

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

М. Я. Плющ

**КАТЕГОРІЇ СУБ'ЄКТА І ОБ'ЄКТА
В СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ**

Монографія

**Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2018**

УДК 811.161.2'367.332

П 40

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 12 від 27 червня 2017 року)*

Рецензенти:

І. Р. Вихованець, доктор філологічних наук, професор;

М. І. Степаненко, доктор філологічних наук, професор.

Плющ М. Я.

П 40 Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : монографія. – Вид-ня 2-ге, доповнене / М. Я. Плющ ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. – 203 с.

У монографії здійснено аналіз категорій суб'єкта і об'єкта у семантичному, парадигматичному й синтагматичному аспектах, з'ясовано реалізацію їхньої семантики і функційного потенціалу у відмінкових формах іменників, займенників як компонентів пропозиції і змісту речення, обґрунтовано функційний діапазон їх у двоскладних та односкладних конструкціях і варіантні вияви в експлікації, зумовлені комунікативною настановою в актах мовлення.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 811.161.2'367.332

ISBN 978-966-931-174-0

© Плющ М. Я., 2018

© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018

Зміст

<i>Передмова</i>	5
Список умовних скорочень	10

Розділ 1

КАТЕГОРІЇ СУБ'ЄКТА ТА ОБ'ЄКТА ЯК НЕПРЕДИКАТНІ ЗНАКИ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ..... 11

1.1. Речення як багатоаспектна синтаксична одиниця.....	11
1.2. Предикатно-суб'єктна структура двоскладного речення.....	17
1.3. Інваріантність функцій суб'єкта та об'єкта у відмінковій парадигмі іменника.....	19
1.4. Реалізація категорійної семантики відмінкових форм у позиції компонентів структурної схеми речення	24

Розділ 2

ЗОНА СУБ'ЄКТНОЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ В ЕЛЕМЕНТАРНОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ 31

2.1. Семантичний суб'єкт і його функційний статус	31
2.2. Функціонально-семантична категорія персональності та граматичний статус категорії особи в іменнику і дієслові	34
2.3. Референційний аспект семантики займенників у структурі речення.	45
2.4. Граматичний статус форм називного і кличного відмінків за значенням особи	51
2.5. Специфіка односкладних дієслівних речень з імпліцитним суб'єктом	64
2.6. Давальний суб'єкта в безособовому реченні	72
2.7. Давальний суб'єкта в інфінітивному реченні	84
2.8. Орудний суб'єкта в активних і пасивних конструкціях	90

2.9. Орудний суб'єкта в односкладному реченні з дієсловом
у функційно-безособовому значенні 98

2.10. Експлікація двосуб'єктності зворотних дієслів у висловленні 105

Розділ 3

ЗОНА ОБ'ЄКТНОЇ СЕМАНТИКИ

В ЕЛЕМЕНТАРНОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ 114

3.1. Непрямі відмінки як реалізатори валентності дієслова..... 114

3.2. Синтаксичне варіювання слів форм
знахідного і родового відмінків у мікрополі прямого об'єкта 117

3.3. Давальний об'єкта як засіб детермінації дієслова 122

3.4. Орудний об'єкта як засіб детермінації дієслова 128

3.5. Орудний знаряддя і засобу дії
як об'єктно-обставинний компонент речення 142

3.6. Приймениково-відмінкові форми іменника
у позиції об'єктної зв'язаної синтаксеми..... 152

3.7. Орудний апозитивний у структурі поліпредикативного речення 160

3.8. Відмінкова форма як засіб реалізації синтаксичних потенцій
прикметника в атрибутивній й предикативній функціях 164

3.9. Орудний у синтаксичній у зв'язках із дієприкметником 170

Висновки 178

Summary 185

Список використаної літератури 188

Передмова

Сучасний період розвитку мовознавства позначений посиленою увагою до опрацювання проблем семантики і синтаксису, у сфері яких перебувають найзагальніші, універсальні закономірності мови. Одним із найважливіших завдань у дослідженні синтаксису є поглиблене вивчення структури речення як найскладнішої з форм мови. “Першорядна роль структури речення у функціонуванні і розвитку мови, зазначає О. С. Мельничук, – робить її одним із найважливіших об’єктів дослідження, яке має на меті виявлення конкретного характеру взаємозв’язку мови і мислення, розглядуваного як у синхронному аспекті, так і в процесі тривалого історичного розвитку” [Мельничук 1966, с. 4]. За словами вченого, структура речення являє собою складну систему формальних відношень і формальних засобів його організації, які “не можуть стати об’єктом справжнього синтаксичного аналізу у відриві від їх семантико-синтаксичних функцій” [Там само, с. 47]. Саме з другої половини ХХ століття у вивченні граматики активно впроваджується функційно-семантичний аналіз мовних одиниць, основи якого заклали учені Празького лінгвістичного гуртка [Ф. Данеш, Й. Вахек 1964, с. 21-31], наголосивши на динамічності мовної системи. Ідеї функціоналізму справили значний вплив на розвиток лінгвістики, зокрема щодо обґрунтування мовної і мовленнєвої семантики функціонально-семантичних категорій, що відображають сутність, закономірні зв’язки й відношення об’єктів пізнання [Селіванова 2006, с. 202].

В україністиці у 70-90-х роках ХХ ст. на засадах функціональної граматики з’явилися монографічні праці,

присвячені питанням розвитку й історичних змін у структурі речення [Булаховський 1958; Смагленко 1961, Мельничук 1966; Слинько 1973, 1980], розглянуто речення на семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному рівнях [Дудик 1971, 1972; Вихованець, Городенська, Грищенко 1982; Вихованець, Городенська, Русанівський 1983, 1967, 1971; Ковалик 1980, 1987; Вихованець 1983, 1992; Кадомцева 1985; Іваницька 1986, 1993; Загнітко 1994, 1996, 1997; Слинько, Гуванюк, Кобилянська 1994 та ін.].

У сучасному потрактуванні розглядають речення як одиницю судження або як пропозиційну функцію, яка і фіксує його суб'єктно – предикатну структуру [Панфилов 1982, с. 128] або логему [Чесноков 1978, с. 6], на основі якої формується семантико-синтаксична структура предикаційна. У семантичному синтаксисі розглядають предикативність категорійну як властивість ознакових слів виражати динамічну ознаку та інтегральну, коли суб'єктно-предикатні відношення виражають не “суб'єкт + дія + об'єкт” в активних конструкціях, а містять суб'єкт на периферії суб'єктно-предикатних відношень – у пасивних конструкціях. А оскільки речення-висловлення включає в себе, крім об'єктивних, і суб'єктивні фактори, то пізнання й осмислення тієї самої денотативної ситуації може здійснюватися в різних ракурсах [Алефиренко 2005, с. 257]. Тобто у системі мови структурна схема речення визначає його в статичі, а функціонування в конкретному висловленні встановлюється на лінійності реального часу. Категорія предикативності у предикативній одиниці взаємодіє з формами синтаксичних категорій часу, особи і модальності [Алефиренко 2005, с. 265; Мірченко 2004, с. 358]. Дослідники семантики речення наголошують також на взаємодії іменникових словотвірних і морфологічних категорій із функціонально-семантичними і синтаксичними категоріями персональності, інструментальності, локативності

[І. Р. Вихованець; К. Г. Городенська; М. В. Мірченко; М. І. Степаненко та ін.]. Спостерігається посилена увага до з'ясування поняття предикативності з позиційно-комунікативного синтаксису у рамках теорії актуального членування речення-висловлення (тексту) [Ф. С. Бацевич; А. П. Загнітко; Н. В. Гуйванюк та ін.].

У розбудові синтаксичної теорії значним доробком є монографічні праці кінця ХХ – початку ХХІ ст. і захищені дисертаційні дослідження, в яких обґрунтовано категорійну семантику слів різних частин мови, з'ясовано особливості об'єктивації семантичних (поняттєвих) категорій, втілених у граматичних категоріях і словоформах, що структурують семантику речення: субстанціональності, ознаковості, аспектуальності, локативності, персональності, квантитативності, предикативності, модальності та ін. [Ковалик 1980, 1987; Вихованець 1987, 2004; Городенська 1991, 1997, 2004; Загнітко 1997, 2001, 2004; Баранник 1992; Радзієвська 1993; Масицька 1998; Слинько, Гуйванюк 1980, 1999; Ожоган 1997; Степаненко 1997, 2004; Почепцов 1971, 1989; Соколова 1999; Попович 2000; Шинкарук 2002; Скаб 2002; Мірченко 2004; Леута 2005; Селіванова 2006; Межов 2007; Калько 2008; Грещук 2009; Бацевич 2010; Барчук 2011; Дудко 2011; Кульбабська 2011; Кучман 2011; Костусяк 2012; Баган 2012; Шитик 2014; Шехтер 2015; Мельник 2015; Ясакова 2016, Граматика 2017, Мединська 2018 та ін.].

Дослідження змісту речення, його семантики структурної організації, парадигматичного, синтагматичного і комунікативного аспектів передбачає часткове переосмислення традиційних підходів як пасивного синтаксису і ґрунтується на ідеї вияву власне-семантичних і семантико-синтаксичних ознак: пропозиційної функції предиката й непридикатних компонентів – суб'єкта та об'єкта, організованих у формі структурної схеми речення. Особливої ваги набула проблема

динаміки синтаксичних одиниць у мовленні. Щодо опису словоформ у позиції семантичних компонентів структури речення особливо важливим постає вивчення предметних категорій, які втілюють категорійну семантику не тільки суб'єктності та об'єктності, а й означеності / неозначеності, каузативності, заперечення, особовості / безособовості.

Від часу першого видання нашої праці, присвяченої категоріям суб'єкта та об'єкта*, минуло 30 років, але поставлена в ній проблема не втратила актуальності і сьогодні. Важливими завданнями в сучасній лінгвістиці є – з'ясування сутності категорій суб'єкта й об'єкта у синтаксичному структуруванні речення, вивчення їхніх функційних параметрів з урахуванням взаємодії семантики елементів різних рівнів мови – просодичного, морфологічного, синтаксичного, прагмакомунікативного. Це і спонукало підготувати друге, доповнене видання праці.

У пропонованому другому виданні збережено структуру монографічного дослідження й основний зміст розділів, де вперше в українському мовознавстві застосовано функційно-семантичний підхід до інтерпретації суб'єкта та об'єкта як інваріантних компонентів у системі мови і варіантних у реченні-висловленні з урахуванням взаємодії лексичної і граматичної семантики іменників і дієслів, що об'єктивують і вербалізують їхні категорійні значення у синтаксичних побудовах. Доповнено зміст монографії аналізом конструкцій з імпліцитним суб'єктом, із двосуб'єктними дієсловами-предикатами та зв'язаними об'єктними синтаксемами, уточнено окремі положення з урахуванням сучасного осмислення лінгвістичних понять, мовних явищ.

* Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.

Матеріали дослідження можуть бути використані для написання підручників із граматики сучасної української літературної мови, спецкурсів із відмінкової граматики у функційно-семантичному і комунікативному аспектах та в підготовці магістерських робіт із синтаксису.

Висловлюємо щирі вдячність рецензентові першого видання – докторові філологічних наук, професорові Іванові Романовичу Вихованцю та другого видання – докторові філологічних наук, професорові Миколі Івановичу Степаненку за увагу до нашого дослідження, слушні зауваження й поради, які сприяли глибшому осмисленню граматичного ладу сучасної української літературної мови, зокрема з опрацьованої теоретичної проблеми.

Автор

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Напр.	Наприклад
Пор.	Порівняйте
Фіз... Мех...	Гончаренко С. У. Фізика для допитливих; Механіка. – К. : Техніка, 1970.
Діл. і н-р. м.	Ділова і народно-розмовна мова ХУІІІ ст. – К. : Наук. думка, 1976.
В бур. р.	В буремні роки. – К. : Рад. шк., 1968.
Мовозн. на Укр.	Мовознавство на Україні за 50 років. – Київ : Наук. думка, 1967.
Ст.-буд. спр.	Столярно-будівельна справа. – Київ : Рад. шк., 1967.
Укр. думи	Українські народні думи та історичні пісні. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1955.
Укр. н. пр.	Укр. народні прислів'я та приказки. – Київ : Держлітвидав України, 1955.
“Веч. К.”	Вечірній Київ /газета/
“Літ. Укр.”	Літературна Україна /газета/
Сл. укр. ід.	Словарь української мови Б. Д. Грінченка. – К. : Вид-во АН УРСР, Т-4, 1958-1959.
Ск. мудр.	Скарби мудрості. – Київ, 1965.

Розділ 1

КАТЕГОРІЇ СУБ'ЄКТА ТА ОБ'ЄКТА ЯК НЕПРЕДИКАТНІ ЗНАКИ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

1.1. Речення як багатоаспектна синтаксична одиниця

У сучасному трактуванні речення визначають як основну синтаксичну одиницю, яка представляє інваріанти конкретних висловлень і характеризується комунікативною, змістовою й інтонаційною завершеністю [Селіванова 2006, с. 517]. Серцевину формальної структури речення становлять синтаксичні зв'язки й виділювані на їхній основі структурні компоненти які вербалізують той чи той тип семантико-синтаксичних відношень. За словами В. Г. Гака, “у синтаксичних одиницях і категоріях треба розрізняти два аспекти: семантичний (він відображає функції та зв'язки позамовних об'єктів) і формально-структурний (він служить для об'єднання слів у реченні)”. Тобто синтаксичні категорії, як і морфологічні форми, можуть бути одночасно як семантичними, так і формальними [Гак 1986, с. 9]. У парадигматичному аспекті форма слова закріплена за певною функцією (її призначенням) у структурі речення як інваріантна. Асиметрія плану змісту і плану вираження членів речення зумовлена відображеною в ньому ситуацією і

семантичною структурою категорій (суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя, засобу, локатива), які можуть не збігатися з членами речення формально-синтаксичного рівня.

Як і будь-який знак мови, речення у своїй знаковій суті являє собою єдність знакової субстанції і знакової функції, має власне значення [Мельничук 1972, с. 11]. У мовленні речення вступає у знакові відношення з позначуваним явищем дійсності (денотатом), із суб'єктом мовлення, який відображає чи уявляє відповідне явище і формує речення для його позначення, та із співрозмовником. Тобто речення як знак мовлення “відіграє роль прямого замісника позначуваного ним об'єктивного явища, забезпечуючи тим самим можливість вільного мовного оперування всіма позначуваними явищами в процесах пізнання” [Там само]. До синтаксису мови належать синтаксичні одиниці: речення, словосполучення і словоформи, які займають певні позиції як знаки-функції або синтаксеми.

У синтаксисі мови речення є основною одиницею, що виступає як структурна схема (модель) того чи того типу простого чи складного речення. За словами І. Р. Вихованця, у системі мови наявні типи, тобто семантично-синтаксичні і формально-синтаксичні структури речення, які зазнають модифікації у мовленні [Вихованець 1992, с. 17]. О. С. Мельничук, зазначає: “У функціонуванні і розвитку мови першорядна роль належить структурі речення, що є найбільшою із власне мовних форм, тобто таких формальних схем чи, інакше кажучи, моделей, які існують у мовній системі як постійні і обов'язкові для тих відрізків мовлення, що відображають певний постійний для кожної мови ступінь членування мовного потоку” [Мельничук 1966, с. 3]. Речення, на його думку, на відміну від слів та інших утворень, належить до мовлення.

У мові речення є синтаксичною одиницею, типовою структурою (або моделлю, схемою), за якою утворюються синтаксичні одиниці у мовленні. З формально-синтаксичного погляду елементарне просте речення – це “ізольована, самостійна”

одиниця, що складається з мінімальної кількості конститутивних елементів, яку формує один предикат і зумовлені його семантичною валентністю непередикатні (субстанціальні) компоненти [Вихованець 1993, с. 48]. Його структурна схема є постійною характеристикою для того чи того типу, але її наповнення, якщо вона відображає той самий тип описуваної ситуації, може змінюватися залежно від категорійної семантики слів, які своєрідно реалізують свою внутрішню семантичну і синтаксичну структуру. Напр.: *Радує матір ласкава колиска* (М. Рильський) / *Мати радіє ласкавій колисці* / *Мати раділа ласкавій колисці* / *Мати рада ласкавій колисці*; *Ой не спиться...* / *Сон мене не бере* (Нар. тв.); *Тут пахне м'ята* / *Тут пахне м'ятою*.

Різні трансформації синтаксичних парадигм речення властиві реченню-висловленню, де мовець відповідно його настанови має можливість змінити морфологічну форму слова однієї частини мови іншою (транспозиція) або тільки синонімічно чи засобом використання іншої форми зв'язку слів із розрахунку впливу на адресата, вияву авторських емоційно-оцінних, вольових характеристик, що доповнюють зміст інформації (накладанням суб'єктивної модальності). Важливу роль у процесах трансформації відіграє також уведення членів речення, виражених аналітично: складеного присудка чи підмета, додатка чи означення, обставин. У сфері мовленнєвої трансформації об'єктивується, зокрема, і семантична зміна моделі елементарного простого речення, ускладненого другорядною предикацією (відокремленим членом, вставними компонентами, однорідними членами, звертанням та ін.). Особливо актуалізується процес трансформації слів різних лексико-граматичних класів слів у вторинних функціях, що характеризуються зміною синтаксичних зв'язків, семантико-синтаксичних відношень.

Крім семантико-синтаксичного та формально-граматичного аспектів розгляду речення, важливим аспектом його характеристики є інформативно-актуальне членування як функція у

висловленні. Актуальне членування речення – це поділ його на дві частини за інформативною важливістю змісту.

Функційною домінантою в інформативному змісті висловлення є та його частина, заради якої мовець / адресант буде речення чи продовжує після уже висловленого. Уже сказане, відоме адресатові, у теорії актуального членування позначають терміном *тема*, а нове в інформативному аспекті, або актуальне, позначають терміном *рема*. Тематичний компонент функційно подібний до члена речення-підмета у формально-синтаксичній структурі речення, який позначає предмет і виступає у формі називного відмінка у двоскладному реченні напр.: *Ми / поснідали. І діти / відразу побігли до школи. Мова / найдорожче добро у кожного народу*. Але у трансформі темою є характеристика (оцінка мови для народу): *Найбільше і найдорожче добро у кожного народу / його мова (Панас Мирний)*. Тобто актуалізується поняття *мова*. Залежно від способів і морфологічних засобів вираження змісту речення у структурній схемі кожна словоформа займає свою інваріантну позицію, входячи у синтаксичний зв'язок для вираження семантико-синтаксичних відношень. На формально-синтаксичному рівні забезпечується відбір іменникових (займенникових) форм для вираження предикативних відношень у функціях суб'єкта та предикатно-об'єктних відношень, зумовлених семантичного і морфологічною валентністю дієслова, а також інших відношень як виявів категорійної семантики темпоральності, локативності, кількисності, інтенсивності тощо. У висловленні мовець (відповідно до настанови актуалізувати той чи той компонент змісту) обирає морфологічні засоби вираження субстанціального (непредикатного) компонента і структурну схему, центром якої є семантичний предикат, що визначає кількість і якість обов'язкових актантів, а також поширює / не поширює склад речення компонентами-детермінантами. Актуальне членування уможливають просодичні засоби: фразовий наголос, пауза на межі теми і реми, інтонація усього висловлення, порядок слів. Тема займає препозицію, рема – постпозицію. Тематичний компонент може бути виголошений без

теми у формі однослівного речення (слова-речення), у якому мовець передає певні почуття, переживання, стан афекту, безвиході, коли треба негайно реагувати на ситуацію, напр.: *Весна. Весна. Яка блакить! (В. Сосюра); Мовчати! Взяти їх! (О. Довженко); Скінчено. І крапка! Пожежа! Рятуйте!*

У висловленнях спостерігається імплікація обов'язкових актантів, зміна морфологічної форми вираження, зміна функції словоформи чи набування подвійної функції. Однак пропозиційна структура речення в цілому семантично залишається, варіативною ж виступає тільки тактика вибору засобів її вираження із синонімічних, нормативно визначених у системі мови, стилістично “виправданих” [Шелякин 2002, с. 38]. Семантика відмінкових форм має двосторонній характер: з одного боку, відмінки виконують семантико-синтаксичні функції, а з іншого вони конкретизують їх відповідно до свого морфологічного значення [Шелякин 2002, с. 38]. Має значення для комунікативної ситуації і те, що в контексті відмінкові форми можуть набувати переносних значень, стилістичних видозмін на основі атракції. Напр., у реченні зі складеним підметом, вираженим словосполученням кількісного слова з іменником: *Коло бору вікового не один стоїть намет. Їх стоїть не менше сотні.* У першому реченні суб'єкт виражено комплексно – словосполученням. Займаючи позицію складеного підмета, він логічно осмислений як форма називного відмінка (що стоїть?) зі значенням кількісного вияву однорідних предметів. На формально-синтаксичному рівні і в другому реченні підмет виражено комплексно: *стоїть що? – не менше сотні їх (наметів).* Імпліцитно представлена тільки обставина (*коло бору вікового*). В актуальному членуванні рематичний компонент актуалізує кількісний вияв предметного змісту. Отже, семантика кількості осіб (*сотня*) одночасно включена і до предиката.

Поняття кількісного предиката своєрідне: дієслівний предикат буття набуває значення кількісного вияву тільки через семантику кількісного представлення предметів, напр.: *Дівчині / йде вісімнадцятий рік; У кімнаті / троє вікон; Хлопців у сусідки*

/п'ятеро. Складений підмет семантично поєднується з присудком буття, наявності, існування, перебування та з дієслівними предикатами характеристичної, доповнюючої своє значення семантикою кількісної ознаки. Особливо виразно вона виступає в актуальному членуванні речення, коли числівникове словосполучення займає постпозицію як рематичний компонент, хоч формально займає позицію складеного підмета або може займати позицію аналітичного додатка. Отже, цілком прийнятною є думка М. А. Шелякіна, що “функція актуального членування служить для розгортання мовлення, встановлюючи своєрідний смисловий зв'язок певного речення із попереднім реченням...” Проте, як зазначає вчений, “актуальне членування речення не змінює його формальної і семантичної структури, представляючи особливий аспект речення. Навпаки, семантична структура речення визначає можливість варіювання актуального членування, його різновидності [Шелякін 2002, с. 195].

У нашому дослідженні прийнято трактування основних аспектів речення в поняттях: семантична ознака речення – це пропозиційна номінація як спосіб вираження думки, спрямований на відображення явищ дійсності [Мірченко 2004, с. 10]; речення як синтаксична категорія – це одиниця системи мови і мовлення [Матезіус 1967; Мельничук 1961], а висловлення – це одиниця спілкування в монологі, діалозі, у тексті [Мельничук 1966]. Семантико-синтаксичні зв'язки і відношення в реченні впливають на розподіл функцій: формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні спрямовані у сферу мови, а комунікативно-синтаксичні – у сферу мовлення [Вихованець 1992, с. 16].

1.2. Предикатно-суб'єктна структура двоскладного речення

Непоширене просте речення як елементарна синтаксична одиниця-конструкція складається з двох конструктивних компонентів – предиката і суб'єкта. Конструктивні компоненти – форми слів – виражають предикативні відношення, які властиві тільки реченню.

За загальною семантичною функцією – позначати певні конкретні явища об'єктивної дійсності – речення розглядаємо як лінгвістичний знак, що характеризується своїми структурними і функційними ознаками. Воно формується зі слів, словосполучень, фразеологічних одиниць як цілісна структура. Внутрішня формальна організація речення ґрунтується на граматичній семантиці синтаксичних засобів, що беруть участь у його побудові. І, навпаки, семантична структура речення представлена у формально-граматичних засобах. Семантична структура речення як абстрактне мовне значення речення, спосіб, форма представлення дійсності у думці і в мові [Русский язык 1979, с. 282] визначає добір слів відповідної семантики. У ролі предиката виступають дієслова або транспоновані до дієслова інші ознакові слова – прикметники, числівники, займенники, слова категорії стану, абстрактні іменники зі зв'язкою.

Предметні імена виконують суб'єктні та об'єктні функції. Семантичний суб'єкт і семантичний предикат відображають розчленовану на два склади семантичну структуру речення, яка становить єдність сигніфікативного і синтаксичного значень. Предикат і один або кілька непередикатних знаків утворюють елементарне речення, де ролі кожного компонента чітко розподілено: предикат є центральним компонентом у семантичній структурі речення, який організує його внутрішню структуру, а предметні імена, визначені семантичним типом предиката, його валентністю, функціонують як обов'язкові чи необов'язкові

компоненти структури речення. Так, предикат дії передбачає наявність суб'єкта дії (особи діяча), а предикат стану зумовлює наявність суб'єкта – носія стану. Предикат як одиниця семантичної структури речення є носієм предикативно вираженої ознаки. Семантичний суб'єкт є носієм ознаки, вираженої предикатом, і цю позицію може зайняти передусім іменник конкретного предметного значення. Тобто семантична структура предиката визначає і семантичний тип (семантику структурної схеми) речення.

Предметні компоненти (аргументи, або актанти) через зв'язок із предикатом відображають відношення між предметами позамовної ситуації, знаком якої виступає речення. У структурі речення ці відношення представлені як семантико-синтаксичні відношення аргументів до предиката [Золотова 1980, с. 35-48].

Відповідно до семантики позначуваних відношень предметний компонент може бути визначений за його функцією як суб'єкт – активний діяч, носій стану або об'єкт, адресат, засіб, знаряддя, просторовий чи часовий конкретизатор та ін. У науковій літературі їм приписують різні ознаки і по-різному кваліфікують. В аспекті семантичного синтаксису їх трактують як “глибинні відмінки” (Ч. Філлмор, У. Чейф, В. Гак та ін.), кількість яких (більша чи менша) визначає суб'єкт мовлення відповідно до відображуваної ситуації. Семантичний підхід до з'ясування характеру тих відношень, у вираженні яких беруть участь відмінкові словоформи і прийменниково-відмінкові, дозволяє виявити, як представлена структура речення, яка організація його компонентів, у яких відношеннях вони перебувають: як основна модель чи варіантна.

Об'єктом вивчення в синтаксисі є організація елементів його змісту в структурі речення в цілому, семантика кожного компонента, конкретної синтаксичної одиниці як головного чи другорядного члена речення. При цьому кількість семантичних компонентів (семантем) і членів речення не завжди збігається. Напр., в односкладному реченні семантичний суб'єкт чи предикат

не знаходить формального вираження. Напр.: *У ніч весняну не спалося; Ніч. Темінь і тиша. А качок на озері!*

Семантика структурної схеми речення і семантика компонентів його складу взаємодіють між собою, створюючи єдину семантичну структуру. Напр.: *Вівчар жене отару. Вітер гне тополю.* Структурна схема цих речень подібна, але семантика речення відмінна, оскільки кожна з них має неоднаковий компонентний склад: у першому реченні передано дію особи, а в другому – чинник процесу (*тополя гнеться від вітру*).

Компоненти, що поширюють структурну схему речення, видозмінюють і семантику речення в цілому. Напр.: *Дитині дали молока / сьогодні дитині дали молока; Дитині нездоровиться / Третій день дитині нездоровиться.* Словоформа давального відмінка у першому реченні виконує свою первинну функцію адресата, а в другому – вторинну: виражає суб'єкт (носія стану). Уведені поширювачі видозмінюють зміст речення у часових і просторових координатах. Отже, організація компонентів як непредикатних знаків у структурі речення є складною проблемою, яка пов'язана зі статусом категорій суб'єкта і об'єкта та роллю відмінкових словоформ які займають позиції у семантико-синтаксичній і формально-синтаксичній структурі речення.

1.3. Інваріантність функцій суб'єкта та об'єкта у відмінковій парадигмі іменника

Функційний ярус синтаксичної семантики речення ґрунтується на фундаментальних морфологічних категоріях, що реалізуються в граматичних способах форм змінюваних слів (крім інших засобів), виявляючи специфіку граматичної будови мови. До таких фундаментальних категорій в українській мові належить категорія відмінка іменника, що виконує поряд із дієслівними

категоріями виду, стану, способу, часу, особи, перехідності / неперехідності функції формально-синтаксичної організації речення, вираження семантики, закріпленої за його структурною схемою, та розрізнення елементарних структур.

Морфологічна категорія відмінка свій зміст виявляє у процесі функціонування відмінкових форм, системні значення яких становлять елементи семантичної структури речення.

Параметри взаємодії синтаксичних значень і морфологічних форм, які реалізують семантичні категорії суб'єкта, об'єкта та інших предметних компонентів у складі речення, зумовлені його структурною схемою, семантичними відношеннями та характером синтаксичного зв'язку між компонентами. Для виявлення значень відмінків визначальним є їхнє синтаксичне призначення в іменниковій парадигмі.

Відмінки, що обслуговують зони суб'єктної й об'єктної семантики як елементи побудови різних структурних схем речень, виконують функції суб'єкта (особи-діяча, носія стану, джерела або причини дії чи стану тощо) та об'єкта (субстанції, що підлягає дії, адресата, предмета зацікавленості чи охоплення дією, знаряддя або засобу дії).

До важливих завдань теоретичної граматики належить дослідження “внеску” підсистеми категорійної морфології в синтаксичну систему мови. Стосовно функцій відмінків це завдання полягає в необхідності дослідити їхню категорійну семантику, що спирається на лексичну семантику іменника, та параметри синтаксичного зв'язку предиката і його аргументів у структурі речення, оскільки саме на синтаксичному рівні матеріалізуються зв'язки іменника з дієсловом, що визначають характер предикативних відношень.

Іменникові і дієслівні категорії організують синтаксичні словоформи в реченні, які заповнюють позиції структурних схем. Тому поряд із підсистемами дієслівних категорій відмінкову підсистему треба розглядати як важливу ділянку реляційної

системи мови, що бере участь у конструюванні речення та вираженні його семантики.

Значення морфологічних форм, на протиставленні яких базується категорія відмінка, у лінгвістичних дослідженнях трактується по-різному, що зумовлено багатозначністю кожного відмінка, різноманітністю синтаксичних функцій відмінкових форм та синтаксичною спрямованістю зв'язків іменника з іншими словами в структурі речення.

Категорію відмінка іменника традиційно розглядають як морфологічну категорію, що становить єдність протиставлених граматичних значень, закріплених за формальними показниками. Разом з тим у трактуванні граматичної категорії відмінка як наявної в системі і передбаченої нормою конкретної мови категорії традиційна граматики завжди визнавала залежність відмінкових значень від тих відношень, до яких входила та чи та відмінкова словоформа. Абстрагованість відношень, які виражають відмінкові форми (та інші засоби), визнавав ще О. О. Потебня [Потебня 1958, с. 1-2, 40] та інші вчені XIX століття, які наголошували на функційній природі відмінкових словоформ. Так, О. М. Пешковський розглядав відмінки як синтаксичну категорію, тому що вони виражають залежність одних слів від інших [Пешковский 1938, с. 59]. Цю думку поділяв В. О. Богородицький [Богородицкий 1935, с. 116]. Оригінальну концепцію у свій час запропонував О. О. Шахматов, який вважав, що вихідним моментом у визначенні функцій відмінків є з'ясування мовної організації словесних форм у реченні [Шахматов 1941, с. 313]. Відмінкові форми він поділяв на придієслівні та приіменні, а всі останні випадки прислівного використання форм (приад'єктивного та ін.) називав похідними від цих двох. У трактуванні категорії відмінка, як і інших граматичних категорій, О. О. Шахматов спирався на широке коло мовних засобів, відтак випередивши ідею про необхідність вивчення функційних зв'язків відмінків з іншими засобами мови. Є. Курилович запропонував розрізняти граматичні і конкретні відмінки та первинні і вторинні функції [Курилович

1962, с. 175-203], притому багато уваги приділяв розглядові контекстуально зумовлених елементів значення відмінків і переміщенню відмінкової словоформи з периферійної в центральнішу позицію або навпаки. Ідея Є. Куриловича про первинні та вторинні функції відмінків знайшла подальший розвиток у багатьох дослідженнях відмінкової граматики, виявила значний вплив на вивчення відмінкової системи у семантико-синтаксичному аспекті [Станишева 1966; Мразек 1964; Вихованець 1971].

Сучасний синтаксемний аналіз спрямований на представлення синтаксичного рівня відмінкових словоформ як підсистеми, що охоплює однопорядкові взаємозалежні елементи мови, та розкриття їхньої внутрішньої природи і функційного значення. Функційною одиницею синтаксичного рівня є синтаксема. Як елементарна синтаксична одиниця вона наділена диференційними семантичними ознаками, які визначають синтаксичні зв'язки, відображені у побудованій моделі речення [Мухин 1976, с. 100]. Оскільки синтаксема може бути представлена декількома варіантами, то аналіз передбачає також парадигматичний аспект. Кінцевою метою є встановлення синтаксичних позицій синтаксем (синтаксичних форм слів) і позиційного діапазону кожного відмінка, виявлення основних та факультативних значень.

Визначаючи синтаксему як дискретну одиницю глибинної структури речення, дослідники на перший план висувають роль синтаксичних зв'язків у його структурі. “Лише визначивши природу синтаксичних зв'язків, – пише О. М. Мухін, – можна встановити в системі відповідних протиставлень диференційні, або істотні, ознаки як компонентів речення, які утворюють зовнішню структуру речення, так і синтаксем, що становлять його глибинну структуру” [Мухин 1976, с. 101]. Терміни “поверхнева та глибинна структура” О. М. Мухін вважає за можливе вводити стосовно до відповідних лінгвістичних одиниць-конструкцій, маючи на увазі два “рівні” структури речення, створені компонентами речення і синтаксемами. Синтаксемний аналіз визначає систему

протиставлень елементів у структурі речень, спираючись на поняття “субстанційність”, “процесуальність”, “об’єктність”, “агентивність”, “локативність”, “темпоральність”, “каузативність” та ін. А оскільки другорядні члени не мають точних відповідників цим поняттям (кожний член речення може мати різне формальне вираження і нечітко окреслений зміст), то постає питання про вилучення їх із синтаксичної теорії [Мухин 1976, с. 151-168; Никитин 1973, с. 39]. Та, незважаючи на неоднозначне трактування в лінгвістиці понять “синтаксична одиниця”, “синтаксичний елемент”, “синтаксична категорія” й аспектів вивчення граматичних категорій, яким притаманна синтаксична спрямованість (відмінок, особа, число та ін.), теорія відмінків у ХХ ст. збагатилася цінними науковими положеннями, що дозволяють об’єктивно розкрити граматичну природу категорії відмінка в конкретній мові.

Дослідження відмінків у парадигматичному плані базується на семантичних принципах. Граматична категорія відмінка реалізує свою семантику у словоформах, яким властиві інваріантні (морфологічні) та комбінаторні (залежні від лексичних та синтаксичних умов) значення. Диференційні ознаки відмінків є елементами їхніх значень, за якими їх і класифікують. Парадигматична теорія Л. Єльмслева та положення функціональної граматики Р. Якобсона знайшли широку підтримку, а здобутки представників парадигматичного тлумачення відмінків дістали відображення і подальший розвиток у сучасних дослідженнях, напр. у працях Е. Чешко про необмеженість певної ознаки в одному відмінкові і обмеженість її – в іншому; про розрізнення плану граматичної семантики і плану граматичного представлення [Чешко 1960, с. 50-56]. Дослідники відмінків розглядають форми відмінювання іменників як систему компонентів, які наділені номінативними та синтаксичними значеннями, розкривають внутрішню граматичну структуру іменникових словоформ, що містять семи: предметність, істота / неістота, особа / неособа, кількість, обчислюваність / вимір маси, речовини та інші, зумовлені

можливими синтагматичними зв'язками [Зализняк 1967; Плющ 1978; Вихованець 1983, 1987; Костусяк 2012].

1.4. Реалізація категорійної семантики відмінкових форм у позиції компонентів структурної схеми речення

Поняття парадигматичних і синтагматичних відношень уперше чітко сформулював Ф. де Соссюр як відношень між елементами мови, що утворюють один клас асоціативних і синтагматичних відношень (елементів у лінійній послідовності). У лінгвістичних дослідженнях системи мови на всіх рівнях її структури парадигматичні відношення, за вдалим визначенням В. М. Солнцева, постають як внутрішньокласові відношення. Синтагматичні ж відношення як відношення елементів у мовленнєвих актах можуть існувати між елементами різних класів: “Оскільки відношення в синтагматиці можуть розглядатися як відношення класів, то функції того чи того класу слів природно визначати на рівні синтагматичних відношень, які породжують відношення парадигматичні” [Солнцев 1977, с. 68-69].

В актуальному мовленні, у синтагматиці, граматичні категорії реалізують свою семантику в конкретних одиницях мови. Відмінкова словоформа як граматична одиниця входить одночасно в морфологію і в синтаксис.

Внутрішній зміст відмінкових форм становлять елементи значення, що належать до двох класів: лексичного та граматичного [Зализняк 1967, с. 23-26]. Так, в іменнику елементи значення відмінкової форми виявляють певний зміст словесного знака, тобто конкретного значення, властивого окремо взятому слову, а також категорійно-семантичного, притаманного семантичним розрядам іменників, і граматичного, характерного для всього класу. Наприклад: словоформи орудного відмінка *волом* і *соломинкою*

мають як спільні, так і відмінні елементи категорійно-семантичного значення. Перша означає предмет, вказує на істоту, чоловічу стать, позначає одиничний предмет, а друга – неістоту, один предмет, що сприймається як виділений із сукупної множини. Кожна з названих словоформ має також спільні і відмінні елементи граматичних значень: можливість поєднання залежних слів у формі чоловічого роду з словоформою *волом* і жіночого роду – з словоформою *соломинкою*; вираження вказівки на істоту в словоформі *волом*; відсутність такого значення в словоформі *соломинкою*; можливість в обох словоформах граматичного протиставлення “один – більше як один” (*волом* – *волами*, *соломинкою* – *соломинками*), але відсутність у першій словоформі граматичного протиставлення: “один – сукупна множинність” (пор.: *волом* – *волами* і *соломинкою* – *соломою*). Словоформа *волом* у придієслівному зв’язку займає позицію об’єкта (засобу дії), напр.: *орю волом*, *їхати волом* при неможливому, напр., *боюся волом*, *сміх волом*. Значення орудного словоформи *соломинкою* – об’єктне (*крутив соломинкою*, *дрижить над соломинкою*) або обставинні (*хилитися соломинкою*).

В іменникових формах, що мають номінативну і синтаксичну цінність, категорійно-семантичний зміст і граматичні значення, неоднакові за ступенем узагальнення, взаємодіють між собою. Як справедливо зазначає О. С. Мельничук [Мельничук 1958, с. 56], предмети і явища об’єктивної дійсності та відношення між ними знаходять вираження у думці й мовленні переважно в лексичних засобах, і тільки деякі, найзагальніші типи відношень, дістають у мові особливі, граматичні засоби вираження. Так, форми іменників здатні виражати такі типи відношень, як: істота / неістота, особа / неособа, обчислюваність / необчислюваність, збірність / одиничність та інші, що перебувають у взаємозв’язках підпорядкованості. Напр.: *брат* – істота, особа, чоловіча стать, обчислюється однією одиницею; *братія* – сукупна маса людей, що не піддається конкретному обчисленню, яка не передбачає семантичної вказівки на стать. На граматичні значення відмінків помітний вплив має належність іменників до тієї чи тієї групи, напр., до збірних чи одиничних, конкретних чи абстрактних.

Оскільки словоформа виконує своє комунікативне призначення тільки в реченні, то цілком природно розглядати відмінкові форми у взаємозв'язках, ураховуючи те, що варіантність словоформи зумовлена структурним типом синтаксичної моделі речення і стилістичними особливостями уживання в мовленні (тексті).

Відмінкова словоформа може бути об'єктом дослідження як конструктивний елемент речення у двох планах: 1) у його взаємозв'язках з іншими елементами синтаксичної конструкції речення і 2) в його відношенні до самої конструкції речення [Почепцов 1971, с. 43-44]. Перший план передбачає з'ясування позиції словоформи (незалежної чи залежної) і характеру зв'язку в реченні, а другий – кваліфікацію його складників за їхнім призначенням у реченні (як обов'язковий чи необов'язковий компонент).

У складі речення іменникова словоформа виражає не тільки власні (іменникові) значення, вона взаємодіє з опорним дієсловом та іншими елементами синтаксичної структури речення. “У галузі синтаксису, – пише О. С. Мельничук, – такі граматичні значення являють собою об'єктивно-смыслову сторону синтаксичної структури речення. Сюди належать, напр., різні типи суб'єктно-об'єктних, обставинних та інших синтаксичних відношень” [Мельничук 1966, с. 56-57].

У реченні взаємодіють лексичні і граматичні значення. Так, дієслова будь-якого стану не можуть самостійно виражати різноманітні типи суб'єктно-об'єктних відношень. У вираженні їх беруть участь різні взаємопов'язані на основі синтаксичної функції засоби. Дієслова активного стану виражають це значення в активних конструкціях через відношення: “активний діяч (називний суб'єкта) плюс перехідне дієслово, що потребує доповнення своєї семантики за допомогою об'єкта, на який спрямована дія (знахідний об'єкта)”. Пасивні конструкції протиставлені активним за співвідношенням між діячем (виконавцем дії) і об'єктом дії у структурі, центром якої є дієслово пасивного стану. Активні і пасивні конструкції різняться і засобом вираження суб'єкта дії:

називним – в активних, орудним – у пасивних, а також структурними особливостями предикативного ядра конструкції: дієслово детермінована відмінковою формою чи не потребує доповнення своєї семантики. Основним граматичним показником пасивного стану в українській мові є форма орудного, що виражає реальний суб'єкт дії. Пор.: *Учень виконував завдання – Завдання виконане учнем (виконується)*. Опущення орудного при дієслові призводить до втрати дієсловом ознаки пасивності, воно набуває значення зворотно-середнього стану (напр.: *Місячний план перевозок виконується за два тижні*). Отже, орудний суб'єкта є обов'язковим компонентом структури пасивних конструкцій, він виражає синтаксично і лексично зумовлене значення суб'єкта. На це вказував у свій час О. О. Потебня, визначаючи орудний суб'єкта як "...спеціалізований пасивністю присудка і зумовлений нею більшою мірою, ніж будь-який інший орудний". [Потебня 1958, с. 454]. Суб'єкт у пасивних конструкціях із дієсловом на -ся може бути виражений іменниками, що позначають істот: "той, ким здійснюється дія". Значення пасивності нейтралізоване, якщо словоформа орудного при дієслові з афіксом -ся позначає предмет. Напр.: *Поля оброблено хімікатами і Поля обробляються (оброблені) хімікатами*.

Так само дієслова зворотно-середнього стану не можуть самостійно виражати різноманітних відношень дії до суб'єкта й об'єкта. Напр., дієслова *товпитися, купчитися, табунитися* значення сукупності виражають у єдності зі словоформою орудного відмінка іменників, що семантично узагальнюють однорідність складу істот, їх кількісно неокреслену єдність: *ватага, група, гурт, кагал, караван, мир, натовп, орава, табун, череда* тощо. Здатна виражати це значення форма множини іменника: *коні збиралися табунами; птахи розліталися зграйками; гості з'їжджалися сім'ями (гуртами), молодь збиралася групами, народ розходився гуртами, жива маса купчилася табунами*.

Семантика граматичної категорії відмінка не може розглядатися ізольовано, поза зв'язками з іншими категоріями, що взаємодіють у структурі речення. Визнання Ф. де Соссюром

[Соссюр 1933, с. 121], факту подвійної структурної організації елементів мови – парадигматичного призначення і варіювання їх у процесі функціонування для побудови речення та синтагматичного зв'язку для побудови структури мовлення – дає підставу розглядати і відмінкові форми в обох названих планах.

Відмінкова словоформа як мінімальний елемент синтаксичних побудов – словосполучень і речень – своє категорійне значення реалізує у синтаксичній функції. Це дає підставу окремим мовознавцям синтаксичні потенції власне форми в морфології розглядати як ілюзійне поняття [Золотова 1973, с. 20] або, навпаки, ставити під сумнів той факт, що значення відмінків реально представлене в сполучуваності імен, хоча, як справедливо зазначає М. Головін, на підставі того, що відмінкове значення виявляється в сполучуваності імен, “довелося б і всю лексику оголосити синтаксичною” [Головін 1969, с. 81]. Процес реалізації категорійних значень відмінка зумовлений багатьма чинниками. Вхідження відмінкової словоформи в синтаксичну побудову насамперед залежить від морфологічних характеристик слова і від лексико-семантичних умов позначення ситуації. Синтаксичні чинники тісно взаємодіють із морфологічними, завдяки чому й уможливлений вияв власне значення і змісту словоформи в синтагматиці. А вибір форми зв'язку зумовлений не синтаксичними, а морфологічними або лексико-семантичними значеннями. Основним чинником є функція.

Відмінкова форма іменника (співвідносного з ним займенника) є виявом тісної системно-структурної взаємодії одиниць лексичного і граматичного рівнів мови. Граматично оформлене слово-лексема і морфологічне слово звернене до синтаксису. Виступаючи підпорядкованим елементом щодо одиниць синтаксичного рівня (словосполучення, речення) [Русанівський 1971, с. 14], воно виражає категорійні значення через систему взаємопов'язаних морфем. Зміна флексії іменника і супровідні засоби (зміна наголосу, чергування звуків та ін.) є зовнішніми показниками відмінкової форми; у вираженні ж відмінкового значення, крім флексії, бере участь коренева морфема.

Саме цим зумовлена можливість чи неможливість іменника входити до тих або тих семантико-синтаксичних відношень. Напр., для вираження часових відношень служать іменники з темпоральною семантикою, для вираження сукупності – іменники на позначення угруповань осіб, істот. За словами В. М. Русанівського, “вихідним матеріалом при встановленні одиниць обох граматичних ярусів (морфологічного і синтаксичного) виступає повнозначне слово. Воно є підпорядкованим елементом по відношенню до одиниць синтаксичного рівня і разом з тим сукупністю елементів рівня морфологічного” [Там само].

Парадигматично пов'язані словоформи іменника репрезентують на синтаксичному рівні значення не тільки відмінка, а й числа та належність слова до певного роду. Потенційно закладені в іменниковому слові категорійні значення мають різний вияв у синтаксичних конструкціях, компонентами яких виступають відмінкові словоформи.

Та сама відмінкова форма здатна виражати різні функції. Напр., форма орудного відмінка іменника може функціонувати 1) як обов'язковий компонент конструкції речення – орудний суб'єкта: *Щоденні клопоти ніяк не відволікали його від упертих дум про щось більше, ніж пропонувалося йому колишнім **комбатом*** (В. Логвиненко). *Пахло прілим **сіном** і **мишами*** (М. Зарудний); 2) виконувати роль конститутивного елемента конструкції (орудний предикативний): *Я зроду **атеїстом** був* (К. Гордієнко). *Та для солдатів, які сиділи у погребі, те **бахкання** здавалося **музикою*** (П. Гуріненко); 3) доповнювати семантику предикативного члена ядерної конструкції і разом з ним входить в структуру речення (орудний об'єкта): ***Гордився** своїм **градом** князь* (П. Угляренко); 4) самостійно входить в речення як його поширювач (орудний способу дії, орудний місця, часу та ін.): – *Вам маму? Я покличу... **Її** **ходою** перейшла до хати через **сіни*** (М. Нагнибіда). *За зрізаним дорожнім укосом згорнувся **їжаком** залізобетонний міст* (Ю. Збанацький). *[Вершник] Помчався **полем**, як тур з безодні. Летить **літами** і не вертає ще й по сьогодні* (А. Малишко).

Відповідно до виконуваної функції словоформа орудного у структурі речення є мовним засобом вираження категорійних значень, співвідносних із поняттями і категоріями об'єктивної дійсності (орудний часу, місця, способу дії та ін.), та виражає внутрішньомовні відношення (суб'єктно-об'єктні). Тобто орудний відмінок в обставинних функціях обслуговує периферію як засіб вираження детермінативних відношень. Ці значення його треба розглядати як основні, на відміну від вторинних, з якими орудний бере участь у вираженні предикативних відношень.

Отже, відмінкова форма іменника, виявляє здатність вступати в синтаксичні зв'язки з опорним словом і функціонувати як структурний компонент речення, беручи участь, у вираженні предикативних суб'єктно-об'єктних відношень, реалізуючи первинну або виконуючи вторинну функцію на рівні синтагматичних відношень, зумовлених структурною схемою речення. У синтаксемі об'єктивується лексичне (частиномовне) значення слова, функція форми слова і синтаксичної позиції в реченні у зв'язку з іншою синтаксемою, що утворюють синтагму. Стосовно синтаксичних позицій субота й об'єкта у зв'язках із предикатом О. В. Бондарко заявляє, що синтаксична позиція суб'єкта виражає взаємодію дієслова із займенниковою особою (*я пишу – ты пишешь – он пишет* и т. д.). Тільки в позиції суб'єкта-підмета реалізуються зі всією повнотою можливі функції граматичної категорії особи займенників у їхньому зв'язку з особовим дієсловом. Ці функції власне синтаксичні, семантико-прагматичні й узгоджувальні [Головин 1969, с. 81]. Суб'єкт, виражений непрямым відмінком, не рівноправний підметові в називному відмінку, оскільки в реченні-висловленні відбувається зрушення в напрямку вираження об'єктності [Там само, с. 583].

РОЗДІЛ 2

ЗОНА СУБ'ЄКТНОЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ В ЕЛЕМЕНТАРНОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

2.1. Семантичний суб'єкт і його функційний статус

Семантичний суб'єкт як одна з найважливіших категорій семантичної структури речення завжди привертав увагу дослідників. Його кваліфікація суперечлива, залежить від вихідних позицій учених та аспекту дослідження речення.

На сучасному етапі термін “суб'єкт” використовують у значеннях: 1) мисленнєвий аналог носія предикативних процесів, станів, відношень у певній події, ситуації [Селіванова 2006, с. 589]; 2) іменне слово в синтаксичній функції підмета (у вченні про члени речення); 3) іменне слово в синтаксичній функції підмета або додатка, що виражає носія стану (в теорії відмінків і теорії станів); 4) тема (дане, вихідне в реченні), тобто частина речення, не тотожна з підметом, протиставлена ремі – тому, про що говориться про тему (у теорії актуального членування речення); 5) виконувач дії або носій стану, що є предметом думки, про який щось стверджується або заперечується і який у реченні може бути представлений будь-яким його членом (у синтаксичній семантиці).

На семантико-синтаксичному рівні речення “суб’єкт” трактують як ім’я, що позначає діяча (агенса або носія стану). Суб’єкт протиставлений об’єктові (і предикату) на функційно-семантичній основі як компонент речення, який перебуває з предикатом у синтаксичному зв’язку координації, формує з ним предикативну основу.

У різних за синтаксичною будовою реченнях, що відображають ту саму ситуацію (із тотожним за денотативним значенням), семантичний суб’єкт може бути представлений неоднаковими відмінковими формами. Напр.: 1. *Комісія розглядала проект.* 2. *Проект розглядався комісією.* 3. *Хлопець не спав.* 4. *Хлопцеві не спалося.* 5. *Злегка повіває вітер.* 6. *Злегка повіває вітром.* 7. *Вода затопила луги.* 8. *Водою затопило луги.* 9. *Я не маю часу.* 10. *У мене бракує часу.* У наведених конструкціях речень суб’єкт виражає значення: агенса, представленого називним відмінком (підмет) у двоскладному реченні (1-ше); предметного діяча (у 5-му і 7-му реченнях); носія стану, експлікованого давальним відмінком (додаток) в односкладному (безособовому) реченні (4-те); джерела-причини дії, стихійного явища, вираженого орудним відмінком (6-те і 8-ме речення); носія ознаки, вираженого називним відмінком (підмет) у двоскладному реченні (9-те) або прийменниково-відмінковою формою в односкладному реченні (10-те).

“Синтаксична семантика, – пише В. І. Дегтярьов, – має функційну природу, тому у вивченні синтаксичних елементів важливо враховувати їхнє функційне призначення у реченні, а з іншого боку, роль у конструюванні його структури” [Члени предложения, 1976, с. 44.].

Семантичний суб’єкт об’єктивується на функційно-смісловій основі у співвіднесеності з реальним, логічним суб’єктом судження, представленим у реченні називним або й непрямим відмінками.

Семантичному суб’єктові в структурі речення відповідає семантичний предикат. В організації речення беруть участь три

типи відношень: серед яких превалує відношення між значенням предиката і значенням характеризуваного ним суб'єкта [Мельничук 1967; Золотова 1971; Москальская 1974]. Семантичний предикат може виражати активну дію агенса або стан пацієнта, стихійні прояви процесів або станів у природі, що відповідно координує із семантикою суб'єкта.

Словоформа того чи того відмінка для представлення в реченні семантичного суб'єкта як носія предикативної ознаки частково зумовлена лексичним значенням дієслова-предиката і його дистрибуцією. Як зазначає Н. Д. Арутюнова, у структурі речення дієслово зі значенням цілеспрямованої дії “одержує власне агентивне значення, що унеможлиблює наявність суб'єкта події”, так само як для дієслів емоціонального впливу характерним є суб'єкт події, а не конкретно предметний суб'єкт. Таке трактування терміна “суб'єкт” (семантичний суб'єкт) із деякими відхиленнями представлено в працях із функціонального синтаксису російської, української, інших слов'янських і неслов'янських мов [Арутюнова 1976, с. 152, 156]. Однак головним чинником, що зумовлює вживання граматичної форми в позиції семантичного суб'єкта, є співвіднесеність значень суб'єкта і предиката з граматичною структурою речення. Так, напр., агенсивність і активність дії є ознакою граматичної семантики речення двоскладних структурних схем, а агенсивність і дезактивність носія ознаки властиві структурі односкладного речення. Характер семантичного суб'єкта і предиката зумовлений граматичною перспективою речення. Цей аспект є головним у дослідженні функцій непрямих-відмінків, що займають позицію суб'єкта. Історично складені й усталені структури схем речень з різною граматичною перспективою можуть розглядатися в плані виявлення основних (ядерних) конструкцій та їх трансформ. Проте критерії встановлення напряду трансформацій недосконалі, і тому аналіз речення тільки в плані транспозиції компонентів його структури не завжди дає позитивні результати. В аспекті актуального членування речення семантичний суб'єкт дістає інше тлумачення. У працях,

присвячених проблемі актуального членування речення, семантичний суб'єкт визначають, урахувавши конкретне комунікативне завдання або спрямованість інформації [В. Матезіус, Ф. Данеш, Г. Пауль, О. Єсперсен, О. С. Мельничук та ін.]. Питання функціонування відмінків, прийменниково-відмінкових форм та інших одиниць пов'язують із дією таких формальних засобів вираження актуального членування, як порядок слів, фразовий наголос, інтонація, що виконують роль лінійного акцентування речення [Адамец 1973, с. 131].

Суб'єктне значення є основним значенням називного відмінка. У непрямих відмінках іменника (займенника, субстантивованих слів) суб'єктне значення вторинне (синтаксичне), зумовлене структурою речення і специфікою його граматичної перспективи. У непрямому відмінку значення семантичного суб'єкта не збігається зі значенням граматичного суб'єкта-підмета. Формально не збігаючись із підметом, такий суб'єкт, виражений непрямим відмінком, завжди передає нашарування відтінків об'єктного значення того чи того відмінка. Відтінки об'єктного і навіть обставинного значень має також суб'єкт, представлений у реченні прийменниково-відмінковою формою.

2.2. Функціонально-семантична категорія персональності та граматичний статус категорії особи в іменнику і дієслові

Відмінкова словоформа в позиції суб'єкта може розглядатися як засіб вираження категорії синтаксичної особи, що є однією з ознак предикативності речення.

Персональність (від лат. *persona* – особа) у лінгвістиці інтерпретована як функціонально-семантична категорія, інтегральною ознакою якої є розподіл сущого на живу і неживу

природу (істот / неістот) на опозиції функціонування мовних знаків відповідно до вираження відношень *особа / неособа*. Ядерну семантику категорії персональності, протиставлену імперсональності, втілює граматична категорія особи, своєрідно об'єктивована у змісті іменників, у категорії особи дієслова, у функціях займенників та іменників як засобах вираження суб'єкта (мовця, адресанта) й об'єкта (адресата мовлення) у зв'язках із дієсловом-предикатом.

Поняття “особа” у лінгвістиці трактують неоднозначно. Насамперед з ним пов'язують логічну класифікацію субстанціальності (предметності) як поділ на осіб / неосіб, що входить до змісту поняттєвої категорії персональності / імперсональності (або складовий компонент категорії істот / неістот, антропонімічності / неантропонімічності). По-друге, поняття “особа” є стрижневим компонентом семантико-синтаксичної категорії особовості-безособовості, яка в єдності з категорією референції бере участь у структуруванні семантики речення. По-третє, логічне поняття “особа” транспонується до змісту морфологічної категорії особи дієслова, яка реалізується у предикативному зв'язку його з іменником, займенником, субстантивованим словом.

Мовні семантичні функції утворюють певну систему, до складу якої входять підсистеми категорійних значень частин мови, лексико-граматичних розрядів слів, потенціал морфологічних форм та значень – часткових і конкретних, зумовлених ситуацією мовлення.

Глибинний (семантичний) зміст категорії персональності / імперсональності полягає в логічному поділі усього суцього на живу й неживу природу та виділенні з-поміж істот людини. Персоналізація, входячи до ширшої логічної категоризації предметності, осмислюється у зв'язку з поняттєвими категоріями, необхідними для побудови мислення, судження про предмети і явища об'єктивної дійсності: з категоріями суб'єкта і об'єкта мовлення – мовця (адресанта) й співрозмовника (адресата) як

безпосередніх учасників мовленнєвого акту. Абстрактно-поняттєву семантику персональності (яка об'єктивується на протиставленні іншим істотам та предметам) інтерпретують як функціонально-семантичну категорію, ядерною константою якої є семантика граматичної категорії особи, своєрідно реалізованої в іменнику, займеннику та дієслові.

Мовна організація семантики категорії особи в іменнику має специфічні ознаки: вона закріплена за лексико-граматичним розрядом назв людей, за морфологічними формами відмінків, немаркованими за ознакою “третя особа” у формах називного і непрямих відмінків та маркованою формою другої особи кличного відмінка, що ідентифікує адресата в синтаксичних побудовах, взаємодіючи з дейктичними компонентами *ти (ви)*.

У сучасній українській мові категорія особи в іменнику виконує сигніфікативну функцію (позначення особи – в класі власних і загальних назв людей) і синтагматичну: визначає особові форми дієслова, координовані з іменниками, особовими й особово-вказівними та іншими займенниками у ролі підмета. Одночасно дієслово координує свої форми з ними за особою, родом та числом. На лексичному (словниковому) рівні усі назви людей об'єднуються семою “особа”, на яку відповідно до супровідних їй поняттєвих категорій статі та референції накладається граматична категоризація: іменники поділяються за ознакою референтності на власні (ідентифіковані, означені) імена й загальні назви (неозначені). Назвам осіб (частково й тварин) властива також ознака, яка сигналізує про належність до істот і реалізується у мовленні формами знахідного, що збігається з родовим, давального та місцевого відмінків (*зустрів друга, подякував другові, залишився при другові*). Називний відмінок як початкова форма іменника, у якій він фіксується в словнику, одночасно з функцією номінації особи “приховано” (без спеціального маркера, імпліцитно) позначає третю особу, призначення якої полягає у вираженні суб'єкта дії, стану, носія динамічної ознаки, властивості, відношення, характеристикації тощо.

У реченні-висловленні категорія особи іменника реалізує свій зміст способом конкретно-мовленнєвого перетворення лексичної одиниці (семанти) у синтаксему, яка виражає відношення субстантива до інших слів у реченні, насамперед у зв'язку суб'єкта з предикатом.

Семантично найпростішими моделями вираження третьої особи, яка не бере участі у мовленні, є речення, в яких позицію суб'єкта займає іменник у називному відмінку, а позицію предиката – особове дієслово, закінчення якого є маркером особи означеної, вираженої власною назвою або прикметниковими та іними дескрипціями, напр.: *Лукія заходить з жінками до хати... Гарненьке дитинча спить у колисці.* (О. Гончар), чи неозначеної (вираженої апелятивом, формою множини тощо), напр.: *Якась жінка стояла замшило, витираючи сльози. Незнайомі здивовано поглядали на неї* (І. Цюпа).

Особливість синтаксичних категорій полягає в тому, що семантичним субстратом у них є не окремі поняття, як у слова, а відношення і позиції об'єктів у позамовних ситуаціях. З погляду логіки думки у структурі речення семантичний суб'єкт і семантичний предикат відображають предикативне відношення “пояснюване і пояснювальне”, відповідне судженню [Кокорина 1979, с. 13]. В основі акту предикації лежить відображення мовними засобами ситуації за певною типовою моделлю (схемою) речення. До предикативного відношення між семантичним суб'єктом і предикатом входять і елементи семантики категорії особи, що вказує на зв'язок повідомлення з актом мовлення [Р. Якобсон, І. Ільєнко, А. П. Загнітко]. За визначенням М. В. Мірченка, синтаксичні категорії належать до комунікативно орієнтованих категорій речення-висловлення, з-поміж яких превалює предикативність як комунікативна надкатегорія з підпорядкованими їй підкатегоріями часу, модальності й особи, що складається з граєм мовця, адресата мовлення й неучасника комунікації. Крім ознаки спрямованості у сферу мовлення, комунікативно орієнтовані категорії речення окреслюють також

ступінь їхньої мовленнєвої спеціалізації [Мірченко 2004, с. 358-359].

Речення співвідносить свій зміст із реальною дійсністю. Віднесеність висловлення до предметів і явищ об'єктивного світу (предикативність) характеризує його організацію, яка передбачає вираження об'єктивних і суб'єктивних модальних значень. Позначувана в реченні ситуація відображає його номінативний аспект. У семантичній структурі речення-висловлення цей компонент (позначення предметної ситуації) є основним, на який нашаровуються модальні компоненти, що модифікують основний зміст інформації, відображаючи комунікативно-прагматичний аспект спілкування.

У трактуванні актів мовлення головна увага зосереджується не стільки на самій одиниці повідомлення, як на одиницях спілкування, діалогічних за своєю природою, або на одиницях писемного тексту (М. М. Бахтін, Л. С. Виготський, С. Д. Кацнельсон, Г. П. Сусов та ін.). Учені наголошують на важливій ролі референційного і дейктичного компонентів у структурі речення-висловлення, які відображають орієнтацію висловлення на конкретний акт мовлення. У вираженні орієнтації висловлення на конкретний акт мовлення бере участь функціонально-семантична категорія означеності / неозначеності іменника та категорії часу й особи дієслова, які входять до системи представлення учасників мовленнєвого акту – адресанта й адресата, часу (моменту) і місця описуваної ситуації, інформаційної дистрибуції (актуального членування) тощо.

Суб'єктивність, за трактуванням Е. Бенвениста, – це якість мови, що забезпечує комунікативну функцію. У мовленні суб'єктивна частина інформації зумовлена категорією актуалізації об'єкта або всього висловлення [Бенвенист 1974, с. 296-298].

Семантика слів кожної частини мови структурується відповідно до призначення їх, орієнтацій на вираження мовою когнітивної, комунікативної, емотивної, імперативної та інших функцій. Внутрішній зміст повнозначного слова становлять

компоненти, що належать до номінативного і граматичного планів. У лексичній системі мови слово в своєму концептуальному аспекті номінує “образ певного сегмента дійсності” [Вахек, 1994, с. 204]. Своєрідність слова лінгвісти вбачають у безпосередніх зв’язках із морфемним і синтаксичним рівнями, що свідчить про його міжрівневу, нефіксовану позицію і багатоаспектний характер [Н. І. Бойко, А. П. Грищенко, К. Г. Городенська]. У мовленні (в синтаксичних побудовах) лексична одиниця перестає бути семантемою і набуває певної граматичної форми та властивостей синтаксеми, тобто слова у його відношенні до речення. На синтаксичному рівні слово виступає як компонент із його роллю в організації комунікативної одиниці. Синтаксична структура мов детермінується їхньою семантичною структурою, конкретніше – “способами позначення”, характерними для граматичних категорій, семантичних у своїй основі [Лайонз Дж. 1978, с. 507].

Отже, семантичні категорії як типові значення з денотативно-поняттєвим змістом є результатом пізнавальної діяльності людини, вони лежать в основі мовної картини світу, що співвідноситься з концептуальною картиною, і можуть бути вихідними одиницями у вивченні мови як засобу комунікації. Зокрема експліцитні та імпліцитні значення, які відображають ідентифікаційні ознаки особи (здатність мислити, спілкуватися, виявляти почуття, волю, давати оцінку), на синтаксичному рівні реалізуються у зв’язках іменників, займенників із дієсловами відповідно до призначення їхніх морфологічних форм у структурі речення. У реалізації синтаксичної категорійної семантики особи спостерігається її взаємодія зі значеннями семантико-синтаксичної категорії суб’єктності та з морфологічними категоріями іменника, займенника і дієслова, по-різному представлених у висловленні як ситуативно і прагматично мотивованих компонентів його змісту.

За традицією категорія особи в дієслові розглядають як словозмінну (морфологічну) категорію, значення якої виражається на основі протиставлення першої, другої, третьої особи у формах теперішнього, майбутнього часів дійсного способу (перша особова

парадигма); наказового способу (друга особова парадигма) та минулого часу дійсного способу й умовного способу (третья особова парадигма). Однак щодо третьої особової парадигми існують суперечливі думки. Одні вчені вважають, що форми дієслів минулого часу та умовного способу не мають спеціального засобу вираження особи, а синтаксичним показником цієї категорії виступають особові займенники [СУЛМ 1993, с. 320]; інші називають ці форми аналітичними [СУЛМ 1969] або розглядають займенники як допоміжний засіб вираження персональності [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с. 104-105], чи у зв'язках із зазначеними дієслівними формами визначають як “службовий підмет” [Гак 1986].

Грамматична природа категорії особи дієслова достатньо повно з'ясована стосовно його присудкової форми. Ще О. О. Потебня зазначав: “У поняття про дієслово обов'язково входить відношення до особи, якою б не була ця остання: відома чи ні, дійсна чи фіктивна” [Потебня 1958, с. 91]. О. О. Шахматов, характеризуючи дієслово, зазначав, що воно “відтворює у дієвідмінюваних формах... категорії, які викликаються іменником, пов'язаним із дієсловом” [Шахматов 1941, с. 433]. Це категорії числа, роду, особи. Про статус категорії особи в іменнику та займеннику, на жаль, не сказано, а лише можна судити у зв'язку з аналізом системи відмінків іменника та синтаксичних функцій займенників. На нашу думку, категорія особи тісно об'єднує своєю семантикою іменники, займенники і дієслова, своєрідно реалізуючись у кожному з названих класів слів. Як відомо, семантика слів кожної частини мови структурується відповідно до призначення, їхньої орієнтації на вираження мовою когнітивної, комунікативної, емотивної, імперативної та інших функцій. Внутрішній зміст слова становлять компоненти, що належать до номінативного і граматичного планів. У лексичній системі мови слово в концептуальному аспекті представляє “образ певного сегмента дійсності” [Вахек 1964, с. 204]. У мовленні (в синтаксичних побудовах) словникова одиниця перестає бути семантемою і набуває певної граматичної

форми та властивостей синтаксеми, тобто слова у його відношенні до речення. Тісна взаємодія когнітивної і комунікативної функцій мови виявляє себе у тому, що на лексичні значення слів, які відображають відношення між предметами і явищами дійсності, мова накладає граматичну категоризацію: розподіл їх на частини мови, лексико-граматичні розряди за граматичними ознаками, відповідними до проєкцій на вираження суб'єкта, об'єкта, предиката та інших функцій. Те, що словник мови (за Дж. Лайонзом) пов'язаний з граматиною конкретної мови, є очевидним фактом: “Синтаксична структура мов дуже сильно детермінується їхньою семантичною структурою, конкретніше – “способами позначення”, характерними для ГРАМАТИЧНИХ категорій, семантичних у своїй основі” [Лайонз 1978, с. 507].

Семантичною у своїй основі є, зокрема, категорія особи, яка втілює семантику поняттєвої категорії персональності / імперсональності в іменникові на основі граматичної категоризації його семантики: іменники-назви осіб, виділені з розряду істот. Лексико-семантичне поле найменувань людей об'єднується домінантною семою “особа”. Ідентифікаційними ознаками особи виступають: здатність мислити, спілкуватися, діяти, у мовленнєвій взаємодії виявляти своє ставлення, почуття, давати оцінки тощо. У номінаціях осіб семна структура має кілька нашарувань: а) індивідуум чи клас осіб, виділений за однією ознакою (власний / загальний); б) чоловіча чи жіноча стать (чоловічий – жіночий рід); в) дорослий чи малого віку (чоловічий або жіночий рід – середній рід); г) означений (власна назва) чи неозначений (апелятив; неозначений за статтю – в іменниках подвійного роду та середнього роду; неозначений у кількісному вияві – в збірних іменниках типу *братія, рідня* та ін.).

Імплицитні значення, які відображають ідентифікаційні ознаки особи, реалізуються на синтаксичному рівні у зв'язках іменника з іншими словами. У синтаксичному зв'язку з присудком форма іменника називного відмінка реалізує значення суб'єкта дії або носія стану, того, кому приписується якась ознака, властивість

тощо. Знахідний, давальний, місцевий відмінки мають спеціальні флексії, за якими розрізняються назви істот / неістот, а отже, і назви осіб / неосіб. Кличний відмінок є засобом ідентифікації особи адресата, до якої звертається мовець. Особа самого мовця також може бути ідентифікована власним чи загальним іменем у називному і будь-якому об'єктному відмінкові способом уведення відокремленої прикладки. Але якщо синтаксичну категорію суб'єкта іменник виражає самостійно, завжди позначаючи третю особу, яка не бере участі у мовленні, то першу особу (мовця) і другу (адресата) він номінує тільки у зв'язках із займенниками *я*, *ти*, які узагальнено вказують на комунікантів в актах мовлення. Тобто іменник щодо займенників *я* і *ти* виконує функції ідентифікації (ототожнення) особи мовця (*я*) та апелює до конкретної особи співрозмовника (*ти*).

Речення-висловлення як “одиниця мовленнєвого спілкування” [Вихованець 1993, с. 154-155] характеризується складною змістовою структурою, значення якої співвідносяться з різними рівнями пізнання. Кожен ступінь абстрактного мислення своєрідно вербалізується мовними засобами. Поверхнева реалізація глибинного змісту (чуттєво-рецепторного рівня) у мові (знаковому відображенні поняттєвого змісту про повідомлення) ґрунтується на закономірностях вибору моделей синтаксичних побудов та лексико-фразеологічних, словотвірних і граматичних засобів для структурування змісту висловлення, його предикативного центру. Відношення між логіко-орієнтованим змістом і змістом речення та їхніми складниками можуть бути симетричні й асиметричні, що зумовлює вибір моделей речень з особовими та особово-вказівними займенниками в ролі підмета.

Особові займенники в актах комунікації адекватно виражають зміст опозиції: відправник мовлення, або мовець – перша особа (*я*); співрозмовник, або адресат мовлення – друга особа (*ти*); особа, яка не бере участі у мовленні, або об'єкт комунікації – третя особа (*він, вона*). “Діалогічні” *я* і *ти* (за В. О. Богородицьким) виражають свою семантику у природному параметрі просторової орієнтації, в

актуальному часі (“тут”, “за обставин, у яких відбувається мовлення”, “у цей час, зараз”), а отже, мовець і адресат ситуативно означені. На відміну від них, суб’єкт повідомлення (третья особа), виражений займенником *він, вона*, потребує ідентифікації засобом денотатної віднесеності до імені особи, відомої чи невідомої адресатові (або засобом контекстної координації номінативної функції іменника та вказівної – займенника). Пор., напр.: – *Га-а-анно! Ну, чого ти дивишся? Не впізнаєш? – Впізнала. – Знаю, знаю, що ти вже не в бібліотеці, що в начальство вибилася... От що незвично – жінка в начальстві, та ще сільрадою править в Бережанах. Куди тобі до дядька Лисака, той славно вмів! – І я навчусь... Микола Устій, усміхаючись, вдоволений собою, говорив щось. А вона не чула, бо на мить ніби оглухла* (Є. Гуцало).

Ідентифікація осіб-комунікантів в авторському тексті здійснюється тими ж засобами, що й ідентифікація третьої особи (власним іменем, апелятивами у ролі предиката та іншими дескрипціями).

Сема “особа” пов’язана з граматичними семами роду і числа, на значення яких нашаровується сема “означена-неозначена особа”. Координація граматичної семантики іменника та займенника ґрунтується на синтаксичних зв’язках із дієсловом у структурі речення.

Ідентифікація особи реалізується на основі предметно-поняттєвого компонента змісту іменника (насамперед власних назв) і на рівні синтагматичних зв’язків його словоформ із займенниками та дієсловами. “Дейктичні координати” (за Дж. Лайонзом) у ситуації мовлення взаємодіють з граматичними координатами, в яких перебігає дія, актуального часу, просторової орієнтації особи, роду і числа, зумовлюючи специфіку представлення їх на осі першої та третьої осіб у відповідних синтаксичних конструкціях. Категорія особи в іменнику та займеннику має функційно-семантичний статус, а в дієслові – статус морфологічної категорії, спрямованої в синтаксис.

Діалогічне мовлення (а також внутрішнє монологічне) передає означену референцію учасників комунікативного акту в актуальному часі, у конкретних просторових координатах. Мовець, не іменуючи себе, розподіляє семантичні функції: адресант (перша особа), адресат (друга особа), суб'єкт, той / те, про кого / що мовиться (третья особа). На першу і другу особу вказують особові займенники *я* і *ти* та морфологічні форми дієслова.

Система особових займенників адекватна актові комунікації, вони співвіднесені з моментом мовлення, тоді як займенники третьої особи (*він, вона, воно*) можуть позначати суб'єкт поза актуальним часом або суб'єкт, який був учасником діалогу в минулому чи буде в майбутньому. Ідентифікація третьої особи, на яку вказує займенник, здійснюється на основі денотатної співвіднесеності з особою, названою іменником. Як зазначає І. Р. Вихованець, семантико-синтаксичні категорії суб'єктності, об'єктності, адресатності, інструментальності, що входять до категорії субстанціальності, ґрунтуються на реляційних значеннях (семантичних ролях) іменникових компонентів у реченні [Вихованець, 1993, с. 62]. Семантика категорії особи іменника реалізується у вказівній та анафоричній функціях займенників як зумовлених іменником граматичні значення. Останні у позиції суб'єкта (підмета) у сучасних граматиках трактують як лексичні засоби або як допоміжні засоби вираження персональності, яку в основному передає особова форма дієслова. Таке трактування видається суперечливим, оскільки, за влучним висловом О. О. Шахматова, граматичні категорії дієслова (особа, рід, число) “викликаються” іменником, з яким пов'язується воно у ролі присудка [Шахматов 1941, с. 433]. У двоскладному реченні вони є ніби “надлишковими” граматичними значеннями, але стають основними в структурі односкладних речень.

Отже, у порівнянні з іменниками-назвами осіб, для яких домінантним компонентом змісту є денотатна віднесеність і лише підпорядкованим йому є граматичний компонент (“ідентифікація особи мовця й адресата”), у змісті особових займенників основними

компонентами є не лексичне значення, співвіднесене з денотатом, а граматичні, пов'язані з вираженням орієнтаційних координатів щодо комунікантів, у змісті особово-вказівних та інших займенників, які вказують на осіб, переважають компоненти анафоричного відсилання до імені.

2.3. Референційний аспект семантики займенників у структурі речення

Референція особи, учасників ситуації може бути репрезентована такими значеннями означеності: 1) “єдиний, індивідуальний, виділений із класу однорідних”; 2) “амбівалентний (неоднозначний)”; 3) “невідомий, той, що перебуває десь”; 4) “неоднозначний у часовій перспективі та за ознакою просторових координатів, узагальнений”.

Дейксис є важливою частиною референційної семантики. Семантику актуалізації учасників комунікативного акту в українській мові передають дейктичні засоби: *я* вказує на особу мовця, *ти* – на адресата; *він, вона, воно* – на особу або предмет, про який повідомляє мовець. Крім особових та особово-вказівних займенників (індексних символів-визначників учасників ситуації), семантику дейктичного компонента речення-висловлення виражають також вказівні (*цей, той, такий, те, це*), неозначені (*хтось, щось, якийсь, котрийсь, скількись, дехто, дещо, деякий, декотрий, один*) та інші.

Аспектуалізація актанта ситуації в тексті реалізується за допомогою займенникових прислівників, підсилювально-видільних часток в анафоричній функції – відсилання до раніше (пізніше) названого, згадуваного, уже зазначеного. Вони є засобом композиційно організації синтагм (синтагматична функція текстотворення) й ідентифікації імені (комунікативна функція) та

вираження граматичних сем, властивих іменникові (морфологічна функція). Щодо останніх зазначимо, що граматичні значення займенників можуть бути самостійними і несамостійними, тобто зумовленими значеннями іменників, з якими вони співвідносяться. Особові займенники виражають граматичні значення особи і числа самостійно. Але ідентифікація особи мовця й адресата за родом (належністю до статі) за потреби може бути тільки додатково маркована закінченням у формах минулого часу дієслова або умовного способу займенником-детермінативом (*я сам, я сама; ти увесь... ти уся..., я – той, я – та*). Займенники *він, вона, воно, вони*, виконуючи анафоричну функцію, “переймають” морфологічні форми і граматичні значення роду та числа іменника, субститують якого виступає особа, яка не бере участі у мовленні. У координації дієслова-присудка з іменником та займенником категорії особи, роду і числа є синтаксично зумовленими. Ідентифікація мовця, адресата, суб'єкта, об'єкта передбачає актуалізацію їх не тільки за типом референції імені (означений / неозначений, відомий / невідомий та ін.), але й за граматичними семами, які втілюють поняттєві категорії персональності / імперсональності (особи / неособи), квантитативності (однина / множина, збірність), статі (чол., жін. рід).

Особово-вказівний займенник повторює граматичні семи іменника, виконуючи функцію актуалізації сем “особа / неособа” або “недоросла особа” (*воно*). Крім семи “особа”, особові займенники не містять у своєму змісті значення статі, але сема числа в них набуває функції квантитативної актуалізації особи, отже, подібно до іменників, категорія числа у цих займенників є самостійною, на противагу займенникам *він, вони, воно*, квантитативна кваліфікація яких, як і рід, залежить від іменника.

Займенники-антропоніми (*я і ти*) відрізняються від займенників-субститутів предметів (*він, вона, воно*) як семною структурою, так і за функціями.

Значення особи займенників *я, ти* полягає в узагальненій вказівці на комунікантів в актах мовлення: вони детермінують

особу мовця й адресата як відомих, означених індивідуалізованих осіб, подібно до власного імені, яке не потребує маркера означеності, а, навпаки, само може детермінувати мовця у монологічному мовленні або в тексті, побудованому в орієнтаційних просторових параметрах першої особи (в автобіографії, заяві, у ситуації знайомства тощо). У такому разі відбувається номінація особи мовця прикладковим компонентом, який приховано виражає другорядну предикацію.

Співвіднесеність *ти*-підмета і кличного відмінка іменника, який ідентифікує адресата, властива двоскладному реченню. В односкладних реченнях іменник-звертання співвідноситься з формами непрямих відмінків займенника *ти*: *Тобі, Дмитре, нездоровиться?*; *До тебе, сестро, можна в гості?* Апелятивна функція кличного відмінка поєднується з функцією вираження емоційного ставлення мовця до особи співрозмовника.

Займенники *він, вона, воно* позначають уже відому мовцеві або й адресатові, раніше названу особу суб'єкта мовлення (у непрямих відмінках – суб'єкта пасивної дії, а в односкладних – суб'єкта фізичного чи психічного стану). Актуалізація й ідентифікація суб'єкта чи об'єкта, виражених особово-вказівними займенниками *він, вона, воно*, здійснюється на основі анафоричної функції за детонантною співвіднесеністю з іменником – власною чи загальною назвою. Множинні форми займенників *ми, ви* дублюють функції форм однини, хоч і допускають семантичні варіанти у детермінації: *ми* – обидва співрозмовники; кілька мовців; *ви* – один адресат із пошаним звертанням, кілька адресатів; узагальнено-неозначений тощо.

Займенники як клас повнозначних слів виконують функцію відсилання до конкретного мовленнєвого акту, до його учасників і самої ситуації мовлення. Вони виконують указівну функцію і можуть співвідноситися з будь-якою особою. Особово-вказівні можуть бути співвіднесені з особою і предметом. Особові та неособово-вказівні займенники пов'язані з виконанням мовою функції ідентифікації учасників / неучасників мовлення.

Референція – “віднесеність актуалізованих (включених у мовлення) імен, іменних висловів (іменних груп) або їх еквівалентів до об'єктів дійсності (референтів, денотатів)” [ЛЭС, с. 411] може бути інтродуктивною, ідентифікаційною і неозначеною.

Кожен тип референції обслуговують, крім інших засобів, спеціалізовані на цій функції займенники. Одні з них служать детермінативами (іменними актуалізаторами), напр., вказівні та присвійні; інші співвідносяться з об'єктом, невідомим для адресата (неозначені, заперечні), ще інші вказують на узагальнення класу об'єктів (означальні) тощо.

Будь-якому мовленнєвому відрізкові властивий референційний статус: він містить орієнтаційні компоненти суб'єктивної семантики, тобто “накладання позиції мовця і розрахунок на знання та певну реакцію співрозмовника” [ЛЭС, с. 90]. Побудоване за певною моделлю речення передає як об'єктивний зміст, так і особливості висловлення, співвідносного з мовленнєвою ситуацією.

Власне займенниковий дейксис полягає у вираженні ситуаційно-дейктичної та контекстно-дейктичної (анафоричної) функцій або у відсиланні адресата до учасників ситуації, конкретного акту мовлення (тексту), у складі якого реалізується речення-висловлення. Ці ролі виконують особові, особово-вказівні, присвійні (дещо своєрідно) і вказівні займенники. Кванторні займенники (неозначені, заперечні, питальні, означальні) відсилають до невідомих об'єктів, тих, що заперечуються або про які запитують, які сприймаються як певна неокреслена множинність. О. О. Шахматов усі займенники за роллю актуалізації осіб, предметів та ознак у мовленні поділяв на означені і неозначені. До означених займенників-іменників він відніс особові (*я, ты, он, мы, вы*) та предметні (*он, они*), а також особові предметні, присвійні та вказівні займенники-прикметники (*мой, твой, свой, свойский, наш, ваш, этот, тот, такой*). Усі інші займенники, визначав як неозначені [Шахматов 1941, с. 494-499].

В актуалізації учасників і неучасників комунікативного акту важлива роль належить вираженню вказівки на першу, другу і третю особу. У системі особових займенників основна опозиція ґрунтується на протиставленні осіб за участю у діалозі: *я* – мовець (перша особа) протиставлена *ти* – адресатові (друга особа) й одночасно неучасникові діалогу – *він* (*вона*, *воно*), – про кого мовиться (третя особа). Однак займенники *я* і *ти* тільки абстрактно протиставлені на лексичному рівні, денотатна ж їхня віднесеність до особи у діалозі має змінний характер, оскільки перша і друга особа співвідносяться з моментом мовлення, упродовж якого ролі мовців чергуються. Займенник “*він*” (третя особа) такої співвіднесеності з актуальним часом не виявляє, а в речанні-висловленні виступає субститутом іменників як назва особи або предмета. Займенники-антропоніми (*я* і *ти*) відрізняються від займенників-субститутів антропонімів і предметів (*він*, *вона*, *воно*) функціями. Якщо займенники *я* і *ти* є самостійними маркерами першої, другої особи, аналогами іменників, то займенники *він*, *вона*, *воно* є актуалізаторами імен. Особово-вказівний займенник повторює граматичні семи іменника: “особа / неособа” або “недоросла особа (*істота* – *воно*)”. Крім семи “особа”, особові займенники виражають значення числа, яке в них набуває функції квантитативної актуалізації особи. Отже, подібно до іменників, категорія числа в особових займенників є самостійною, на противагу займенникам “*він*”, “*вона*”, “*воно*”, квантитативна кваліфікація яких, як і рід, залежить від іменника.

Значення особи займенників *я*, *ти* полягає в узагальненій вказівці на комунікантів в актах мовлення: вони детермінують особу мовця й адресата як відомих, означених, індивідуалізованих осіб подібно до власного імені, яке не потребує маркера означеності, а навпаки, самі можуть детермінувати мовця у монологічному мовленні або в тексті, побудованому в орієнтаційних просторових параметрах першої особи (в автобіографії, заяві, у ситуації знайомства тощо). У такому вживанні відбувається номінація особи мовця прикладковим

компонентом, який приховано виражає другорядну предикацію. Напр., у тексті: *А над ними, здається, Ще голас вита І гука до прийдешніх віків: – Я, Калинська Ядвіга, учителька я, Я хатинська – дочка сівачів... Я, Калинська Ядвіга, зневажила страх...* (М. Нагнибіда). Так само “*ти*” у випадку апеляції до конкретного адресата актуалізує й ідентифікує його як означену особу власним іменем (чи загальною назвою) у спеціалізованій функції звертання (вираженого кличним відмінком): – *Ти, Михайлику, де хочеш спати: на возі чи під стіжком?* (М. Стельмах); – *Товаришу капітан, – заговорив посильний, – прийшов сигнал біди...* (П. Гуріненко).

У мовленні суб'єктивна частина інформації реалізується у поєднанні з категорією актуалізації об'єкта або всього висловлення.

Дейксис є важливою частиною референційної семантики. Крім особових та особово-вказівних займенників (індексних символів / визначників учасників ситуації), семантику дейктичного компонента речення – висловлювання виражають також вказівні (*цей, той, такий, тес, це*), неозначені (*хтось, щось, якийсь, котрийсь, скількись, дехто, децо, деякий, декотрий, один*) та прислівникові слова й частки (*тут, там, десь, звідкись, ось, якраз, саме*).

Актуалізація актанта ситуації в тексті презентована за допомогою займенників, займенникових прислівників, підсилювально-видільних часток в анафоричній функції відсипання до раніше/пізніше названого, згадуваного, зазначеного. Вони є засобом композиційної організації синтагм (синтагматична функція), текстотворення й ідентифікації імен (комунікативна функція) та вираження граматичних сем, властивих іменникові (морфологічна функція). Щодо останніх варто зазначити, що граматичні значення займенників можуть бути самотійними і несамотійними, тобто зумовленими значеннями іменників, з якими вони співвідносяться. Так, особові займенники виражають граматичні значення особи і числа самотійно, які транспонуються до дієслівних форм у структурі речення на основі предикативного зв'язку (координації). Але ідентифікація особи мовця й адресата за

родом (належністю до статі) за потреби може бути тільки додатково маркована закінченням у формі минулого часу дієслова або умовного способу чи займенником-детермінативом. Займенники ж *він, вона, воно, вони*, виконуючи анафоричну функцію, “переймають” морфологічні форми та граматичні значення роду і числа іменника, субститутом якого виступають, та значення третьої особи (яка не бере участі у мовленні). У координації дієслова-присудка з іменником та займенником категорії особи, роду і числа спрямовані на зв’язок його форми з підметом, тобто є синтаксично зумовленими.

2.4. Граматичний статус форм називного і кличного відмінків за значенням особи

Повнозначні слова як носії лексичних і однієї чи кількох граматичних сем у складі тієї чи тієї частини мови відображають властиві їм граматичні категорії. Втілюючись у конкретних системно пов’язаних формах певної частини мови, граматичні семи представлені як функційно-категорійні ознаки, за якими будується морфологічна парадигма. У системі іменника суттєвою граматичною ознакою виділення парадигматично пов’язаних морфологічних форм є співвідносність особи мовця та особи адресата мовлення.

Наукове вивчення функційної співвідносності відмінків і так званої кличної форми не дає однозначної відповіді на питання про їхню граматичну природу і про місце вокатива в системі відмінкової парадигми іменника. Так, одні вчені, ураховуючи те, що в ряді слов’янських мов іменники можуть мати спеціалізовану морфологічну форму для вираження особи – адресата мовлення, розглядають її як елемент відмінкової парадигми [Потебня 1958; Тимченко 1926; Кучеренко 1961] або як “особливу форму відмінка”

[Русский язык 1979, с. 86] у системі відмінювання іменників. На думку інших учених, кличний відмінок, хоч і входить до особово-відмінкової парадигми іменника, лише умовно може бути названий відмінком, оскільки він виступає як маркований член: 2-га особа / не 2-га особа тільки в опозиції називному відмінкові [СУЛІМ 1969, с. 75].

У багатьох граматиках і монографічних працях зберігається традиційний погляд як на вокатив як форму, що не виражає синтаксичних відношень іменника до інших слів, а служить засобом вираження апелятивної функції [Ходова 1963, с. 28]. При цьому акцентується на відмінності від звичайних відмінків, яка полягає в тому, що в прикметниках відсутня спеціальна форма узгодження з кличною формою іменника. Але в українській мові вона визнана в статусі кличного відмінка іменникової парадигми. Розбіжності у поглядах мовознавців певною мірою можна пояснити тим, що морфологічні форми відмінків є носіями граматичних сем, які, як зазначає В. М. Русанівський, далеко не завжди інтегруються в єдину категорію [Русанівський 1981, с. 13]. На відміну від категорії роду іменників, яка є засобом ідентифікації імені і його субституту [Ревзина 1971, с. 54], категорія відмінка виражає синтаксичні відношення іменника до інших слів, а відмінкові форми його утворюють парадигму на основі протиставлення “не за однією ознакою (предметності), а за різними, підпорядкованими цій ознаці: діяча, об’єкта, ознаки тощо” [Русанівський 1981, с. 14]. На нашу думку, цей відмінок у системі морфологічної парадигми базується на вторинній опозиції. У плані змісту морфологічні форми відмінків реалізують категорійну сему “предметність”, властиву всім словам цієї частини мови, а також семи, що є ознаками окремих лексико-граматичних груп іменників. Кожна відмінкова словоформа, спроектована на виконання предметних функцій, характеризується ознакою “істота” або “предмет”. Наявність семи “істота”, у свою чергу, передбачає бінарне протиставлення “особа / неособа”. Отже, лінгвістичний зміст відмінка в цілому становить загальнокатегорійна сема, втілена в

семантиці іменника, – “предметність” для розрізнення понять “істота / неістота”, а також семи, спрямовані на виконання синтаксичних функцій (функційно-семантичних): суб’єкт, об’єкт, за якими форма називного відмінка (суб’єкта) протиставлена формам непрямих відмінків (об’єктних). Кличний відмінок у системі відмінків іменника протиставлений усім відмінкам як знак-функція вказівки на адресата мовлення.. Реалізуючи категорійну іменникову сему “предметність”, відмінкова форма кличного виконує синтагматичну функцію, зумовлену комунікативними завданнями орієнтації висловлення на адресата, тобто функцію звертання. Цей рівень структури речення розглядаємо як модифікаційно-супровідний основному – базово-комунікативному (власне інформативному) рівневі, а звертання, виражене формою кличного відмінка, – як компонент-речення в ролі прирощення смислу за настановою мовця звернутися до адресата мовлення [Баранник 1993, с. 13-19].

Опозиція кличного і називного відмінків виражена у їхній спеціалізації. Називний відмінок виконує функцію суб’єкта дії, представленого на формально-синтаксичному рівні як головний член двоскладного речення – підмет, яка зорієнтована на внутрішньосинтаксичну організацію компонентного складу за відповідними синтаксичними зв’язками. Кличний відмінок виражає функцію апеляції до адресата, що ізольована від синтаксичних зв’язків, властивих членам речення.

Реалізація категорійного значення актуалізації й ідентифікації адресата мовлення входить до сфери встановлення контакту комунікантів спілкування: суб’єкта-мовця до співбесідника з метою заохочення, впливу, спонукання, вираження суб’єктивних оцінок тощо. На апелятивну функцію нашаровуються фонові значення експресивності, емоційності. Напр.: *А він (дяк) мені: – **Моя ти голубичко!** Страданіє, як кажуть, возвиша... А як подумать, **дівчинко моя ти**, то хто із нас на світі не розп’ятий?* (Л. Костенко). У структурі словосполучення реалізується загальнокатегорійна сема і частково семи, спрямовані на

забезпечення синтагматичних функцій: “об’єкт дії (стану, думки, мовлення)”, передбачуваний семою опорного слова [Мурзин 1974, с. 19-20].

У структурі речення виражено граматичні семи, які забезпечують об’єктивацію предикативних і непередикативних відношень, зв’язність компонентів висловлення в цілому. Відмінки відображають синтаксичну спрямованість морфологічних форм – як конструктивних компонентів речення чи елементів, які поширюють його. У структурі речення як предикативної одиниці, крім основних ознак (предикативності, модальності та ін.), виражено віднесеність предикативної ознаки (дії, стану, властивості) до особи як діяча, носія стану, джерела або причини, реалізується також граматичне значення особи іменника в позиції суб’єкта через предикативний зв’язок зі словоформою дієслова чи іншого слова, що займає позицію предиката разом із дієслівною зв’язкою.

Значення зв’язків іменника з іншими словами, що ґрунтується на опозиції “особа / неособа”, на протиставленні: особа мовця; особа, до якої звернена мова, та особа, яка не бере безпосередньої участі в мовленні (у діалозі).

Протиставлення за ознакою “особа – діяч” у парадигмі іменника, яка становить зміст передусім називного відмінка, підпорядковане основному, загальнокатегорійному значенню цієї частини мови – предметності. Але генетично значення особи в іменнику пов’язане з категорією істот/неістот. Початки формування граматичного значення особи у загальнослов’янській період, на думку О. О. Шахматова [Шахматов 1941, с. 446], можна вбачати у розмежуванні “істот / неістот” насамперед в іменниках чоловічого роду, сліди якого збереглися в окремих слов’янських мовах і в наш час. Як зазначав Л. А. Булаховський, успадковані з давньослов’янської мовної спільності формальні ознаки кличних форм іменників не охоплювали назв предметів, а тому “факт відсутності кличних форм у слів середнього роду, звичайно, цілком натуральний” [Булаховський 1977, с. 281]. На думку вченого,

“незначна група іменників середнього роду, що позначають істот, не могла виявити достатнього впливу на іменники з предметним значенням, щоб змінити загальний стан категорії” [Там само].

У сучасній українській мові кличний відмінок має спеціальні флексії в іменниках чоловічого і жіночого роду однини, що позначають людей, тварин або уособлені предмети (напр.: *юначе, доню Ганно, леве, коню, корівко і дубе, плането, мріє* як квазі-осіб).

У множині форма кличного відмінка в звуковому вираженні збігається із формою називного відмінка. Напр.: *А вам товариші курсанти, я теж зауважу, – перейшов на серйозний тон комісар, – менше іронії, коли йдеться про солдатську науку* (О. Гончар). Однак формальна омонімія кличного і називного відмінків множини у реченні нейтралізується у зв'язку з відмінністю функцій.

Функційно-семантичне значення кличного відмінка полягає в конкретизації особи, що є адресатом мовлення, незалежно від того, чи має вона формальне вираження через особовий займенник *ти* або *ви*. Пор., напр.: – *Коли що не так тобі, сину, – ти кажи* (О. Гончар); – *До школи, до школи їдемо! Чуєш, мамо? – заскакав зрадлий. Андраш* (О. Гончар); – *Заходьте, заходьте ж до хати, гості дорогі...* (І. Цюпа). Форма кличного відмінка у функції апеляції до співбесідника семантично може співвідноситися з формами дієслова усіх трьох осіб однини і множини, однак завжди спрямована до адресата мовлення (другої особи). Пор.: – *Ну, а тепер, Василю, поїдемо до мене, – запросив Байрачний* (І. Цюпа); – *Ой, Михайлику, я зовсім забула про куріпку* (М. Стельмах); – *Товаришу капітан, заговорив посильний, – прийшов сигнал біди...* (П. Гуріненко).

Сему “особа” іменник виражає на основі лексичного значення слова, реалізуючи її в значенні “особа – діяч” у формі називного відмінка – підмета двоскладного речення, де цю сему продовжує форма дієслова-присудка. Іменник у позиції суб’єкта-підмета має значення третьої особи. Зміст іменника-підмета, що сприймається в акті мовлення як значення, через яке виразно проступає денотат

[Арутюнова 1976, с. 11], відрізняється від підмета, вираженого особовим займенником *я, ти (ми, ви)* саме значенням особи. За словами І. К. Кучеренка [Кучеренко 1961, с. 170], слова *я, ти, він, вона, воно* виявляють себе як узагальнено-вказівні назви суб'єктів *в умовах мовного спілкування* (виділення наше. – М. П.). Однак саме в діалогічному мовленні особа мовця (*я, ми*) й особа, до якої звертається мовець (*ти, ви*), завжди сприймаються як функційно різні його учасники, які можуть змінюватися за ролями. Називний відмінок займенників *я, ти (ми, ви)* займає позицію суб'єкта – підмета двоскладного речення, тоді як в односкладному реченні особу мовця і особу, до якої звертаються, марковано тільки формою дієслова – головного члена. Іменник, що номінує особу власним або загальним іменем, завжди займає позицію суб'єкта як особи, яка не бере участі в розмові. Але іменник може виконувати також роль конкретизатора першої особи в позиції прикладки.

У зв'язках дієслова-присудка з іменником-підметом виразно простежується взаємозумовленість форм конструктивних компонентів речення. Координація форм дієслова-присудка й іменника – підмета за значенням особи здійснюється і семантично, і граматично: дієслово у продовженні семи “особа” “орієнтується” на сему, закладену в іменнику і транспоновану в займенникове слово, яке здатне вказувати на особу. “У сполученні *он стучит*, – писав О. М. Пешковський, – категорія особи у формі *стучит*, залежить від слова *он* (не можна сказати “*он стучу*” або “*он стучиш*”)” [Пешковский 1938, с. 60]. У структурі речення, подвійно відображено семи “особа”: в підметі, вираженому особово-вказівним займенником, і в дієслові-присудку.

Залежно від значення особи / неособи іменника чи транспонованого займенника *я ти, ми, він, вона, воно, вони*, що займає позицію суб'єкта-підмета, здійснюється вибірковість форм особи в дієслові-присудку. Дієслівна парадигма, що будується на опозиції трьох синтаксичних значень особи (першої, другої і третьої), передбачає координацію форм цієї частини мови як з іменником, так і з особовими та особово-вказівними займенниками,

які здатні вказувати на особу мовця, адресата мовлення й на особу, яка не бере безпосередньої участі в мовленні. У протиставленні значень першої, другої і третьої осіб координація форм дієслова завжди сприймається через призму предикативних відношень, тобто предикативного зв'язку *ти-* (*ви-*) суб'єкта з дієсловом – предикатом, що спрямовує висловлення я-суб'єкта до адресата-ти (другої особи). У наявності узгодження форм дієслова-присудка зі значенням другої особи кличного форми О. О. Потебня вбачав функційну тотожність кличного і називного як відмінків суб'єкта, що протиставлені усім іншим непрямим відмінкам об'єкта. “Синтаксичне розрізнення називного і кличного, – писав О. О. Потебня, – в тому, що називний тільки в займенниках особових *я* і *ми*, *ти* і *ви* є 1-ша і 2-га особа; решта імен займенникові і якісні суть 3-я особа; між тим кличний... є 2-га особа і, як така, узгоджується з 2-ю особою дієслова...” [Потебня 1958, с. 101]. Своєрідність називного і кличного відмінків за функцією суб'єкта визначає і І. К. Кучеренко [Кучеренко 1961, с. 169], хоч не визнає відмінності в парадигмі іменника.

Суперечливість у тлумаченні функцій кличного відмінка пояснюється передусім змішуванням планів семантичного суб'єкта і граматичного представлення його в мовленні. Роль називного і кличного відмінків в організації внутрішньограматичної структури речення неоднакова. У двоскладному реченні дієслову-присудку властиве значення особи, що продовжує сему “особа” (“неособа”), імпліцитно представлене в іменнику, який у називному відмінку займає позицію підмета. Експлікація особи мовця, особи-адресата мовлення й особи або предмета, що не бере участі в мовленні, формою дієслова-присудка є водночас фіксацією ситуативної (контекстуальної) віднесеності висловлення від особи мовця до його адресата. Синтаксично ця віднесеність виражена уведенням словоформи називного відмінка займенника (перша, друга чи третя особа) або іменника (третя особа) в позиції суб'єкта, а також кличного відмінка, що виконує апелятивну функцію – звертання до адресата мовлення.

У процесі осмислення людиною світу формувалася і самосвідомість розрізнення Я / не-Я, тобто концептуального вияву персональності, втіленого в мові у категорії особи на опозиції: **я** (перша особа), **ти** (друга особа) та особа інша (третя), яка не бере участі в мовленні.

Персональна семантика закладена в іменнику як розрізнення істот / неістот, у мовленні постає як вияв прагмакомунікативних ознак учасників мовлення – суб'єкта й адресата. Різні варіанти персональності, що кваліфікують учасників комунікації, закріплені за певними структурними схемами речень, що модифікуються в актах мовлення залежно від наміру мовця й особливостей описуваної ситуації. Притому статус мовців (суб'єкта-мовця і суб'єкта-адресата) визначений у кожній мові залежно від її граматичного ладу, усталених прийомів використання синтаксичних конструкцій у різних функціональних стилях та засобів вираження суб'єктної й предикатної семантики. Дослідники синтаксису слов'янських мов у трактуванні відмінкових форм, що займають позиції суб'єкта й адресата, наголошують на відмінності їхніх функцій та на особливостях експлікації й імплікації в різних стилях [Mathesius V.; Milewski T. 1975; Miko Fr. 1961; Oravec J. 1967; Pauliny E. 1980; Beličóva H. 1982].

Наприклад, у словацькій мові уникають “якання” в розмові про себе, про свої справи, поїздки та інше, послуговуючись односкладними означено-особовими конструкціями з імпліцитним суб'єктом, який представлено закінченням першої особи однини дієслова в ролі головного члена. В українській мові не регламентовано “якання”, хоч соціально визнано його надлишковість в уснорозмовному стилі. По-різному в слов'янських мовах функціонує адресатний займенник *ви* у звертанні пошанному. Зате чітко визначено невживання Я-суб'єкта в науковому стилі й обов'язкову вказівку на адресата (*Ти, Ви*) з наступним позначенням їх формою кличного відмінка у судових актах як знаків апеляції до адресата або відокремленою прикладкою в автобіографії, у деяких інших ділових документах.

Уведене в речення звертання до адресата реалізує зв'язок форм дієслова-присудка з іменником чи займенником у позиції суб'єкта (підмета) як опосередкувальна ланка [Потебня 1958, с. 91]. Орієнтиром для граматичної координації словоформ, що займають позиції суб'єкта і предиката, виступає форма іменування предмета – називний іменника, значення особи (неособи) якого в мовленні транспонується до особово-вказівних займенників *він, вона, воно, вони*.

Думка В. Матезіуса про те, що “розрізнення в граматичній особі – це власне функція підмета, а не дієслівного присудка [Матезіус 1967, с. 231], переконлива для з'ясування природи розгляданих відмінків, оскільки іменник і співвідносний з ним займенник наділяють семою “особа” дієслово-присудок тільки в структурі речення, займаючи позицію суб'єкта-підмета.

Категорія істот, увібравши в себе категорію особи [Виноградов 1947, с. 88], в іменнику заявляє про себе у спосіб вираження діяча-суб'єкта. Займенникові форми *я-суб'єкт, ти-суб'єкт-адресат і він (вона, воно)-суб'єкт-неучасник* мовлення розведені по різних структурно-семантичних параметрах залежно від того, як представлений діяч у перспективі мовлення і приписувана йому предикативна ознака, виражена дієсловом-присудком.

Безпосередній зв'язок особової форми дієслова чи дієслівної зв'язки з іменником забезпечена в двоскладному реченні, де позицію суб'єкта-підмета займає форма називного відмінка іменника, що позначає особу або предмет, які не беруть безпосередньої участі в мовленні. Дієслово, що виражає як номінативну, так і предикативну ознаку, приписувану суб'єктові дії [Русанівський 1971, с. 239], може поєднуватися з займенником *він (вона, воно)*, зберігаючи одночасно координацію за значенням відмінка, роду і числа, властивих іменникові.

Предикативні двобічні зв'язки між *я-суб'єктом* і дієсловом-предикатом передбачають у плані комунікативної заданості значення адресата мовлення, що впливає із завдань мовленнєвої

ситуації [Кацнельсон 1972, с. 41] і втілюється в спеціалізованій граматичній формі, уведення якої в структуру речення робить необов'язковою наявність форми *ти*-суб'єкта, залишаючи “поза кадром” *я*-суб'єкт. І хоч суб'єкт-підмет *ти* семантично дублює значення другої особи, уже вираженої формою кличного відмінка іменника, в організації внутрішнього складу речення вони функційно розрізняються: займенникові *ти* відводиться роль компонента структурної основи, а формі кличного відмінка іменника – апелятивна функція, або прагматична. Ця функція сприяє переведенню плану змісту висловлення із плану інформації *я*-суб'єкта в план спонукання до участі в мовленні адресата мовлення.

Співвідносність словоформи кличного відмінка з *ти*-суб'єктом у називному відмінку властива структурам двоскладного речення. В односкладному вона співвідноситься або з називним, або з непрямыми відмінками суб'єкта, а також може співвідноситися з непрямыми відмінками особового займенника *ти* (*ви*) зі значенням об'єкта. Напр.: *Як тебе не любити, Києве мій!* (А. Малишко); *Спасибі тобі, річко-чародійнице, що ти навіяла мені приспану давно бувальщину* (І. Цюпа); *Ой, світе ясний, світе прекрасний, як на тобі гарно жити!* (І. Цюпа). Вокатив як морфологічна форма вираження апеляції до адресата мовлення на основі номінації особи (істоти) завжди дає узагальнену вказівку на другу особу чи то на рівні суб'єктно-предикативних зв'язків, чи то на рівні синтаксичних елементів, що поширюють предикат або предикативну основу речення. Навіть у зв'язку кличної словоформи з *ми*-суб'єктом на першому плані виступає співвідносність акту мовлення з другою особою. Напр.: *Негритянку! Задумана ніче, Забудьмо сьогодні про всі табу, Серце моє виспівати хоче Твоїм рукам золоту хвальбу* (Д. Павличко).

За словами Л. А. Булаховського, та особливість, що з давніх часів займенники не утворювали кличної форми (крім специфічного явища в латинській мові – форми *ті* від займенника *teus*) [Булаховський 1977, с. 281], потверджує факт, що функційне спрямування мовлення до адресата закладено передусім в

особовому займенникові *ти (ви)*, а іменникові у формі кличного відмінка відводиться апелятивна роль через номінацію особи (істоти) або предмета у внутрішньому, поетичному мовленні.

Отже, значення особи, імпліцитно властиве семантиці іменника, по-різному реалізується в його словоформах, зумовлюючись їхньою функційною спрямованістю. Синтаксичне продовження семи “особа” в дієслові-присудку має місце на рівні предикативних зв’язків, а транспонування цієї семи у займенникові слова забезпечує не тільки зв’язність предикативної основи речення, а й вираження протиставлення особи мовця й особи, до якої звернено мовлення, на рівні поширювачів предикативної основи речення. Співвідносність кличного відмінка з усіма відмінковими формами особових займенників відповідає закономірності протиставлення його усім відмінкам у системі парадигми іменника.

Пор., напр.:

Співвідносність кличної форми іменника з відмінковими формами особових та особово-вказівних займенників

Ти (ви) – особа-адресат мовлення, до якої звертається мовець (я, ми)

Ти, сину, відпочинь (бачиш)
Тебе, сину, не чекав
Тобі, сину, вірю
Тебе, сину, учу
Тобою, сину, горджусь
В тобі, сину, не помилився

Я (ми) – особа мовця (звертаюсь до *ти (ви)* – особи адресата мовлення (слухай, дій)

Я, сину, йду
Мене, сину, не чекай (турбує)
Мені, сину, вір (жаль)
Мене, сину, запитай (не буде)
Мною, сину, покеруй
На мені, сину, була сім'я

Він (вона, воно, вони) – особа, яка не бера участі в мовленні

Він, сину, йде
Його, сину, не хвали (не видно)
Йому, сину, подаруй (було невідомо)
Ним, сину, займись (цікавилися)
По ньому, сину, рівняйсь

Займенники *я, ти (ми, ви)*, виконуючи роль вказівки на особу мовця та адресата мовлення, виступають у реченні його членами. Переймаючи на себе апелятивну функцію іменника, займенник *ти* виділяється інтонаційно, дістає логічний наголос і додаткові експресивно-оцінні відтінки. Напр.: *Ей, ти! Чого став?*

У реченні зі звертанням на першому плані виступає спонукальна модальність: заклик дати відповідь на запитання, бажання закликати до дій, зацікавити, у зв'язку з чим адресація мовлення завжди йде від особи мовця, тобто від *я*-суб'єкта. Однак форма кличного відмінка, крім апелятивного значення, має додаткове навантаження, виражаючи експресивні оцінки, "Значення слова "*ти*" містить... частку значення слова "*я*" [Русская грамматика 1980, т. 2, с. 164]. Додаткове функційне навантаження на основне значення (апеляція до особи – адресата мовлення) можуть виражати власні та загальні назви істот й зі значенням суб'єктивної оцінки (*Україно, доню, сиротиночко, розумнику, кониченьку*), а також назви неістот (*доле, краю, квітеньку, зірочко, місяченьку*).

Пряма номінація адресата мовлення засобом слів з оцінним значенням, закладеним у самій системі мови, в актах мовлення може реалізуватися як вираження суб'єктивного ставлення особи мовця у спосіб використання оказіональних уживань слів і словоформ. За словами П. С. Дудика, номінації – звертання цілком мотивовані специфічними обставинами комунікації, насамперед у розмовно-побутовому мовленні [Дудик 1975, с. 212-213]. Експресивно-оцінне значення звертань загалом передає синтагма з окличною інтонацією. Напр.: *І лються поклики все далі, вглиб і вишир: "Геть, привиде війни!"* (М. Рильський); *Квітко моя мила! Пташко моя люба! Не витонче німецька орда саду! Не позбиває нагайками цвіту!* (К. Гордієнко).

Специфічне експресивне забарвлення, як було вже сказано, має звертання, виражене займенником *ти (ви)*, оскільки дає вказівку на другу особу (до якої звертаються) без прямої номінації її. Функцію суб'єктивної номінації можуть забирати на себе в

розмовно-побутовому, особливо фамільярному, мовленні будь-які сполучення слів, що називають особу-адресата мовлення за ситуативною ознакою. Напр.: – *Слухайте, ви, котрі із чубами, як дреза, і ви, мамзельки, з хвостами, захриплі на голосі. Чи вам сниться ночами небес бірюза І так звана пшениця на так званому колосі?* (А. Малишко).

Такі номінації є оказіональними суб'єктивними утвореннями, які, на відміну від прямих номінацій, завжди мають ознаку стилізованого засобу переважно розмовно-побутового мовлення з негативним емоційно-оцінним забарвленням, яка набуває ознаки предикативної.

У комунікативному плані форма кличного відмінка може виявляти властивості слова-речення. Звертання-речення не тільки “зосереджують у собі центральну частину повідомлень” [Русская грамматика 1980, т. 2, с. 165], а й нерозчленовано виражають суб'єктивну оцінку дій, станів, відображуваних ситуацій. Супроводжуючись виразною окличною, спонукальною або питальною інтонацією, звертання-речення виражають різноманітні відтінки реакцій людини, емоційної оцінки побаченого, почутого, пережитого в певній ситуації, спонукання до якоїсь дії, застереження в чомусь та ін. Такі структури “виразно не виявляють ні смислової, ні синтаксичної розчленованості, не мають логічної і граматичної основи двоскладного речення” [СУЛМ 1972, с. 309], їхня функція полягає у вираженні емоцій, почуттів, експресій, волевиявлення та ін.

Отже, кличний відмінок входить до особово-відмінкової парадигми іменника, співвідносячись за значенням особи-діяча з формою називного відмінка та за апелятивною функцією – з усіма відмінками, але опосередковано – через займенникове слово *ти, ви*. Продовження семи “особа-адресат мовлення” реалізується як на рівні головних членів речення, так і на рівні компонентів, які займають позиції об'єктів.

2.5. Специфіка односкладних дієслівних речень з імпліцитним суб'єктом

У сучасному мовознавстві актуальними є питання, що стосуються динаміки речення, точніше – комунікативної парадигми, видозмін того самого складу речення. Різні підходи до аналізу синтаксичних одиниць дозволяють розкрити різноманітні зміни узвичаєних синтаксичних зв'язків, трансформації типових конструкцій з метою створення своєрідної авторської модальності. Учені розглядають конкретне речення як висловлення, орієнтоване на комунікативну ситуацію і підпорядковане певному типові мовлення у конкретній сфері мовної діяльності [Вихованець 1993; Гуйванюк 1999, 2005; Загнітко 1997, 2005 та ін].

За словами Н. В. Гуйванюк, комунікативно-референційні співвідношення охоплюють засоби вираження того самого змісту, зокрема спостерігаються зміни на основі повної / неповної реалізації структурної схеми речення, експліцитності / імпліцитності вираження окремих значень та ін. [Гуйванюк 2005, с. 75-76]. Із погляду комунікативної парадигми речення своєрідними є конструкції односкладних дієслівних означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових речень, які відображають категорійну семантику актуалізації певних модальних смислів на основі категорійної семантики означеності / неозначеності суб'єкта або узагальненості.

Означено-особові речення семантику персональності й ознаковості передають на семантико-синтаксичному рівні, представляючи суб'єкта як мовця, що інформує про себе, передає свої думки, емоції, переживання (у внутрішньому мовленні, у діалозі з собою, з іншою особою, світом). У таких конструкціях мовець не вказує на себе особовим займенником я (як означений у конкретній ситуації мовлення), на формально-граматичному рівні він представлений імпліцитно (словесно не виражений), але експлікований формою дієслова першої особи однини дійсного й

умовного (обмежено) способу. Напр.: *Посію гірочки [огірочки] близько над водою, сама буду поливати дрібною сльозою* (Нар. тв.); *Відчув себе і досить... До віку не буде із мене раба, душа поневажить полони. Їй радісно вмерти, бо світ цей сліпить, бо суще не любить живого* (В. Стус). У таких реченнях мовець ділиться своїми роздумами, передає свої переживання, страждання, осмислює свій психічний стан тощо. Напр.:

*Молюся, знову уповаю
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Нічим стінам передаю.
Озовітеся ж, заплачте,
Німії, зо мною
Над неправдою людською,
Над долею злою* (Т. Шевченко).

У внутрішньому мовленні самим із собою позиція суб'єкта є імпліцитною, адже мовець актуалізується як адресатний компонент: він звертається до самого себе – ніби збоку в просторово-часових координатах описуваної ситуації. Це властиво насамперед поетичному мовленню. Напр., у В. Стуса його переживання на засланні, далеко від України, експресивно наснажені, передано конструкціями, де мовець представлений як співрозмовник – *ти*:

*Стань і вдивляйся: скільки тих облич
довкола виду твого, ніби німби,
так сумовито виграють на дрімбу,
хоч Господа на допомогу клич.
Вдивляється... душа твоя...
Збоку, о збоку – за серце лівіше, далі грудної
клітини – за край подиву, подуму, дивної
тиші – очі торочені. Карий одчай...
Так признайся – до себе кажу, криком кричу,
серце мені перетлілося...*

Мовець (суб'єкт) сам собі наказує все витерпіти, знести: *Сам собі постань законом І не вагайся, не блажи, а шаленій: виривайся з залізних обійм негайно. А не зможеш, тоді хоч голову розбий.*

Реалізація суб'єктом функції референції та індивідуалізації у лінгвістичному осмисленні односкладних речень трактується неоднозначно: одні вчені розглядають їх як двоскладні неповні з опущеним підметом [Вихованець 1988], інші – як різновид односкладних повних дієслівних. Цей погляд поділяє більшість синтаксистів, оскільки комунікативна означеність ґрунтується на характеристиці референта – відношенням до комунікативного акту й учасників інформаційного обміну (у формах першої і другої осіб займенників [Шахматов 1941; Кіклевич 1999]. За словами Н. Ю. Ясакової, категорія персональності “пов’язана з указуванням на дискретність / недискретність простору. На поняттєвому рівні, як зазначає автор, ступінь представлення означеності / неозначеності неознаковий: максимальний властивий першій особі, а мінімальний – третій. Друга особа характеризується більшою означеністю, ніж третя, проте не має властивої першій особі граничної одиничності, унікальності” [Ясакова 2016, с. 133]. Це положення ілюстровано конструкціями, у яких форма дієслова першої особи вказує на суб'єкт мовлення як особи означеної, а форма другої особи дієслова – як варіант для представлення мовцем себе у стилістично змодельованому просторі і часі з метою вираження експресивності, емоційного вияву стану, оцінки у внутрішньому мовленні (широкому контексті).

Основним типом означено-особових речень є конструкції з головним членом, вираженим дієсловом першої особи однини дійсного або умовного способу, яка координує з формою імпліцитного суб'єкта-мовця я (*ми*). Напр.: *І час далекий, і земля далеко, А пам'ятаю все. Маленький двір. Страпата стріха. На гнізді лелека задумався* (В. Свідзинський). Варіативною формою вираження односкладного означено-особового речення є друга особа *ти* (у внутрішньому мовленні), напр.: *На смерканні. Тихне*

вечір, попає в сизій млі... Жду. Чи прийдеш добрий, ніжний? Мить – як безвік. Безгомінний. Ось прислухайсь, не диши... Чуєш радісне квиління несамовитої душі (М. Драй-Хмара).

Характеризуючи імпліцитну морфологію дієслова, О. М. Соколов розрізняє комбінаторику в процесі слововживання з різними семними транспозиціями та комбінаторику в системі актантної функціональності, пов'язану з його структурно-семантичними особливостями [Соколов 2010, с. 111-117; 118-130].

Систему актантної функціональності дієслова учений розглядає з урахуванням їхніх структурно-семантичних особливостей, категорійних значень виду, часу, каузативності, стану та особи [Там само, розділ 3-ій].

Суб'єкта, якщо його формально не виражено займенником *ти* (*ви*), представлений закінченням дієслова (головний член речення) у формі другої особи однини або множини, уведеним у речення звертанням до адресата, вираженим формою кличного відмінка. Пор.: двосткладне речення: *Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу, Виростуть з тобою приспані тривоги* (В. Симоненко) та односкладні: *Не хились додолу, зраджений козаче, про лиху пригоду навіки забудь* (П. Грабовський); *Нарешті, господар просив чорні бурі та злі вітри... Приходьте до нас на Святу Вечерю! А коли тепер не прийдете на дари Божі, на страви ситі, на горілки палені, на все велике добро, на яке просимо, то не приходьте до нас і вліті...* (О. Воропай).

У взаємодії мислення і мови поняттєва категорія предметності об'єктивно розкласифікована на розряди істот / неістот, конкретних / абстрактних назв, а також за квантитативністю, збірністю та ін., які визначають призначення їх у мовленні. Категорійна семантика означеності / неозначеності може бути втілена у змісті іменників як назв власних та загальних або виражена атрибутивним компонентом, а на рівні синтаксичному вона представлена морфологічною формою: суб'єкта – називним відмінком особового займенника *я* (*ми*), (у зоні предиката першої особи) й адресата – у кличному відмінку у функції звертання та закінченням дієслова у

функції предиката двоскладного речення або головного члена односкладного речення. Напр., у двоскладному: *Заборгував тобі я, чорний хлібе...* А вже найбільше, чуєте ви, мамо, *Я* вам заборгував і не віддав Ні шеляга за перше рідне слово, Промовлене в колисці із лози (А. Малишко) і в односкладному: *Не спалося, – а ніч, як море...* До стіни *не заговориш* ні про горе, ні про младенчиские сны. *Верчуся, світу дожидаю...* (Т. Шевченко). Односкладне речення із не вираженим суб'єктом-підметом є повним, оскільки головний член містить семи обох семантичних компонентів – предиката й суб'єкта – та підказується формою вокатива у функції звертання. У структурній схемі дієслівного речення відсутня синтаксема адресата у формі звертання, вона з'являється у мовленні, якщо суб'єкт-мовець здійснює намір звернутися до особи-адресата мовлення або до квазі-адресата (переважно у поетичному, внутрішньому мовленні або у тексті драматичного твору). Компонент, що виконує апелятивну функцію, не є членом речення, а ускладнює його прихованою предикацією – називанням адресата мовлення.

Неозначено-особові односкладні дієслівні речення виражають категорійну семантику неозначеності у виявах значень: “невідомий” (“не має значення *хто*”); “приблизно вгадуваний”; “не названий”. Головний член речення неозначено-особових речень нормативно експлікує суб'єкт формою дієслова третьої особи множини теперішнього, майбутнього та минулого часу множини дійсного способу або наказового способу, які виконують функцію актуалізації суб'єкта у певній ситуації. Емпірична (займенникова) неозначеність може бути експлікована в різних семантичних варіантах або представлена неозначено-особовими займенниками у двоскладних реченнях, а також іменниками типу *незнайомий, незнайомиць, чужинець, чоловік, жінка, пришелець, хлопчак* та ін. у сполученні з займенником *якийсь (якась, якась)*, що на формально-синтаксичному рівні виконують роль підмета. Пор. речення: *На селі встають рано* (Г. Тютюнник); *Сіяли пізні гречки, коли Гуца повернувся додому* (М. Коцюбинський) і *Хтось сміється, а хтось*

плаче; *Незнайомець зняв шапку і привітався*. Головний член в односкладних реченнях (дієслово) має форму третьої особи множини, яка у двоскладному реченні координується з формою підмета.

Односкладні дієслівні речення з імпліцитним неозначеним суб'єктом виражають дії або процеси, стани, на яких зосереджує увагу мовець, не фіксуючи діяча, носія стану. В перебігові дій і вияві процесів та стану важливими є просторово-часові координати та пояснення, оцінка мовцем побаченого, сприйнятого в позначуваній ситуації. Напр.: – *А ви брали участь у святкуванні 1500-ліття? – По телевізору. – І ніде не були? – Мене, мабуть, забули запросити...* (П. Загребельний); *У двері стукають. – Вставай!* (А. Малишко); *У лісі ялинку зрубали...* (Д. Павличко).

Функціонують неозначено-особові речення і як усталені висловлення у функції попередження, заборони, поради, напр.: *Чисто не там, де прибирають, а там, де не сміять; У приміщенні не палять!* Такого типу структури відображені у фразеологічних зворотах, прислів'ях: *Де п'ють, там і ллють; Від щастя плачуть, та не вмирають; На те коня кують, щоб не спотикався; Добре, кажуть, там, де нас немає.*

Отже, категорія означеності / неозначеності в сучасній українській мові не абстрагована від формальних засобів: її семантика взаємодіє з граматичною семантикою дієслів, орієнтованою на вираження ідентифікації особи у синтаксичних побудовах з імпліцитним суб'єктом мовлення в односкладному реченні. Граматична форма дієслова ідентифікує особу мовця також за ознаками роду та числа як елементів 1) семантико-структурної категорії генералізації; 2) семантики різних розрядів іменників; 3) семантики граматичних форм роду, числа і відмінка, визначальних для актуального членування речення-висловлення [Шехтер 1995, с. 49-50].

Особливий статус дієслівних односкладних речень, у яких імпліцитний суб'єкт, на відміну від займенникового я-мовця, у безпосередньому спілкуванні виражає значення належності особи

до групи мовців або до адресатів узагальнено. Як заклик звучить висловлення я-мовця, звернене до кожного українця на *ти*: **Не квапся з таїни робити сповиток і спрощувати все до нуля. Зостав у душі заповітний куточок, де казка дріма, як маля** (Б. Олійник); **Відсій** кукіль і відбери зерно, **Посій** його... Тоді вже **випри** піт, **любуйся** із краси (А. Малишко).

Функцію узагальнення суб'єкта передають конструкції, в яких виражено певні почуття, оцінні характеристики стану особи за певних обставин. Імпліцитний суб'єкт семантично входить до змісту головного члена, вираженого дієсловом. Напр.: **Підеш** тією стежкою і **бачиш** зелене-зелене море верб, кукурудзи, очерету та густої осоки (І. Нечуй-Левицький). Такі конструкції характерні для опису певного пейзажу або роздумів персонажа в художній прозі.

В узагальнено-особових реченнях категорійна семантика неозначеності може поставати як узагальнена у сфері почуттів, емоцій. Перший різновид узагальнено-особових односкладних речень передає насамперед імперативну семантику дієслова у єдності з узагальненим суб'єктом *ти* (або *ви*) у двоскладному реченні, який формально не виражений в односкладному. Такі конструкції властиві просторіччю, художньому регістрам. Напр.: **Не піддавайсь** дрібненькій суеті і **не міняй** свої шляхи **круті** на стежечку вузеньку, тилом криту... (А. Малишко); **Не гніться** перед високим начальством.

Головний член односкладного узагальнено-особового речення з головним членом, реалізованим формою дієслова другої особи множини, що співвідноситься з підметом двоскладного речення, вираженим особовим займенником *ви*, певною мірою зберігає сему означеності, бо мовець має на увазі, що він звертається до певної групи людей або до свого народу чи взагалі до людства. Напр.: А. Малишко звертається до молодого покоління співвітчизників: **Не піддавайсь** дрібненькій суеті і **не міняй** свої шляхи **круті** На стежечку вузеньку, пилом криту; Т. Шевченко – заповів українському народові: **Як умру, то поховайте** Мене на могилі **Серед степу широкого На Вкраїні милій... Поховайте** та

вставайте, Кайдани порвіте І вражою злою кров'ю Волю окропіте. І мене в сем'ї великій, В сем'ї вольній, новій, Не забудьте пом'янути Незлим тихим словом.

Значення спонукання, застереження, повчання стосуються усіх або групи людей, вони легко фразеологізуються, поширені у прислів'ях. Напр.: *Бережіть честь змолоду; Не бери в голову; Не плюй в колодець: пригодиться води напиться; Чужого слухай, а свій розум май.* Варіантні значення узагальненого суб'єкта виражає особовий займенник *ми* як підмет у двоскладному реченні або в односкладному – як імпліцитний суб'єкт, який підказується дієсловом у формі першої особи множини, напр.: *Як то не є, а в коморах думок завізно. Тільки все те згине рано чи пізно, коли захекаємо волю і заповіти предтеч і не буде стискать до болю в руках оборонний меч* (П. Осадчук).

Як зазначає Н. Ю. Ясакова, узагальнено-особове речення із *ми*-суб'єктом умотивовує репрезентацію результатів колективного досвіду носіїв мови [Ясаков 2017, с. 151]. Такі конструкції не потребують заповнення позиції підмета на формально-синтаксичному рівні. Вони цей досвід передають, з одного боку, у прислів'ях, а з іншого – як власний досвід, здобутий упродовж багаторазового відчуття та оцінки певного стану (задоволення / незадоволення, радості / безпорадності та ін.). Напр.: *Сиди до сивої коси, а за п'яницю заміж не йди; Не кажи “гоп”, доки не перескочеш; Скільки вовка не годуй, а він все в ліс дивиться; По справжньому життя відчуваєш після шістдесяти* (В. Шевчук). Навіть часткова втрата значення означеності / неозначеності змінює зміст висловлення у модальному плані, набуваючи узагальнення тоді, коли головний член координує свою форму з імпліцитним суб'єктом *ми* або *вони*. Напр.: *Не забудьмо (не забуваймо) прислів'я: “готуй сани влітку, а воза – зимою”; Що маємо, не бережем, а втрачативши – плачем; Їздили та возилися і за дуба зачепилися, ще й риби не піймали, а вже заходились юшку варити.*

Отже, персональний статус суб'єкта треба розглядати як обов'язковий компонент предикативної конструкції, варіантність представлення якого зумовлена інтенцією мовця у ситуації як модального вияву змісту речення-висловлення на основі об'єктивації категорійної семантики означеності / неозначеності учасників комунікативного акту та узагальнення суб'єкта – адресата мовлення. Односкладні дієслівні речення структурують свою семантику суб'єкта також на основі об'єктивації категорійної семантики особовості / безособовості. Аналіз таких речень подано в наступних підрозділах.

2.6. Давальний суб'єкта в безособовому реченні

Суб'єктне значення давального відмінка у слов'янських мовах походить від об'єктного. У сучасній українській літературній мові давальний суб'єкта близький до давального центрального об'єкта [Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов 1936, с. 458], що виражає особу (предмет), у сфері сприйняття інтересів якого перебігає дія або має місце певний стан.

У процесі розвитку і становлення функції суб'єкта він поступово відділився від основного (центрального) значення і спеціалізувався на вираженні суб'єкта стану або сприйняття.

Пам'ятки староросійської, староукраїнської, старобілоруської мов свідчать про широке використання давального суб'єкта в східнослов'янських мовах у конструкціях безособових та інфінітивних речень. Дослідники пам'яток цього періоду вважають, що давальний суб'єкта в інфінітивних реченнях переважає в грамотах, а безособові речення різних типів із словоформою давального суб'єкта ширше представлені в літописах, повістях, житійній літературі [Кершиєне 1938, с. 186-188]. Виражаючи діяча-особу або цілий колектив (рідше предмет), що перебуває в певному

стані, іменник або займенник у давальному відмінку функціонував при дієсловах – предикатах з різним лексичним значенням.

У процесі історичного розвитку української мови це значення давального відмінка не зазнало помітних змін. У сучасній українській мові давальний суб'єкта функціонує переважно в безособових та інфінітивних реченнях. Зумовлений семантико-граматичною структурою односкладного (безособового, інфінітивного) або двоскладного речення, давальний суб'єкта виражає особу (істоту), котрій приписується певний стан, сприйняття стану або як наслідок неактивності її. Напр.: – *Гляди ж, Кумцю! Нагодуй мене так, щоб через цілісінький піст не хотілося мені їсти* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Юнакові не хотілося випустати книжки з рук* (П. Гуріненко); *Чумакові сила змагаються з старшиною?* (К. Гордієнко); *Взимку, під час фінської війни, роті капітана Рагузіна якимось довелось цілий день пролежати на снігу перед дотом* (П. Гуріненко); *Захистить стару нікому, сина Охріма взяли в солдати* (К. Гордієнко); *Остан з Соломією сіли під вербою, але їм не говорилося* (М. Коцюбинський); *Піонерам мріється подвиг бойовий* (Л. Первомайський).

У семантичній структурі речення загалом представлені значення облігаторних компонентів його схеми, і тому на значенні кожного компонента речення лежить відбиток граматичної семантики відповідної конструкції. Давальний відмінок у позиції семантичного суб'єкта в односкладному реченні є облігаторним його компонентом, хоча віднесеність предикативної ознаки до її носія виражена непрямо: суб'єкт реалізовано не формою підмета, а додатка.

Ця особливість давального суб'єкта викликає суперечливі теоретичні судження: одні вчені розглядають його як еквівалент або аналог граматичного підмета [Адмони 1955; Александров 1960; Никитина 1959], вважаючи всі конструкції з давальним суб'єкта двоскладними реченнями [Popela 1959], інші, навпаки, характеризують граматичну позицію давального зі значенням носія стану як об'єктну [Бабайцева 1968] або обставинно-об'єктну

[Андерш 1975]. На нашу думку, синтаксична позиція давального суб'єкта зумовлена структурою речень, де він є елементом дистрибутивного мінімуму: односкладних (безособових та інфінітивних) і рідше – двоскладних конструкцій.

Облігаторність давального суб'єкта властива конструкціям, різним не тільки за компонентним складом, а й за модально-граматичною перспективою. Предикативний компонент, що організує граматичні зв'язки в безособовому реченні, або граматично стрижневий компонент його [Арват 1973], може бути виражений особовим дієсловом у безособовому (непрямо особовому) [Никитина 1963, с. 211] значенні; безособово-предикативним словом на *-о (-е)*; особовою формою в безособовому значенні допоміжного дієслова у поєднанні з інфінітивом; безособово-предикативним словом на *-о (-е)* в поєднанні з інфінітивом; дієсловом *бути* з часткою *не* (у безособовому значенні) та ін.

I. Давальний суб'єкта функціонує в безособових реченнях, граматично стрижневим компонентом яких є дієслова на *-ся*, що виражають психічний стан особи (*думатися, мріятися, гадатися, віритися, маритися та ін.*), незалежний від її волі: Напр.: *Їм легко мріялося про незабутні дні* (О. Копиленко).

До структури безособового речення входять такі компоненти:

1) граматично стрижневий компонент – дієслово на *-ся* в безособовому значенні;

2) давальний суб'єкта, що виражає особу, якій у формі ствердження або заперечення приписується певний психічний стан;

3) неакузативний додаток (відмінкова словоформа, прийменникова конструкція або інфінітив), що виражає об'єкт охоплення психічним станом.

Структурна схема таких речень відрізняється від двоскладних категорійним значенням стану дієслова-присудка, значенням персональності в іменнику та перспективою висловлювання.

Семантичний суб'єкт, представлений у безособовому реченні словоформою давального відмінка, відрізняється від суб'єкта,

двоскладного речення перспективою висловлення. Особова форма дієслова-предиката координується з підметом у формі називного відмінка, виражаючи агенсивність (напр.: *Молодь мріє про майбутнє*). Безособове речення виражає деагенсивність носія стану. Це синтаксичне значення закріплене за моделлю речення, в якому позицію суб'єкта займає словоформа давального відмінка (незалежно від того, чи формально виражений він, чи його позиція залишається незайнятою) і поєднується з дієсловом, що виражає психічний стан особи (напр.: *Молоді мріється про майбутнє. Мріялося про щасливе завтра*).

Відомо, що О. О. Потебня, опонуючи Ф. Буслаєву, який писав, що при безособовому присудку особа діяча виражається різноманітними непрямыми відмінками, які замінили первісний називний підмета, вбачав у цьому заміщення додатка підметом і відкидав можливість синонімічних замін типу “*Мені думається – я думаю*”. На думку О. О. Потебні, “заміни в розумінні витіснення одного звороту іншим (етимологічно спорідненм або ні) тут нема: “*мені думається*” і “*я думаю*” залишаються в мові на рівних правах” [Потебня 1958, с. 80]. У наш час співвідносність структур безособового й особового (двоскладного) речень розглядають як деміпасивну трансформацію ядерного (двоскладного) речення або заперечують як регулярне явище, але допускають можливість стилістичної заміни особових конструкцій безособовими на основі схожості денотативного змісту [СУЛМ 1969, с. 250], хоч зазначають, що при трансформації конструкцій не можна допускати абсолютизації їх, необхідно брати до уваги відтінки кожної структури, форми, категорії.

Поділяючи погляд О. О. Потебні, вважаємо, що співвідносність синтаксичних структур у мові відображає їхню неоднотипність. Вони різні за особливостями представлення основного (денотативного) і додаткових (конотативних) значень. “Конотація синтаксичної конструкції, – на думку В. І. Кононенка, саме й виникає шляхом зіставлення її емоціонально-експресивних

сторін зі змістовими, логічними відношеннями, які передаються цими побудовами” [Кононенко, 1975, с. 32].

Неоднотипність синтаксичного значення виявлена і в неоднотипності синтаксичного представлення категорій суб'єкта, об'єкта й предиката.

Трансформація активних конструкцій у деміпасивні не тотожна за значенням заміні одних граматичних форм іншими в реченні. Вона відображає поступову перебудову семантико-граматичної його структури, зумовлена закономірностями розвитку граматичної системи української мови. Поступове становлення нових структурних схем речення може реалізуватися в номінативній формі (підметі) або у формі непрямого відмінка, прийменниково-відмінкової конструкції, виражаючи певний варіант функційно-граматичної спеціалізації відповідно до синтаксичного значення речення. Так, номінативний підмет, виражений іменником на позначення особи, – це переважно суб'єкт-агенс у реченні з активною модальною перспективою, де залежно від лексичного і граматичного значення дієслова-предиката заповнюється суб'єктна позиція як діяча або носія ознаки, стану та прямого чи непрямого об'єкта. Напр.: *Дівчина мис* вікно. *Дівчина цікавиться спортом.* *Дівчина розмовляє з незнайомкою.* *Дівчина сумує за рідними.*

У безособовому реченні суб'єкт ніби відсунений на задній план, на ньому не фіксується увага, тобто характеризується як особа, якій приписується певний стан. Модальність безособового речення відрізняється нашаруванням кількох додаткових відтінків. Напр., дієслово з постфіксом *-ся* виражає не пасивність, а інертну, неактивну дію-стан особи. Ця модальність дієслова як неповністю реалізована пасивність представлена поєднанням дієслова-предиката із словоформою давального суб'єкта та словоформою непрямого відмінка (крім знахідного) у позиції об'єкта: *Дівчині вірилося в щастя* (М. Стельмах); *Про Ковтуна думалося частіше* (П. Гуріненко).

Якщо особі приписується стан суб'єкта сприйняття, то дієслово-предикат має особове значення, а об'єкт представлено в підметі, тобто всі компоненти утворюють структуру двоскладного речення, виражають його зміст: *Макарові вчувся швидкий біг людини* (П. Гуріненко).

Давальний суб'єкта, зумовлений структурою речення з деміпасивною граматичною перспективою, може бути словесно не виражений. У цьому випадкові суб'єкт як пасивний сприймач якоїсь ситуації представлений не як конкретна особа, а узагальнено. Напр.: *Не так склалося, як бажалося* (Нар. тв.). Суб'єктне значення у разі опущення словоформи давального суб'єкта повністю не нейтралізується, воно присутнє в головному члені, але з відтінком узагальненості і носія стану.

2. У структурі безособових речень давальний суб'єкта може виражати особу, якій потенційно притаманна певна діяльність, але реалізована вона як стан, що залежить від готовності / неготовності суб'єкта до дії або можливості / неможливості її виконання. Напр.: *Лукії сьогодні чогось не співається* (О. Гончар); *Не можу похвалитися, щоб мені добре працювалося* (М. Коцюбинський).

Деміпасивність частіше постає як стан особи, викликаний обставинами незалежно від готовності діяча до реалізації дії. Напр.: *Сіли снідати, але сьогодні якимось не їлося* (О. Гончар); *Зоя змогла б уже йти, але їй чомусь не йдеться, їй якимось само стоїть на місці* (О. Гончар).

Склад такого безособового речення часто доповнюють поширювачі з обставинним значенням причини, способу дії, місця, часу та ін.

Речення цього структурного типу властиві уснорозмовному та художньому мовленню. У художній літературі, публіцистиці дещо змінюється перспектива висловлювання, адже ситуація відображена через контекст, тільки стилізований під конкретні ситуації розмови, хоча характерні особливості уснорозмовного мовлення зберігаються. Незалежний від волі людини (істоти), стан конкретизують різні додаткові засоби: уведення займенникових

слів, що непрямо вказують на невідому причину, можливість чи неможливість реалізації потенційної діяльності (*якось, щось, чогось* та ін.). Напр.: *Щось не працюється мені. Чогось не віриться мені, що то оригінал. Якось не спиться до ранку.*

У поєднанні з неозначеними займенниками виступають частки займенникового походження, що підсилюють значення “нав'язливого” стану особи (*само якось воно, чогось так, само щось, щось ніби, чомусь воно* та ін.).

Формально безособовість речення виражена відсутністю номінатива-підмета. Як зазначає Е. Г. Борщ, специфіка категорійного значення особи в безособовому реченні полягає в тому, що безособовість виражає заперечне відношення до граматичного суб'єкта [Борщ 1973, с. 38-39]. Семантичний суб'єкт у реченнях цього типу представлений конструктивно необхідною словоформою давального відмінка, а дієслово-предикат інформує про можливість або відсутність волі у суб'єкта для реалізації дії.

Ці речення не завжди співвідносні з двоскладними. Пор., напр.: *Їй само йшлося і співалося. – Вона сама йшла і співала. Йому важко писалося, особливо трудно римувалося. – Він важко писав, особливо трудно римував.* Наведені двоскладні конструкції (особливо в першій парі) є стилістично невдалими, а якщо й можливі в ужитку, то відрізняються від односкладних нюансами змістового та емоційно-експресивного планів.

Безособові конструкції, хоч формально не мають підмета, але вказують на особу словоформою давального суб'єкта. Такі імперсональні конструкції виявляють специфіку взаємодії семантичних та граматичних чинників [Бабайцева 1968, с. 53; Арват 1960, с. 15; Чирва 1977, с. 4], відображають також стилістичні особливості вживання.

У заперечних безособових реченнях із головним членом, вираженим неперехідним дієсловом, позиція суб'єкта може бути не зайнятою. Дієслово у таких реченнях виражає непряме відношення дії, стану до невизначеного, невідомого або узагальненого діяча або інформує про конкретну особу, від імені якої здійснюється

мовлення чи до кого воно звернене. Напр.: – *Оце так галушечки. Тут либонь їстиметься ще смачніш, ніж у хаті* (М. Кропивницький); *Чим далі троянівці просувалися до центру, тим трудніше їхалося* (Гр. Тютюнник); *Хоч вовни тук дідові дайте, щоб м'якше в дорозі сиділося* (О. Гончар); – *Лежіть там собі на печі, коли лежиться* (Панас Мирний).

Деміпасивність маркована не тільки безособовим дієсловом, а й уведенням обставини способу дії (*добре, гарно, легко, трудно, важко, погано* та ін.), місця або часу, позиції яких займають непрямі відмінки, прийменниково-відмінкові конструкції, прислівники.

У двоскладному реченні обставинні слова часто не мають тих значень, котрі вони виражають в односкладному реченні. Пор.: *...Щоб м'якше в дорозі сиділось(дідові). – ...Щоб м'якше в дорозі сидів (дід); Тут їстиметься ще смачніше, ніж у хаті. – Тут (вони) їли ще смачніше, ніж у хаті; Їхалося трудніше. – Їхали трудно.* Цю особливість односкладних речень помітив П. Адамець, наголосивши на неможливості у деяких випадках знайти відповідне ядерне речення до цього типу трансформантів: *Він писав важко // Йому писалося важко.*

3. Суб'єктне значення виражає словоформа давального відмінка в безпідметових деміпасивних конструкціях, що інформують про емоційний стан особи або модальні відношення. Функцію предиката виконують безособово-предикативні слова (*легко, весело, страшно, лячно, боязко, ніяково, соромно, сумно, гарно, жаль, гріх, сором, треба* та ін.), що поєднуються з давальним суб'єкта. Напр.: *Якову Калитці теж нелегко. Хлопці з нього потішаються* (К. Гордієнко); *Ярині стало лячно від цих слів* (М. Стельмах); *У кімнаті знову голосно засміялася. Ой, дуже весело їй, так весело, що далі нікуди* (П. Гуріненко); *Не жаль мені, кохана, за тобою. Свого ж одуреного серця жаль* (Д. Павличко).

Функціонально зближується із безособово-предикативними словами інфінітив як засіб вираження предикативної ознаки, приписуваної суб'єкту. Напр.: *Іду я пішки з друзями. Нам весело*

іти (Д. Павличко). – *А от слабо тобі, Федоре, скупатися у басейні* (П. Гуріненко).

Ці конструкції продуктивні в сучасній українській мові. Уведення до складу предиката інфінітива видозмінює значення стану, що приписується суб'єктові: інфінітив конкретизує процес (а не об'єкт), що викликає (як першопричина) певний емоційний стан особи або модальне відношення. Пор. конструкції в тексті Д. Павличка:

*В морі я хотів печаль свою втопить
Я до моря вийшов рано – море спить.
І мені його будити стало жаль.
Залишилася мені його печаль.
Ополудні йду до моря іздала.
Бачу, що воно сміється, як маля.
І мені його смутити стало жаль.
Залишилася мені його печаль.
Уночі до моря знову я прибіг,
А воно ридало біля ніг моїх.
І мені його самого стало жаль.
Залишилася мені його печаль.*

Безособово-предикативні слова на *-о (-е)* в таких конструкціях відрізняються від синонімічних обставинних прислівників, зближуючись із безособовими формами дієслів на *-ся*.

Якщо прислівники на *-о (-е)* самотійно виражають якісну характеристику стану особи, викликану бажанням/небажанням його до дії або наявністю/відсутністю такої можливості до дії, то безособово-предикативні слова в поєднанні з інфінітивом передають предикативну ознаку, що приписується суб'єктові як емоційний стан особи, викликаний певною дією. Пор. дві конструкції речень та їх трансформи: 1) *Драма цікаво написана. Легко читається* (Панас Мирний). – *Автор цікаво написав драму. Я легко читаю її* (Це викликає в мене бажання читати). 2) *Про що з ним не заведи розмову – так; легко, так любо з ним говорити* (Панас Мирний). – *Він і я розмовляємо... Мені легко, любо*

говорити з ним (тому що розмова з ним позитивно на мене впливає).

Такі конструкції з безособово-предикативними словами не підлягають близькій за змістом трансформації *Легко, люба мені з ним говорити // Легка, люба мені розмова з ним // Коли він говорить зі мною, мені легко, люба слухати його*. І це природно: у наведених конструкціях виражено значення специфічного характеру – емоційний стан особи.

Якщо позицію предиката займає девербативний статуватив, що виражає емоційний стан особи, заміна давального суб'єкта номінативом – підметом неможлива. Специфіка безособових речень полягає в тому, що їхня семантика взаємодіє з граматичною семантикою предикативного компонента й облігаторного компонента зі значенням суб'єкта. Своєрідність таких конструкцій базується передусім на граматико-семантичній природі головного члена, конкретизованого певною мірою контекстом суміжних речень, а ще більше – характером другорядних членів, наявних у складі безособового речення [СУЛМ 1972, с. 245]. Н. М. Арват безособові конструкції цього типу відносить до групи двокомпонентних семантичних структур суб'єктно-предикатного складу, до яких входять суб'єкт стану і предикат стану [Арват 1976, с. 44]. Термін “двокомпонентна семантична структура” односкладного речення є прийнятним на тій підставі, що категорія стану без вираження категорії суб'єктності (якщо не відмінковою словоформою, то ситуативно, контекстуально, інтонаційно) у структурі речення залишається не конкретизованою (стан особи може бути представлений іншою структурою, ніж стан природи просторово-темпорального характеру).

Безособово-предикативні слова *пора, час, гріх, сила (не сила), треба* та деякі інші разом з інфінітивом виражають модальні відношення, характерні тільки для цих конструкцій.

Давальний суб'єкта у реченнях цього типу може бути опущений, однак значення особи ніколи не нейтралізується повністю: особа розуміється з контексту або з ситуації. Напр.:

Людам треба їсти. – Треба їсти; Пора вже тобі за розум взятися; Чи сила йому (під силу) змагатися? – Чи сила (під силу) змагатися з багатіями?

Інфінітив, що прилягає до безособово-предикативного слова модального плану, входить у зв'язок із давальним суб'єкта, який у реченні є додатком. Предикат у таких конструкціях має при собі також заповнені позиції прямого або непрямого об'єкта, зумовлені валентністю дієслова, що виступає в інфінітивній формі при безособово-предикативних словах (напр.: *Пора тобі братися за роботу. Гріх вам забувати старих друзів.*)

Безособово-предикативне слово, вжите без інфінітива, може приєднувати компонент з обставинним значенням, що виражає спрямування дії. Пор.: *Пора вже спати... Завтра треба вставати зарання* (М. Коцюбинський); *Климові пора додому [іти, бігти, їхати, повертатися], а він все ще на лузі* (Я. Гримайло); *Вже давно Оксані час було й до Василька йти* (Я. Баш); *Час додому, час. Час і пора (іти, повертатися)* (Нар. тв.).

4. Словоформа давального суб'єкта продуктивно функціонує у конструкціях із предикатами, вираженими функційно-безособовими дієсловами, інфінітивом або словами *можна, треба* в поєднанні з інфінітивом. Напр.: *І хочеться тобі кудись їхати в таку хурделицю?* (М. Стельмах); *Йй не стало чим дихати* (П. Гуріненко); *Лікар казав же – Вам хвилюватись не можна* (Д. Павличко).

Оскільки синтаксичне значення особи є однією з ознак предикативності, то воно входить складовою частиною в речення, структурна схема якого передбачає заповнення позиції семантичного суб'єкта зі значенням особи, якій приписуються певна модальна характеристика необхідності, можливості /неможливості дії або якийсь фізичний чи психічний стан, незалежний від її волі.

Не заміщена в реченні позиція суб'єкта створює можливість сприйняття стану взагалі. Цьому сприяє також уведення в речення компонента з обставинним значенням місця, часу, причини та ін.

Пор., напр.: *Їй не стало чим дихати / В кімнаті не стало чим дихати / Через годину не стало чим дихати / Від диму не стало чим дихати.*

Суб'єкт у таких реченнях, хоч і не нейтралізується повністю, але сприймається завуальовано, на ньому не фіксується увага. Крім значення узагальнення носія стану або модального відношення, головний член виражає відтінок невизначеності його (однієї особи або колективу). Пор.: *Та Дук навіть і сам здивувався: як це йому вдалося так швидко і непомітно торкнутися нею [виделкою] до металевої планки драбини?* (Я. Баш). – *Нарешті вдалося (комусь) торкнутися нею до металевої планки драбини.*

5. Суб'єктну функції виражає словоформа давального відмінка в безособових реченнях із головним членом, вираженим безособовою формою “не було” (кого? чого?). Напр.: *Бабусі просто не було спокою* (Я. Баш). Пор. трансформи: *Тут не було спокою. З того часу не було спокою (комусь, багатьом, усім).*

В уснорозмовному мовленні побутують також конструкції речень з давальним суб'єкта (частіше займенникового слова) при особовому дієслові *бути* в безособовому значенні. Дієслово *бути* у формі майбутнього часу виражає модальне значення стану особи в оцінці самої особи, що говорить, повідомляє про якусь дію. Напр.: *Петрик рвонувся, не пускає панич. Тоді Петрик кинувся вперед, підставив паничеві ногу і вдарив його головою в груди. Панич так і покотився в малинник!.. Ревів панич тонко, верещала бариня люто, і розмахував кулаками і підскакував пан високо. Ой, буде Петрикові! Ой, буде!* (Остап Вишня).

У таких реченнях давальний суб'єкта є елементом дистрибутивного структурного мінімуму. Тільки в поєднанні з давальним суб'єкта дієслово непрямо вказує на особу і набирає безособового значення. Уведення до складу речення слова “що” (*Що буде Петрикові!*) не змінює суб'єктного значення словоформи давального відмінка. Словесна (граматична) реалізація суб'єкта за допомогою слів *щось, усе* та ін. у двоскладному, як і в односкладному реченні, істотно не впливає на семантичне

значення: носій ознаки в них представлений невизначено й узагальнено [СУЛМ 1951, Т. 2., с. 54].

У мові стають “надмірними” варіанти тільки тоді, коли вони не мають ніякого додаткового навантаження (семантичного, інтонаційного, стилістичного, експресивного та ін.). Пор.: 1 – *Буде ж тобі на горіхи!* – *Буде вам, як повернеться батько!*; 2 – *Що тобі буде, ой, що буде!* – *Що буде вам, як повернеться батько!?*

Якщо замість слова “що” увести компонент, який виражає спосіб представлення стану особи, тоді підсилюється імперсональне значення (*Буде тобі погано! Ой, буде йому гірко!*). Такі конструкції за денотативною віднесеністю близькі до речень, що інформують про емоційний стан особи (*Їй стало / стане погано. Йому було / буде гірко*). Вони відрізняються від розглянутих вище інтонаційним вираженням відтінків експресії, афектації, емоційності (окличною інтонацією, частками, вигуками). Своє модальне значення можливого стану особи в оцінці іншої особи (або мовця від свого імені) вони виявляють як функційно-стилістичні особливості уснорозмовного мовлення, на відміну від конструкцій із предикативним компонентом на *-о/е*, що виражають емоційний стан особи, притаманні також книжним стилям мови (художньому, публіцистичному).

2.7. Давальний суб'єкта в інфінітивному реченні

Словоформа давального відмінка в інфінітивних реченнях реалізує синтаксичне значення особи в поєднанні з незалежним інфінітивом. Значення суб'єкта в інфінітивних реченнях має дещо інший характер, ніж у безособових. Якщо в безособовому реченні стан або модальне відношення виражено як незалежні від діяча або характеризують особу непрямо, то в інфінітивному завжди наявний

активний діяч, тобто модальне відношення (стан) пов'язане з особою мовця або з тим (тими), до кого звернена мова.

Інфінітив як стрижневий компонент, що організує предикативні зв'язки в односкладному реченні, самостійно не може виражати значення модальності, часу, особи. Засобами вираження цих граматичних значень є відмінкові форми, прийменниково-відмінкові конструкції, що обслуговують предикативну основу – головний член.

Давальний суб'єкта в інфінітивному реченні є засобом вираження синтаксичного значення особи, як і в безособовому реченні, є облігаторним компонентом розгляданих конструкцій. На відміну від безособових речень, у яких суб'єкт може бути виражений, крім давального, й іншими непрямыми відмінками (орудним, родовим, прийменниково-відмінковими формами), в інфінітивних позицію суб'єкта займає тільки словоформа давального. Інфінітивні речення, вирізняються високим ступенем експресивності, емоційності, різноманітністю модальних значень. Водночас своєрідність цього типу односкладних речень полягає також у засобах вираження персональності. Заслуговує на увагу думка В. А. Чабаненка про те, що одним із моментів, на основі яких треба розглядати інфінітивні речення як окремий тип односкладних (а не різновид безособових), є логічний зв'язок дій з означеною або узагальненою особою [Чабаненко 1975].

Інфінітивні речення неоднотипні за вираженням у них суб'єкта, а також за семантичними відтінками означеності /неозначеності та узагальненості особи (діяча), за ступенем експресивності й інтонаційного оформлення. Вони властиві багатьом стилям мови, виявляючи, однак, особливості у кожному з них.

За способом вираження суб'єкта інфінітивні речення можна поділити на конструкції з формально вираженим суб'єктом і конструкції із формально не вираженим суб'єктом словоформою давального відмінка.

Суб'єкт в інфінітивних реченнях може позначати особу (неозначену або узагальнену), а також предмет, якому приписується стан як об'єктивно неминучий, необхідний із погляду мовця.

Продуктивними типами інфінітивних речень у сучасній українській мові є конструкції з граматично вираженим, а частіше не вираженим суб'єктом, які інформують про дію (або стан) особи як бажану чи небажану, про емоційний стан, ставлення до реалізованої дії (невпевненість, сумнів, та ін.) або до дії іншої особи (обурення, гнів тощо). Напр.: *А Гнат усе кричав і кликав Гапку, що заховалася десь за мурами, і не доглянути її, не побачити, не поцілувати її батькові востаннє* (Я. Галан); *Ні! Не бути панам на Вкраїні, ми на попіл розвіємо їх* (В. Сосюра); *Тільки б упасти на підлогу кабіни. Бути в кабіні – значить жити. Тільки б не зірватися зі східців* (П. Автомонов).

Суб'єкт, представлений займенником у давальному відмінку, в інфінітивних реченнях із модальним значенням неможливості дії виділяється логічним наголосом (незалежно від його місця щодо інфінітива). Модальне значення неможливості дії реалізує частка *не* як засіб неповного заперечення. Напр.: ***Не вам про те говорити. Не тобі вчити мене. Не їй судити про порядок і злагоду в колективі.***

При інфінітиві з часткою *не*, яка виражає повне заперечення, наголосом можуть виділятися тільки заперечні займенники та прислівники (*нікому, ніколи, ніде, нікуди*) або сам інфінітив-предикат із часткою *ні*, а словоформа давального особових займенників частіше уступає місце для логічного виділення звертання або відокремленого означення. Напр.: *Яке життя буде в батька, коли **нікому** супу зварити, і в кімнатах прибрати, і, нарешті, заговорити ні до кого* (Ю. Збанацький); *У тромбони дмухають солдати, Покоївки зойкають веселі, – **Ні забути вас, ні пригадати, іскри, блиски, ритми каруселі*** (Л. Первомайський). Тобто присутність суб'єкта дії непомітна, за рахунок фразового наголосу посилюється експресивність вираження дії: категоричність ствердження про неможливість виконання дії

особою (особами) в оцінці мовця. Ця категоричність ще більшого мірою притаманна конструкціям із риторичним питанням, вигуківим та словам-реченням, де давальний суб'єкта логічно не виділений або опускається, якщо йдеться про роздуми суб'єкта-мовця. Напр.: *Ну і чого ж бо плакати тій скрипці?* (Л. Первомайський); *Тікати! Проби! По яких стежках? Якою врятуватися ганьбою?* (Л. Первомайський); *Як же тебе не проклинать, Лукавая доле?* (Т. Шевченко).

Словоформа давального відмінка у реченні зумовлює представлення семантичного суб'єкта як узагальненої особи (діяча). Пор.: 1. *Чи вам подолати нашу правду?! – Чи правду кривдою здолати?!* 2. *Як же нам не згадати той випадок! – Як же не згадати той випадок!*

У реченнях, що виражають модальне значення бажання дії (зокрема у формі внутрішнього мовлення як стану афекту), давальний суб'єкта частіше формально не експлікований, визначений із ситуації або контексту. Напр.: *Холод. Темрява. Сніг. Каганця затулити – І до ранку пливти По холодній воді, І ридати над словом всю ніч, І радити – Нишком, наперекір Застарілій біді* (Л. Первомайський) *По зорях, по блискавках – далі. Не збитися тільки з дороги! Прорватися з темряви й болю, з гарячого зашморга скрути. Вернутися? Нема повороту, Спочити у тиші глибокій? Спочинок дорівнює смерті* (Л. Первомайський).

Невербалізований суб'єкт притаманний конструкціям уснорозмовного діалогічного мовлення, як і внутрішньому монологічному, де мовець є семантично присутній, а в ситуації мовлення підказується мімікою, жестами. Зважаючи на переривчастість комунікативного процесу в діалозі, робота мислення (на базі мови) здійснюється безперервно, проходячи в значній своїй частині “підводно, підспутно”, внутрішньо. Не проявлене в звучанні “внутрішнє мовлення” є важливим засобом оформлення зовнішніх фізико-психологічних реакцій учасників діалогу [Драматичний діалог 1961, с. 34].

У художньому діалогічному мовленні, що відображає усне розмовне, невербалізований суб'єкт маркують іменникові та займенникові компоненти, які вводяться в авторський контекст. Напр.: *Піти б до Петра та Якіма, – подумав він* (Панас Мирний).

Модальне значення невпевненості, бажання або стану безвиході в аспекті категорії персональності однотипні: дія-стан співвідносяться з особою мовця, (носія стану). Напр.: *[Мазепа] Тепер нічого вже не треба. Заснуть. Заснуть би вічним сном* (В. Сосюра). Якщо дія-стан співвідноситься з особою-адресатом мовлення, тоді вербалізується модальність спонукання особи, але залишається і модальність невпевненості, роздуму особи мовця. Пор.: *Піти б мені...* (означає роздуми: *йти чи не йти*); *Піти б тобі* (*йому, їм, їй, вам*) – це спонукання адресата до дії з відтінком невпевненості або поради.

Девербалізований суб'єкт може виступати засобом вираження актуалізації дії або зосередженості на дії однієї особи. З цим значенням уживано займенник *сам* (у давальному відмінку), що займає місце особового займенника. Пор.: *Піти б мені та й розказати...* (виражено сумнів у необхідності дії особи мовця); *Піти б та розказати...* (виражено сумнів у необхідності дії як такої або пораду комусь у формі деякого сумніву щодо результатів виконаної особою дії); *Піти б самому та й розказати...* (виражено бажання діяти без допомоги, впливу іншої особи, нерішучість у таких діях). У дослідженнях синтаксичних функцій займенників *сам, самий* розглядають в основному випадки виділення наголосом словоформ називного відмінка, які виражають додаткові відтінки значення способу дії (*Я сам піду* – “без допомоги інших”, “без чийогось впливу”), однак не наголошують на особливості функціонування словоформ давального відмінка в інфінітивних реченнях зазначеного типу [Матвіяс 1962, с. 54-60; Дудик 1973, с. 103-111].

Давальний суб'єкта в інфінітивних реченнях, як і в безособових, логічно виділений, займаючи постпозицію при інфінітиві, на відміну від конструкцій, що виражають неповне

заперечення дії особи-діяча, де словоформа давального відмінка особового займенника займає препозицію. Напр.: *Не нам на прою з тобою стати! Не нам діла твої судить! Нам тільки плакати...* (Т. Шевченко). “Постпозиція займенника *сам* щодо дієслова, як і деяке лексичне послаблення останнього, пише П. С. Дудик – завжди веде за собою переміщення наголосу на займенникову форму, допомагає її логічно-емоціональному виділенню” [Дудик 1973, с. 109-178]. Функцію емоційного підсилення виконує також синтаксичний повтор [Ващенко 1963, с. 172-188].

У складі питального інфінітивного речення суб’єкт не вербалізується, якщо в ньому є словоформа давального відмінка з об’єктною функцією, хоч практично це можливо, якщо виділити словоформу давального суб’єкта наголосом: Напр.: *Тобі подати книгу? Вам налити чаю? Їм замовити таксі? Мені надати тобі допомогу? Мені вам налити чаю? Мені (нам, вам) замовити таксі?*

У конструкціях спонукальної модальності, які виражають наказ, побажання, прохання, суб’єкт частіше узагальнений.

Вербалізація суб’єкта можлива і в конструкціях із модальним значенням спонукання до дії, якщо словоформа давального відмінка займає препозицію щодо інфінітива, меншою мірою – у постпозиції. Виражаючи різноманітні відтінки експресивно-емоційного значення спонукання, інфінітив приєднує не тільки словоформу давального суб’єкта, але й додатковий реалізатор граматичної особи адресата. Напр.: *Тобі вогонь пісень нести, о Харкове незламний!* (П. Усенко).

Отже, безособові та інфінітивні речення – це конструкції, характерною ознакою яких є тільки формально (словесно) не виражений суб’єкт, а не відсутність суб’єкта взагалі або відповідної константи – відношення дії до діяча чи особи, яка перебуває у певному стані. Вираження або невираження суб’єкта словоформою давального відмінка зумовлене всією семантико-синтаксичною структурою речення, насамперед інтенцією мовця. Варіанти комунікативно-парадигматичних видозмін речень-висловлень пов’язані з синтагматичним членуванням в актах мовлення

[Мельничук 1960; Золотова 1973; Слинко 1978; Гуйванюк 1999; Загнітко 2001].

2.8. Орудний суб'єкта в активних і пасивних конструкціях

У процесі історичного розвитку відмінкової системи слов'янських мов орудний відмінок зазнав найбільших змін. Зокрема відбувалося поступове ослаблення давніх конкретних адвербіальних значень і часткова заміна їх прийменниково-відмінковими конструкціями, а з іншого – зростала синтаксизація його, особливо помітна в східнослов'янських мовах [Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов 1936, с. 470-483]. Синтаксизація орудного сприяла переміщенню його функцій у сферу вираження суб'єктних, об'єктних і предикативних відношень [Мразек 1964].

У сучасній українській мові синтаксичну функцію орудного суб'єкта в активних і пасивних конструкціях типу *“Когось убило громом під стіжком”* (В. Логвиненко), *“Гірко й гаряче пахло перегорілим палим”* (П. Гуріненко), *“(Село) знову й знову відроджувалося людьми”* (В. Логвиненко) традиційно позначають терміном “непрямий додаток”, “додаток у формі орудного” [Сучасна українська літературна мова 1972, с. 248; Грамматика русського языка 1954, с. 24]. Чеські лінгвісти використовують термін “суб'єктний додаток”, або “суб'єктний визначник” [Мразек 1961, с. 49]. Більш прийнятним видається другий термін, оскільки традиційно дослідники не наголошують на тому моменті, що орудний у названих конструкціях виражає не об'єкт, а логічний суб'єкт. Орудний суб'єкта позначає виконавця дії (діяча) у пасивних конструкціях або стихійну силу чи джерело дії, стану – в активних конструкціях. Синтаксичні значення орудного суб'єкта

дуже близькі до його семантичних значень – знаряддя дії і причини, але не збігаються з ними. Пор.: *Капусту сікли ножем. – І одразу ж гуркіт обірвався, немов його одрізало ножем* (Ю. Мушкетик); *Обдала ягоди варом. (гарячою водою). – Хату обдало горілчаным варом* (К. Гордієнко).

Так само значення орудного непрямого об'єкта (знаряддя, засобу) не збігається зі значенням орудного в пасивних конструкціях. Пор.: *Колективом треба керувати. Будинок будується великим колективом.*

Суб'єктне значення орудного відмінка є синтаксичним. Воно зумовлене кількома чинниками: 1) особливістю конструкції речення з дієсловом активного чи пасивного стану, 2) семантико-синтаксичними відношеннями, до яких входить словоформа орудного, і 3) семантико-структурними особливостями дієслова, детермінованого/недетермінованого відмінковою формою.

У сучасній українській мові орудний суб'єкта може виступати як у структурі двоскладного речення, що являє собою так званий пасивний зворот, так і в структурі односкладного речення, що є активним зворотом.

Пасивні конструкції протиставлені активним насамперед за співвідношенням між діячем (виконавцем дії) та об'єктом дії, що властиве структурі, центром якої є дієслово активного стану.

Активні двоскладні конструкції на формально-синтаксичному рівні закріплені за моделлю: “називний (позначає діяча) + перехідне дієслово (виражає активну дію) + знахідний відмінок (виражає прямий об'єкт)”, напр.: *Учитель зачитує текст; Співець виконав арію Ріголетто.*

Значення діяча передає форма називного відмінка. Ознака активності і тісного зв'язку з дією властива тільки називному відмінкові, яка в пасивних конструкціях нейтралізується, але тільки у семантичному плані. Активність і тісний зв'язок із дією, на думку Е. В. Чешко, є основною ознакою називного відмінка у вираженні суб'єкта, за якою (ознакою) він протиставлений знахідному і давальному [Чешко 1960, с. 54-55].

Вираження логічного суб'єкта формою орудного відмінка у пасивних конструкціях є його комбінаторним значенням. У структурі пасивних конструкцій “називний відмінок (позначає прямий об'єкт) + неперехідне дієслово (пасивного стану) + орудний відмінок (позначає логічний суб'єкт дії)” значення орудного суб'єкта є синтаксично і лексично зумовлене. Воно відрізняється від значення суб'єкта в активних двоскладних конструкціях ознакою пасивності і нетісного зв'язку з дією. Пор.: *Учитель зачитує текст. Текст зачитаний учителем.* Значення орудного в пасивних конструкціях тісно пов'язане з інструментальним значенням орудного суб'єкта: “той, ким здійснюється дія”, “той, хто сприяв дії”. Напр.: *Село кілька разів згорало до щенту, але знову й знову відроджувалося людьми* (В. Логвиненко); *Щоденні клопоти ніяк не відволікали його від упертих дум про щось більше, ніж пропонувалося йому колишнім комбатом* (В. Логвиненко).

Історичні зміни, що відбувалися в оформленні суб'єкта дії у пасивних конструкціях, призвели до різних наслідків у слов'янських мовах. В українській мові конкуренція двох форм вираження діяча-особи при пасиві “отъ-від + родовий відмінок чи орудний відмінок безприменниковий” у кінцевому наслідку виявилася на користь орудного відмінка. Однак на сучасному етапі розвитку української мови пасивні конструкції обмежені морфологічно і в стилістичному вживанні. Пасивні конструкції формують дієслова зворотно-пасивного стану переважно недоконаного виду в теперішньому часі (або майбутньому часі доконаного виду) у формі третьої особи однини або множини: *Пісня виконується співачкою; Кошторис затверджується комісією; Двері відчиняються водієм; Списки завіряються керівником.*

Основним граматичним показником пасивного стану є форма орудного, що виражає реальний суб'єкт дії. Чітко це значення орудного виступає тоді, коли іменник (займенник) називає людину (істоту). Такі пасивні конструкції легко трансформуються в активні, напр.: *Шолом скафандра може закриватися чи відкриватися*

самим космонавтом (Р. У., 1973, 3 бер.). – *Сам космонавт може закривати чи відкривати шолом скафандра. Але конструкція “Шолом скафандра закривається чи відкривається автоматично” не може бути трансформована в такий спосіб. Відсутність орудного суб’єкта зумовлює втрату дієсловом ознаки пасивності дії, воно набуває значення зворотно-середнього стану. Дієслова пасивного стану, що творяться від перехідних дієслів за допомогою афікса -ся, виявляють це значення не самостійно, а пов’язуючись з орудним суб’єкта. На думку О. О. Потебні, “у слов’янських мовах пасивність виражається, крім особливих дієприкметників, лише тими з дієслів із -ся, в яких зворотність є представлення, а пасивність значення”. Без протиставлення пасивної дії активній, вираженій у відповідній конструкції, не мислиться ні активність, ні пасивність. Орудний суб’єкта перебуває в тісному зв’язку з дієсловом [Потебня 1958, с. 454]. Це особливо чітко виражено у конструкціях із пасивними дієприкметниками, які займають позицію предиката.*

У разі опущення словоформи орудного суб’єкта пасивна конструкція виражає дію в її співвіднесеності з узагальненою або неозначеною особою. Пор.: *У тих випадках коли кров здається донором у період щорічної відпустки, остання продовжується на один день* (“Вечірній Київ.”, 1978, 13 березня); *Ясно, що при такій організації тролейбусного руху місячний план перевозок виконується за півтора дні* (Остап Вишня); *Біля кожного парадного купки жінок... Дружно лускалося насіння, і так само дружно... обговорювались фронтові операції* (Я. Баш).

Значення пасивності нейтралізується і тоді, коли словоформа орудного при дієслові з афіксом -ся позначає неістоту (предмет). Напр., речення: *В повітрі далеко разносилися гопаки та тропаки, що вибивалися дзвінкими підковами чобіт* (О. Довженко) можна трансформувати так: *Хтось вибивав гопаки та тропаки дзвінкими підковами чобіт*. Словоформа орудного виражає значення знаряддя дії незалежно від того, чи дієслівний присудок приєднує об’єкт (*гопаки та тропаки*) чи пов’язаний із суб’єктом. Невираження діяча спостерігається тоді, коли вся увага зосереджена на дії, а не

на її виконавцеві, бо в іншому випадку цю ситуацію краще передати активною конструкцією (як у наведеній трансформі: *Хтось вибивав гопаки та тропаки...*), щоб уникнути збігу слів форм орудного суб'єктного й орудного знаряддя дії (*Гопаки та тропаки вибивалися кимось дзвінками підковами чобіт*). Однак пасивне значення не втрачається і тоді, коли позицію суб'єкта займає іменник, що позначає рід заняття, фах, напр.: *Силами мовознавців кафедр готується ряд важливих мовознавчих праць* (“Мовозн. на Укр.”, 32). – *Мовознавці кафедр готують низку важливих мовознавчих праць*.

Отже, дієслово здатне виражати значення пасивного стану в тричленній структурі: “називний прямого об'єкта + дієслово на -ся пасивного стану + орудний суб'єкта імені”, що позначає особу-діяча або уособлений предмет. Такі трьохелементні структури обмежені стилістично. Вони трапляються у книжних стилях мови – публіцистичному, діловому під впливом російської мови. Напр.: *Ствердилися мрії О. Потебні про те, що у вільних соціальних і національних умовах раніше пригноблені мови, які деким вважалися “історично неповноцінними”, дістануть багатогранний розвиток і розквіт* (“Мовозн. на Укр.”, 25); *У граматичних дослідженнях нашими мовознавцями ще недостатньо використовуються експериментальні і математичні методи* (“Мовозн. на Укр.”, 78).

У книжних стилях української мови трьохелементні пасивні конструкції вживані лише тоді, коли дія пов'язується з конкретним її виконавцем. Зате поширеними є структури з опущеним орудним суб'єкта, в яких наголошується на дії (процесі), а діяч представлений як узагальнений або неозначений. Напр.: *Аналогічно визначається маса всіх інших планет* (Фіз. мех., 115); *До колодки вставляється залізка, що закріплюється клином* (“Столярно-будівельна справа”); *На горіщі шкільного будинку, куди заганялися на ніч учительські кури..., з шкільного коридору вели дерев'яні східці* (С. Васильченко); *Нікому й на думку не спаде, що готується пригода, що лихо вже близько* (М. Коцюбинський).

Втрата дієсловом значення пасивної дії за відсутності орудного суб'єктного властива загалом реченням, де дієслово виступає у формі минулого часу. У формах теперішнього і минулого часу дієслова позначають дію (процес) ніби поза діячем, точніше – діяч сприймається невизначено або узагальнено. За нормами сучасної української літературної мови позицію предиката пасивної конструкції речення можуть займати пасивні дієприкметники. Такі конструкції експлікують семантичний суб'єктний компонент словоформою орудного відмінка іменників на позначення осіб. Напр.: *[Згадки] в зневірі нею викинуті з пам'яті* (В. Логвиненко); *Енеєм кинута я, бідна* (І. Котляревський). Пор.: *Вона викинула з пам'яті згадки. Еней кинув мене, бідну.*

Пасивне значення за наявності в реченні словоформи орудного у дієприкметниковому звороті притаманне конструкціям із напівпредикативними відношеннями. Напр.: *Пішла на кухню, де в неї смажилася свіжа форель, привезена небожем з озера Веттен* (П. Загребельний). У конструкціях зі словоформою орудного відмінка іменників на позначення предметів реалізується не діяч, а причина певного процесу або стану: *(розмальовані морозом шибки вікон; залиті дощем ділянки)*. Якщо дієприкметник зберігає дієслівну сему антропонімічності, то приєднаний до нього іменник на позначення предмета позначає знаряддя дії і водночас зберігає відтінок семантики реального діяча. Напр.: *Соняшник лежить неподалік, переїханий колесом* (О. Гончар). – *Хтось переїхав соняшник колесом. – Колеса (машини) переїхали соняшник.* Пор.: *Входимо в світ Олеся Гончара. У світ, вибудований одною людиною, створений напруженням мислі й щедрості таланту* (П. Загребельний). – *Людина [О. Гончар] вибудувала світ. Завдяки напруженню мислі й щедрості таланту [О. Гончара] створений його світ. – О. Гончар напруженням мислі й щедрості таланту створив свій світ.*

У сучасній українській мові пасивні конструкції дієприкметникових зворотів функційно не протиставлені активним, оскільки активні дієприкметники теперішнього часу не утворюють

дієприкметникових зворотів (не можна сказати: *юнак, співаючий пісню; лікар, роблячий операцію*). Конструкції з пасивними дієприкметником, що займає позицію присудка й утворює синтаксичний зворот, виражають значення пасивної дії. Трансформаційно вони пов'язані як із двоскладними реченнями, так і з конструкціями неозначено-особових речень та з підрядними частинами складнопідрядних речень, що виражають означальні відношення.

Деяко інша семантика закріплена за структурними схемами речень, утворюваних безособово-предикативними формами на *-но, (-то)*. Безособові конструкції з предикативом на *-но, (-то)* можуть бути трикомпонентними (*Овочі зібрано бригадою*) і двокомпонентними (*Овочі зібрано*). У прямій опозиції до активних конструкцій перебувають трикомпонентні. Напр.: *Берег укрито довгими пасмами морської капусти* (В. Коротич). – *Довгі пасма морської капусти вкрили берег*. Безособове речення може бути трансформовано і в неозначено-особове. Напр.: *Лише в 1930 р. цю планету було знайдено і названо Плутоном* (Фіз. мех..., 109). – *Лише в 1930 р. цю планету знайшли і назвали Плутоном*. – *Лише в 1930 р. ця планета була знайдена і названа Плутоном*.

Двокомпонентні структури також перебувають у трансформаційних відношеннях із пасивною й активною конструкціями, хоча ближче стоять до неозначено-особових речень, оскільки формально не виражений суб'єктний компонент сприяє зосередженню уваги на самій дії, процесі. Напр.: *Освоєно низинні землі*. – *Освоїли низинні землі – [Люди] освоїли низинні землі*. – *Низинні землі освоєні людьми*.

Опущення орудного суб'єкта як джерела або причини стану може зумовити подвійне розуміння змісту речення: Пор.: *Площу засипано ким? і чим?* (за активної участі людей чи внаслідок стихійних явищ). Нерегулярність заміщення синтаксичних конструкцій зумовлена тим, що безособово-предикативні форми на *-но, (-то)* мають, переважно, значення доконаного виду і не можуть бути замінені трансформами з предикативом недоконаного виду.

Пор.: *Вірш про троянди й виноград перекладено латиською мовою* (В. Коротич). – *Вірш перекладений...* – *Вірш перекладається...* – *Поети переклали вірш...*, але конструкції *Вірш перекладається...* – *Поети перекладають вірш...*, трансформ із словоформою на *-но* не мають. У структурах словосполучень із стрижневим словом, вираженим пасивним дієприкметником (*стіл, застелений скатеркою; вікна, пофарбовані восени*), значення пасивності підтримує словоформа орудного знаряддя, але послаблюється або й зовсім зникає за відсутності його. Так само в структурах словосполучень із віддієслівним іменником, що виступає стрижневим словом, і залежним орудним (*розуміння студентом своїх обов'язків; підтвердження наукових положень ученими нашого часу; перевиконання плану заводом*) значення пасивності ілюзійне.

За наявності словотвірних зв'язків стрижневих слів, що належать до різних частин мови (дієслово і віддієслівний іменник), можуть створюватися однотипні моделі словосполучень, але не завжди семантичні чинники підтримують тенденцію до їхньої уніфікації, частіше спостерігається диференціація моделей у різних частинах мови, зумовлена іншими чинниками, зокрема функційно-стильовими потребами [Прокопович 1966, с. 172-181]. Схеми словосполучень із стрижневим віддієслівним іменником, про які тут ідеться, поширилися порівняно недавно як зручний засіб “ущільнення, конденсації в плані вираження”, що відображає тенденцію книжних стилів до номінальної стилізації [Мразек 1964, с. 164].

Віддієслівний іменник у таких словосполученнях зберігає здатність бути детермінованим словоформою орудного відмінка, але структура словосполучення не знаходить у мові протиставлення, де б орудний і родовий (тут не знахідний, як це властиво дієслівному стрижневому слову) помінялися місцями і функціями. Без протиставлення активність / пасивність не можна говорити про вираження цього значення взагалі. Тут маємо синонімічну заміну структури речення структурою

словосполучення, в якому стрижневе слово не зберігає ознак, властивих дієслову, а отже, залежний орудний спеціалізується в напрямку вираження не суб'єкта (діяча), а суб'єктного додатка-означення в трьохелементній структурі: “називний віддієслівного іменника + родовий + орудний”. Як засвідчує аналіз, крім семантичних чинників, активно впливають на значення структури і граматичні чинники: заміна знахідного відмінка родовим, що є основним відмінком приіменного керування; заміна функцій-змісту детермінантів віддієслівного стрижневого іменника. Деякий вплив виявляють і книжні стилі, зокрема їм властива тенденція до ущільнення структурних моделей за рахунок широкого використання абстрактних віддієслівних іменників – стрижневих слів синтаксичних словосполучень.

2.9. Орудний суб'єкта в односкладному реченні з дієсловом у функційно-безособовому значенні

Орудний суб'єкта в активних односкладних конструкціях має також свою специфіку. У сучасній українській мові є два типи безособових речень з орудним суб'єкта при функційно-безособовому дієслові. Перший тип становлять односкладні конструкції з орудним, що позначає стихійну силу: *Вибуховою хвилею його кинуло в сніг* (Гр. Тютюнник); *Возили дерево з лісу, і прибило його березою* (І. Цюпа); другий – конструкції з орудним, що позначає джерело (причину) дії або стану: *В роті йому загірчило тютюном* (В. Логвиненко); *Від Псла війнуло прохолодою, запахло укропом, коноплями* (К. Гордієнко).

У конструкціях першого типу словоформа орудного є факультативним компонентом предикативного ядра речення. Виражаючи не самого діяча (агенса), а діяння стихійної сили, знаряддям якої є певний предмет, орудний у таких конструкціях

виконує синтаксичну функцію додатка [Галкіна-Федорук 1958, с. 146; Добош 1971, с. 92-94]. Термін “об’єкт дії (знаряддя), за допомогою якого діє невідомий діяч”, відображає членування речення на компоненти його формально-синтаксичного складу, а не на компоненти його семантичної структури.

Такі конструкції можуть трансформуватися у двоскладні з орудним такого ж значення: *Хтось перебив міною гарматну обслугу. Хтось [він] мигнув би тебе люшнюю у зуби.* Однак в односкладному реченні орудний виражає не значення знаряддя, а діяння стихійної сили.

Словоформа орудного може також виражати значення реалізатора дії внаслідок стихійних явищ, тоді він виступає як обов’язковий, синтаксично зумовлений (облігаторний) компонент предикативного ядра речення. Напр.: *Затуманило світ, позабивало дороги, завіяло людей – мов снігові баби стояли з лопатами* (К. Гордієнко); *Прокляті вітри роздулися, А море з лиха аж реве... Всі човники їх розчухрало* (І. Котляревський). Тобто словоформа орудного є обов’язковою тільки при дієсловах із метафоричним значенням, що передають стихійні процеси. Напр.: *Дрібно дощиком сікло. Мжичило із неба* (Д. Павличко). Дієслово *сікти* (дощем, снігом) характеризує явище природи і разом із словоформою орудного утворює фразеологічний зворот. Дієслова ж, похідні від іменників (*спузити, всніжити, дощити*), виражають значення “чинник або джерело стихії”. Пор.: *Все море зараз спузирило, Водою мов в ключі забило* (І. Котляревський).

Однокомпонентні структури безособових речень із функційно-безособовим дієсловом стану (*Пашило. Капало. Горить. Припікає.*) перебувають у трансформаційних відношеннях із двоскладними реченнями (*Сонце пекло. Вода капала. Ліс горить. Сонце припікає.*). Не реалізований формально суб’єкт логічно не пов’язаний з інформацією про стан природи як стихійне явище або процес представлено без вказівки на його джерело. Напр.: *З самого ранку пекло і парило на дощ* (Я. Баш).

У формально-синтаксичній структурі речення, що інформує про внутрішній стан людини, можуть брати участь прийменниково-відмінкові форми іменника або займенника і знахідний відмінок, які в поєднанні з функційно-безособовим дієсловом виражають носія фізичного або психічного стану. Напр.: *У Надії зарябіло в очах* (Я. Баш); *Юхрима аж залихоманило* (М. Стельмах). Семантика таких речень пов'язана з представленням стану особи. Словоформа знахідного відмінка при функційно-безособовому дієслові позначає особу, яка зазнає зміни стану і водночас є об'єктом, на який його спрямовано. Напр.: *Надію пересмикнуло, їй стало образливо за людину, яку... ганьбив дядько* (Я. Баш); *Шульц... полоснув ребром долоні. Теклю це озлило* (К. Гордієнко).

Словоформа місцевого відмінка та прислівник підтримують “безособовість”, вираження стану, заступаючи суб'єктний компонент об'єктом, на якому зосереджується відчуття особою певного фізичного або психічного стану. Напр.: *На серці похолонуло. У голові загуло. По серцю вдарило*. Детермінанти “у голові”, “на серці”, “всередині” компенсують недостатність семантики носія стану, джерела або причини стану вказівкою на предмет, за яким ідентифікується суб'єкт.

Другий тип безособових речень, до складу яких входить орудний суб'єкта, становлять конструкції двокомпонентної структури: “функційно-безособове дієслово + орудний іменника на позначення неістот”. Орудний вказує на джерело стану і синтаксично представлений як додаток з обставинним значенням способу дії: *Пахне м'ятою* – чим? і як? Це значення орудного в “Русской грамматике” (1980) потрактовано як семантично несамостійне, оскільки воно утворює разом із дієсловом смислову єдність, перебуваючи з ним у тісному зв'язку [Русская грамматика, 1980. т. 2., с. 426]. Однак зазначимо, що саме словоформа орудного переводить особове дієслово у безособове, отже, його функція (орудного суб'єкта) зумовлена структурою односкладного речення.

Безособові конструкції обох названих типів у сучасній українській мові є основним засобом вираження процесу (стану),

що мислиться або сприймається як наслідок стихійних явищ. Безособовість у таких реченнях створюється не тільки дієслівною формою, а всією синтаксичною конструкцією: дієслово у єдності зі словоформою орудного відмінка набирає безособового значення, виражаючи предикативну ознаку як джерело – причину стану, стихійного процесу.

Вираження поняттєвих категорій суб'єкта і об'єкта в структурі речення морфологічними і синтаксичними засобами мови має складний характер. Кожна поняттєва категорія може бути виражена не одним, а кількома мовними засобами – у відмінковій словоформі, применниково-відмінковій конструкції, у словосполученні тощо.

Дієслівні безособові речення найбільш поширені в слов'янських мовах односкладні конструкції. Їхня граматична природа віддавна привертала увагу дослідників, однак і на сучасному етапі наявні суперечливі тлумачення, не вироблено єдиних критеріїв виділення безособових речень.

Якщо традиційна класифікація враховує морфологічне вираження структурної основи речення, то з позицій семантичного синтаксису увага дослідників зосереджується на виявленні семантичних критеріїв розрізнення окремих типів імперсональних конструкцій та виділення підтипів, з'ясування особливостей формально-синтаксичної організації їхнього складу.

Безособовість особових форм дієслів маркована особливою структурною схемою, що зумовлена настановою мовця передати процеси, стани як стихійні явища. Форма дієслова третьої особи однини теперішнього, майбутнього та минулого часу й умовного способу здатна набувати безособового значення у структурі односкладних речень, які виражають поширення і сприймання особою запахів та атмосферних змін. Це значення передає суб'єктно-предикатний комплекс як позначення джерела стану. Засобом вираження семантики фізичного стану (явища природи) є дієслова *пахнути, запахнути, дихнути, нести, тягнути, смердіти, тхнути, відгонити, віяти, повіяти, дути, подути, тягти, потягти,*

нести та інші, які у безособовому реченні виявляють валентність, не властиву їм у двоскладних реченнях. Дієслова поширення і сприйняття запаху й атмосферних змін приєднують обов'язковий компонент – словоформу орудного відмінка, що виражає джерело сприйняття і відчуттів. Семантичний предикат стану природи, як і предикат сприйняття особою запаху чи дотикового відчуття, визначає тип семантичного суб'єкта. Словоформа орудного зі значенням джерела стану обмежена лексемами на позначенн явищ природи. Напр.: *Від ріки віє прохолодою. Повіяло легеньким вітерцем. Тягне сирістю (теплим духом)*. Більші можливості в дієслів, що виражають поширення і сприйняття запаху, оскільки при них можуть уживатися не тільки іменники, що позначають джерело запаху, а й ті, що передають *схожість запаху до названого джерела*. Напр.: *Гірко й гаряче пахло перегорілим пальним* (П. Гуріненко); *У нічному степу пахне чорноземом і мастилом, нагрітим залізом і гарячим варивом глини* (І. Цюпа); *В землянці тхнуло цвіллю* (Г. Тютюник).

Ці конструкції безособових речень властиві розмовному мовленню, використовуються вони також у художньому мовленні, зокрема розвиваються варіантні моделі безособових речень з предикатом “поширення і сприймання” на основі метафоризованих значень. Напр.: *Холодним вітром од надії уже повіяло* (Т. Шевченко); *І війнуло радістю між нами* (М. Рильський).

Своєрідну організацію мають безособові речення з предикатом дії і руху. Їхня семантика близька до речень із предикатом сприймання і відчуття запаху й атмосферних явищ, але відрізняється функцією суб'єктного компонента, реалізованого словоформою орудного відмінка, який виражає тут не джерело стану, а стихійну силу. Напр.: *Дрібним, дощиком сікло. Мжичило із неба* (Д. Павличко); *Все море зараз спузирило, водою мов в ключі забило* (І. Котляревський). Може позначати також відчуття дії стихії, що охоплює пасивного учасника ситуації. Напр.: *Гострим запахом, сірки вдарило в ніс; Затуманило світ, позабивало дороги,*

завіяло людей — мов снігові баби стояли з лопатами (К. Гордієнко).

Реченням цього типу властиві широкі можливості заповнення комплексного компонента (головного члена) на основі лексичної сполучуваності дієслів руху і дії з предметними іменами. Напр.: *обдало полум'ям, вогнем, жаром, холодом, водою, бризками, дощем; сипнуло піском, снігом, променями, морозом, дощем; ударило громом, світлом, струмом, вогнем.*

Основна семантика цих речень – це діяння на синкретичний об'єкт-суб'єкт (явищ зовнішнього середовища) як динамічна ознака певної ситуації [Бондарко 1976, с. 54]. Динамічна ознака ситуації у реченнях цього типу може бути представлена по-різному: то як стихійне явище природи, то як вияв відчуття людиною стихії. Саме своєрідність відображуваного зумовлює неоднакову синтаксичну організацію кожного підтипу аналізованих речень.

Відчуття людиною стихії може бути виражено засобами уведення в речення, крім орудного зі значенням чинника дії, також словоформ непрямих відмінків, що конкретизують пасивного учасника стихійної дії: *Дівчину обдало жаром (водою, вогнем). Сипнуло у вічі піском. Важко було йти, било об поли вітром. Раз по раз било по ногах хвилю.* Словоформа знахідного суб'єкта, зумовлена валентністю дієслова, у цих реченнях не завжди реалізується. Особа, що зазнає певного стану, підказується конкретизаторами. У реченнях, що передають стихійні явища природи, наявні конкретизатори тільки обставинної семантики: *З вікон ударило світлом. У цю ж хвилину сипнуло дощем (градом, попелом, пилукою). Від пожежі все заволокло димом.*

Окремий підтип становлять безособові речення з головний членом, вираженим дієсловом дії або руху, які позначають стихійну силу в єдності з каузатором – тим, що стало причиною стихійної дії. Зумовлений валентністю дієслова, орудний суб'єкта в таких конструкціях виражає не діяча, а діяння стихійної сили, знаряддям якої є певний предмет. Напр.: *Міною перебило гарматну обслугу* (К. Гордієнко). В активній конструкції двоскладного речення

замість орудного виступає називний відмінок. Напр.: *Та прибила в лісі деревина кароокого Громишина і пригнула голову й плечі Соломії* (М. Стельмах). Пор.: *Прибило в лісі деревиною кароокого Громишина...*, де значення стихійної дії є основним у вираженні змісту повідомлення.

Близькими за семантикою до цього підтипу є конструкції безособових речень, що виражають фізичний або психічний стан людини, незалежний від її волі, хоча формально-синтаксичній організації їх властива досить помітна відмінність. У реченнях, що інформують про внутрішній стан людини, суб'єктний компонент ніби відсувається на задній план. Він може бути виражений словоформою знахідного, місцевого відмінка або прийменниково-відмінковою формою і позначає носія фізичного або психічного стану. Напр.: *У Надії зарябіло в очах* (Я. Баш); *Михейка зсудомило, і він ... відступив у ліс* (М. Стельмах); *Надію пересмикнуло. Їй стало образливо за людину, яку ... ганьбив дядько* (Я. Баш). Словоформа знахідного відмінка при функційно-безособовому дієслові позначає особу, яка зазнає певного стану і водночас є об'єктом, на який його спрямовано.

Суб'єктний компонент, реалізований словоформою місцевого відмінка, іншими прийменниково-відмінковими формами або прислівником, виражає стихійний, незалежний від волі людини стан, якщо йдеться не про особу, а конкретизується відчуття стану. Напр.: *На серці похолонуло. Пекло в боку. У голові гуло. У нього пекло всередині. Детермінанти* (конкретизатори) компенсують недостатність семантичного суб'єкта (носія стану), вказуючи на предмет, за яким ідентифікується суб'єкт.

Аналіз синтаксичної семантики таких структур з орудним дозволяє зробити висновок, що словоформа орудного може бути обов'язковим компонентом у вираженні предикативного значення. Таке вживання орудного підтримується уведенням детермінантів: утілюючись у предикативну функцію, словоформа орудного разом із дієсловом набуває ознак усталених зворотів (*обдало полум'ям*

(вогнем), пройняло холодом, залило рум'янцем щоки (обличчя), як рукою зняло та ін.).

Функційна безособовість дієслівної форми зумовлена семантичною структурою безособового речення. Безособовість аналізованих конструкцій є ознакою його формально-синтаксичної структури, семантична ж структура характеризується розчленованістю на предикат і суб'єкт, комплексна реалізація яких передбачає дієслово, котре набуває безособового значення тільки в єдності з залежною відмінковою або прийменниково-відмінковою словоформою іменника (займенника). Спеціалізація словоформ іменника зумовлена як семантикою структурної схеми безособового речення, так і семантичним типом предиката, його валентністю.

2.10. Експлікація двосуб'єктності зворотних дієслів у висловленні

В українській лінгвістичній традиції категорію зворотності трактують як лексико-граматичну, яка виражає спрямування процесу на його суб'єкт або до сфери суб'єкта [Селіванова, 2006, с. 177]. Сема зворотності в усіх зворотних дієсловах виражена постфіксом *-ся* (за походженням це зворотний займенник), яка в різних підгрупах вербалізує своєрідну зворотність. Традиційно зворотні дієслова поділяють на власне-зворотні, загально-зворотні, взаємно-зворотні, активно-безоб'єктні, пасивно-зворотні та ін.

Зворотність із погляду семантичного передає відношення особистісних, соціальних, моральних стосунків між людьми, а також осмислені людиною процесуальні вияви поведінки осіб, інших істот та властивості предметів. На сучасному етапі розвитку мовознавства такі категорії потрактовують як функційно-семантичні на основі їхньої польової організації за моделлю:

функціонально-семантичне поле – семантична категорія, розглядувана в єдності із системою засобів її вираження в конкретній мові” [Бондарко, 2002, с. 289].

Ядро поля взаємності як одного зі складників поля зворотності становлять неперехідні дієслова (одновидові або ті, що утворюють імперфективні форми недоконаного виду), які входять до часових, кількісних або інших родів дії. Їхнє аспектуальне значення нашаровується на основне лексичне значення та на категорійне значення взаємності. Сему взаємності містять у своєму лексичному значенні і деякі безпрефіксні дієслова, але реалізують її контекстуально.

“Мовна парадигматична система, – пише О. В. Бондарко, співвідноситься з проекцією на висловлення” [Бондарко, 2002, с. 291]. Внутрішньослівна організація сем представляє інваріант лексеми, а в реченні-висловленні зміст слова варіюється залежно вщ ситуації й наміру мовця. До того ж у межах тієї чи тієї лексико-семантичної групи (підгрупи) слів обов'язково зберігається інтегральна категорійна сема, змінюються тільки синтагматичні зв'язки, що відповідно впливає на контекстне осмислення змісту висловлення. Так, у взаємно-зворотних дієсловах сема взаємності представлена стосовно двох осіб, яких об'єднують спільні почуття любові, кохання (*любитися, кохатися, милуватися*) та зовні виявлювані у взаємних процесах (*цілуватися, обніматися, пригортатися*). Водночас сема взаємності властива дієсловам, які передають значення взаємності не тільки між двома особами, а й між кількома (багатьма) особами чи іншими істотами (*боротися, вітатися, змагатися брататися, зустрічатися; гризтися, кусатися, зчіплюватися* та ін.). У вияві двосуб'єктності категорійне значення взаємності формально по-різному реалізується в структурі речення, оскільки семантична валентність дієслова-предиката залежить від його лексичного значення, а синтаксична сполучуваність зумовлена фокусом представлення ситуації мовцем (адресантом). Реальні онтологічні властивості речей і ситуацій постають у висловленнях на взаємодії лексичного значення

предиката, денотативного статусу його актантів, граматичних значень часу і виду дієслівної форми (Г. О. Золотова, Р. І. Вихованець, А. П. Загнітко, С. О. Соколова, М. І. Калько та ін.).

Комунікативна стратегія мовця (адресанта) полягає у виборі комунікативних намірів і розподілі частин інформації за комунікативними складниками, у налаштуванні комунікативної структури висловлення на певний комунікативний режим, стиль (епічний, розмовний) та ін. [Загнітко 2006, с. 129].

За словами Г. О. Золотової, тактика тексту визначає прийоми і принципи поєднання одиниць, які створюють додаткові смисли – і конструктивно-семантичні, і суб'єктивно-оцінні. Тактика обирається й організується текстовою стратегією його автора [Золотова 2004, с. 456].

Дієслово-предикат як реалізатор предикативного відношення процесу, стану до суб'єкта й об'єкта об'єктивована не граматичним значенням актив/пасив [Городенська 2004, с. 242], а семантичною категорією персональності як позначення в ситуації мовлення осіб суб'єктів у їхній взаємодії або суб'єкта та об'єкта.

Суб'єкт як мисленнєвий аналог носія предикативних процесів, стану, відношень у певній події, ситуації [Селіванова 2002, с. 706] на семантичному рівні становить ядро предикатно-аргументної структури. Семантичний суб'єкт протиставлений об'єктові дії, а на комунікативному рівні (із погляду актуального членування) є темою, відомим, що протиставлене новому – ремі. В україністиці уперше ввів це поняття О. С. Мельничук, позначивши терміном “синтагматичне членування речення” [Мельничук 1972].

Стосовно особливостей суб'єктного компонента при дієсловах взаємно-зворотного стану в лінгвістиці відомі суперечливі погляди. Традиційно розглядають семантичний суб'єкт, як компонент протиставлений об'єктові, а в сучасних граматиках характеризують ці дієслова як двосуб'єктні, наголошуючи на тому, що в їхньому значенні наявна сема взаємності яка синтаксично представлена й зреалізована як певне відношення стосовно двох осіб або однієї

особи з багатьма (чи між двома угрупованнями, сторонами). На формально-граматичному рівні двосуб'єктність вербалізується формою множини дієслова-предиката, що координує з формою множини особових займенників *ми*, *ви* та особово-вказівного *вони*. Напр.: *Швидко, швидко ми побачимось*, *Рідна матінко моя* (Олександр Олесь); *На мить вони зустрінуться очима – стара й молода* (В. Шевчук).

Особовий займенник *ви* обмежений функційно тими ситуаціями, коли мовець звертається до адресата в безпосередньому спілкуванні (діалозі). У випадкові звертання до адресата виступає модель “дієслово у формі дійсного або наказового способу + координовані з ним у множині форми двох суб'єктів, виражені займенником *ви*” або імпліцитно підказуючись звертанням. Наприклад: у реченні *Кохайтеся, чорноброві, Та не з москалями* (Т. Шевченко) другий суб'єкт (*москаль*) представлено орудним відмінком, який на формально-синтаксичному рівні займає позицію додатка.

Позиції суб'єктів взаємного процесу експлікують також числівники *два*, *двоє*, *обоє*, прислівник *удвох*. Напр., у романсі: *Коли розлучаються двоє, за руки беруться вони і плачуть, і тяжко зітхають, без ліку зітхають, сумні* (Переклад із Генріха Гейне); або у прислів'ї: *Де двоє б'ються, третій не мішайся*; у художньому тексті: *А два роди – два древніх і славних роди, навіть в такому океані, в таких безмежних нетрях не могли розминутися* (І. Багрянний).

У реченні-висловленні суб'єкти можуть також бути представлені складеним підметом у формі займенників чи іменників за моделлю: один у називному відмінку, а другий – у формі орудного з прийменником *з*: *Ми з тобою зустрінемось*; *Дмитро з Оленою порадилися і розійшлися*.

У з'ясуванні інформативно-референційного змісту речення як події, факту чи властивості певної ситуації необхідно враховувати роль суб'єктивно-прагматичних чинників, пов'язаних з особою мовця. У мовленнєво-мисленнєвій діяльності вчені розрізняють

функції автора повідомлення і реципієнта. Автор здійснює об'єктивацію думки в її вербалізації засобами мови, і діяльність реципієнта, яка полягає в сприйманні знаків тексту зовнішніми рецепторами й осмисленні змістово-фактуальної інформації тексту [Ф. С. Бацевич, О. Л. Каменская, О. О. Селіванова, В. Д. Шинкарук та ін.]. Як зазначає В. Д. Шинкарук, у суб'єктно-предикатній структурі суб'єкт завжди предметний: "Будь-яка ознака пов'язана з двома типами суб'єктів: диктумним (носієм ознаки) і модусним (мовцем, спостерігачем, тим, хто емоційно вболіває, думає, оцінює), які не завжди є тією самою особою" [Шинкарук 2002, с. 213]. Стосовно синтаксичних конструкцій речень із предикатом, який передає стан або процес як вияв взаємності у почуттях між двома суб'єктами (одного з одним), можна констатувати, що суб'єкт як мисленнєвий аналог *носія* предикативності (стану, процесу, відношень у певній ситуації) і *суб'єкт-мовець* не збігаються, оскільки у свідомості мовця наявна модусна рефлексія, виражена через його комунікативно-прагматичні інгенції щодо відображення оцінно-емоційних характеристик. Тому взаємність у ситуації мовлення постає як суб'єктно-об'єктна, якщо мовець передає спогади або своє (чи іншої особи) прагнення до позитивних змін. Напр.: *А Василій Другий тим часом діяв з іншого боку. Він послав у Средень до Андронові дружини Варвари інаємного листа, в якому досить прозоро натякав на те, що чував про їхнього сина Івана-Владислава і хотів би породичатися для щастя царственної сестри імператорів Константина і його, Василія, Анни* (П. Загребельний). У цьому висловленні йдеться про бажання одного суб'єкта зблизитися з іншим, ініціатива йде від одного суб'єкта, а другий представлено як особу, з якою мав бажання породичатися – як об'єкт, зрозумілий із тексту.

Взаємно-зворотні дієслова на позначення виявів процесуальної взаємодії (*змагатися, боротися, битися, побитися, посваритися, розлучитися та ін.*) функціонують як синтаксичні конверсиви, семантика яких ґрунтується на протиставленні фізичного чи психічного стану двох суб'єктів, один із яких

перемагає, радіє, а другий переживає невдачу. Так, команди, що змагаються, взаємно ставлять цілі на перемогу, але одна перемагає, а друга терпить поразку. Синтаксичні конверсиви позначено в такому разі формами однини дієслів-предикатів та суб'єктів. Водночас мовець може характеризувати позитивно одного суб'єкта (себе) та своє ставлення (позитивне чи негативне) – до іншого: *Не хочу за партою сидіти з Олегом – він б'ється* (тобто провокує, щоб побитися вдвох, або нападає без причин).

Різна перспектива позначуваної ситуації мовцем зумовлює зміну представлення категорійного значення взаємності. У когнітивній семантиці це явище розглядають як профілювання ситуації у виявах семантичних або синтаксичних конверсивів. Саме категорійне значення стану дієслів може реалізуватися також і в заміні активного звороту на пасивний з одночасною зміною відмінкових форм на позначення суб'єкта та об'єкта або заміною конструкції із соціативним (складеним) підметом, що позначає два суб'єкти, на простий підмет, з яким координує свою форму присудок у формі однини, та непрямий додаток в орудному відмінку. Лексичні й синтаксичні конверсиви відображають не лише значення взаємності, а й причиново-наслідкові зв'язки. У таких конструкціях мовець наголошує на характеристиці одного із суб'єктів. Напр.: *А як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: "Іван Мартинович, Іван Мартинович!" А він, ледачий, з усіма обнімається да братається, да горілкою поїть* (П. Куліш); *Коли у Стамбулі Ібрагім познайомився з багатим венеціанським купцем Луїджі Гріті, то перша їхня розмова велася теж по-грецьки* (П. Загребельний). Такі конструкції можуть творити дієслова незворотного стану, напр.: *З Ягничем – старшим Чередниченко здавна товаришує* (О. Гончар).

Коли словоформа орудного з прийменником займає позицію семантичного суб'єкта як граматичного додатка, то фокус взаємної дії впливає на форму числа присудка, оскільки додатково на значення активної дії нашаровується значення характеристичного процесу. Отже, комунікативна стратегія мовця-адресанта у певній

ситуації реалізується на граматичній атракції, за якої відмінкові форми суб'єктів зближуються функційно: словоформа орудного відмінка, як і форма номінатива, виражає семантичного суб'єкта. Сему взаємності, крім постфікса *-ся*, виражає прийменник *з* як знак соціативності, можливої і в конструкціях з однорідними членами (суб'єктними компонентами) та з дієсловами-предикатами без постфікса *-ся*, напр.: *Маланка з Гафійкою ідуть курною дорогою...* (М. Коцюбинський); *В степу вже літо розмовляло з вереснем* (Ліна Костенко).

Атракція граматична властива і займенниковим аналітичним формам типу: *я з тобою, я з ним (нею), він з нею, він із нами (з вами), хтось із них, ти з ним (з нею, з ними), з усіма та ін..*, у яких відбувається зближення за граматичним значенням числа. Пор., напр.: *Ми з тобою не сварилися; але: Олена пересварилася з усіма сусідами; Діти часто сварилися одне з одним, а потім мирилися* (Розм.).

Взаємно-зворотне дієслово може приєднувати об'єктний компонент зі значенням знаряддя або засобу дії, напр.: *Сторони перегукувалися ясеновими калаталами* (В. Кучер); *Дуби і клени переплелися гіллям*. Названі процеси потверджують положення І. О. Бодуена де Куртене: "Мозкові у відношенні мови властива здатність здійснення симетрії, гармонії між змістом і формою, отже, зближення за формою того, що є близьким за змістом, і, навпаки, зближення за змістом того, що є близьким за формою, а також розрізнення у формі того, що відрізняється за змістом..." [Бодуен де Куртене 1963, с. 226].

У тлумачному Словнику української мови (11-т) взаємно-зворотні дієслова подано із позицій формально-синтаксичного складу членів речення за запитаннями як до керованих форм іменника у функції додатка (*з ким, з чим*), подекуди сполуками: "один з одним", "між собою" або ремаркою "і без додатка". Напр.: *Вітатися...* недок. *До кого, з ким і без додатка; Висловлюватися, виражати жестом вітання під час зустрічі, здоровкатися* [СУМ, т. 1., с. 687]; *Боротися, борюсь, борешся,*

недок. 1. *З ким і без додатка*. Схопивши один одного, намагатися подужати супротивника, перемогти... / з ким Воювати з ким-небудь, битися проти когось. За що ж боролись ми з ляхами? За що ж ми різались з ордами? (Шевч., 1951, 227) / з чим. Намагатися подолати затамувати в собі які-небудь почуття, бажання. Еней боровсь з своїм, сердега, горем, слізьми, бідняжка, обливавсь (Котл., I, 1952, 87) [СУМ т. 1, с. 220]. Зазначимо, що останнє речення ілюструє значення не взаємності, а психічного стану суб'єкта – себе самого. Автори Словника характеризують “фокус” представлення мовцем ситуацій за контекстом, але кваліфікацію зворотності дієслів-предикатів можна було б доповнити прикладами, які містять двосуб'єктно-предикатну основу, представлену основними моделями із займенниками *ми, ви, вони* та сполуками *один з одним, між собою*.

Отже, у різних комунікативних ситуаціях можливі неоднакові моделі представлення двох суб'єктів на семантико-синтаксному і формально-синтаксному рівнях речення. Різна перспектива позначення ситуації мовцем має вияв у синтаксичних конверсивах і граматичній атракції, що відображають здатність мови забезпечувати симетрію й гармонію між змістом і формою, як і між формою та змістом.

Основною моделлю репрезентації семи взаємності двох суб'єктів є дієслівний предикат у формі множини та координована з ним форма множини особових займенників *ми, ви* й особово-вказівного *вони*. Займенник *ви* функціонує у безпосередньому діалозі з адресатом, який може бути означений звертанням (у формі кличного відмінка).

Двосуб'єктність семантична може бути реалізована за моделями, в яких займенник *я* ужито з іменним словом у формах називного та орудного відмінків з прийменником *з*, що на формально-синтаксичному рівні речення займають різні позиції – підмета і додатка, але семантично представлені як суб'єкти взаємної дії.

Отже, утворення речення як комунікативної одиниці за певною структурною схемою (моделлю) для відображення об'єктивної (уявної) ситуації через заповнення синтаксичних позицій лексичними одиницями, морфологічними формами зумовлене типом моделі та предиката.

В обслуговуванні зони суб'єктної функціональної семантики відмінкові форми підтримують спеціалізацію структурних схем речення. Власне семантична і семантико-синтаксична структура речення зумовлена природою предиката і його валентними властивостями. На формально-синтаксичному рівні відмінком, який експлікує семантику активної конструкції двоскладного речення, в сучасній українській мові є називний, що позначає особу-діяча (агенса) або предмет, якому приписується певна предикативна ознака. У пасивній конструкції суб'єкт представлено словоформою орудного відмінка, що забезпечує переведення значення активного діяча у неактивного виконавця медіальної дії.

Основними ознаками активного і пасивного стану в сучасній українській мові є опозиція синтаксичних конструкцій, опорою для побудови яких є морфологічні форми: для активних – особові, для пасивних – форми пасивних дієприкметників і похідні від них безособово-предикативні форми на *-но*, *-то* та (обмежено) дієслова з постфіксом *-ся* (третя особа однини чи множини). Для активних конструкцій властива симетричність вираження суб'єкта (підмета) формою іменника у називному відмінку й об'єкта (прямого додатка) – у знахідному відмінку. Основною ознакою пасивних конструкцій є несиметричність суб'єктно-об'єктних відношень: суб'єкт дії займає позицію непрямого додатка у формі орудного відмінка, а об'єкт дії – у формі називного відмінка займає позицію підмета.

Лексична і граматична семантика зворотності об'єктивується в синтаксичних побудовах як функція дієслівного предиката на опозиції конструкцій актив-пасив переважно у двоскладних реченнях.

Розділ 3

ЗОНА ОБ'ЄКТНОЇ СЕМАНТИКИ В ЕЛЕМЕНТАРНОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

3.1. Непрямі відмінки як реалізатори валентності дієслова

Морфологічні форми відмінків, характеризуючись синтаксичною перспективою [Бондарко 1976, с. 19], реалізують відмінкові значення у зв'язках з іншими компонентами словосполучення і речення.

Відмінкові словоформи беруть участь у вираженні *предикативних* із двобічною спрямованістю взаємопов'язаних компонентів структурної основи речення і *непредикативних* семантико-синтаксичних відношень з одnobічною спрямованістю компонентів або компонентів, що поширюють основу речення.

Поліфункційність відмінків має вияв не тільки у використанні слів для заповнення синтаксичних позицій у реченні (суб'єкта, предиката, об'єкта, адресата, знаряддя чи засобу, локатива), а й у можливостях відмінкових словоформ входити у різні синтаксичні зв'язки: двобічної координації, прислівного підрядного зв'язку чи двобічного, зумовленого / незумовленого структурою речення.

Прислівний зв'язок відмінкової словоформи є засобом реалізації семантичної валентності опорного слова. Поняття валентності поширилося у лінгвістиці під впливом Л. Теньєра, який розглядав дієслова за ознакою можливості приєднання залежного доповнювача їхньої семантики або як властивості слова до закономірної сполучуваності (комбінування) однієї одиниці з іншою, тобто як необхідне або можливе контекстуальне оточення дієслова [Теньєр 1988; Арутюнова 1973; Степанова 1978].

Розподіл слів на частини мови, класи і підкласи в них ґрунтується на врахуванні їхньої категорійної семантики і найзагальніших граматичних ознак, до яких відносять і особливості морфологічної валентності.

Мовна реалізація валентності опорного слова здійснюється за моделями словосполучень. Абстрактна модель словосполучення, або “каркас” синтаксичних відношень, виражених словом – носієм валентності і тим, яке заповнює вакантну позицію його оточення, є відображенням усталених у мові морфологічних ознак певної частини мови, тісно пов'язаних із семантикою слів кожного лексико-граматичного класу. Так, сполученню прикметника з іменником відповідає семантика поєднаних слів і категорійних значень цих частин мови: предмет і його ознака, узгодження їхніх форм. Несумісність сем поєднаних слів унеможлиблює їхню синтаксичну сполучуваність. Пор.: сумісність семантики у словосполученні *рівнозначний приклад*, але несумісність у поєднанні слів *рівнозначний батько*. Порушення граматичних закономірностей синтаксичної сполучуваності також призводять до зміщення семантики і появи нових стилістичних відтінків слова (напр.: *Ще хлопчак, а таке зле*).

Морфологічна парадигма кожної частини мови може бути представлена в дієслівних, іменникових, прикметникових, числівникових, займенникових і прислівникових словосполученнях.

Словоформа як одна із видозмін слова, наділена відповідною функцією, у реченні може мати статус самостійного компонента або входити до його складу тільки через опорне слово словосполучення. “Лінійна природа мовних знаків, – пише В. Н. Ярцева, – передбачає послідовність у мовленні, однак семантико-структурний аналіз виявляє різні ступені співвідносності в реченні” [Ярцева 1972, с. 4]. Конституентом синтаксичної побудови речення може бути не тільки слово, а й одиниця вищого рангу – словосполучення або речення як частина складного. Таке формальне варіювання простого поширення опорного слова або комплектації, яка веде до утворення якісно нової, комплексної одиниці [Мороховская 1975, с. 150], зумовлене його семантичними властивостями, здатністю приєднувати залежний елемент (ад’юнкт, поширювач) для уточнення свого змісту. Напр., у складі речення *Яновський з цікавістю гортав аркуші, скрушно хитав головою* (В. Калита) дієслівні словосполучення у складі речення представлені комплексно: *гортав аркуші, хитав головою*. Перше виражає активну дію, спрямовану на об’єкт, друге – цілеспрямований моторовий рух. Залежні компоненти з об’єктною функцією доповнюють значення опорних дієслів по-різному, однак, перебуваючи в сильному зв’язку з ними, обидва входять до структури речення не самостійно, а разом із дієсловом. Таке синхронне входження відмінкової словоформи в словосполучення, а далі – разом з опорним словом – у речення простежується на рівні членування конституентів речення, що обслуговують об’єктну зону [Мухин 1976, с. 140].

3.2. Синтаксичне варіювання словоформ знахідного і родового відмінків у мікрополі прямого об'єкта

Знахідний відмінок у системі відмінків сучасної української мови функціонує як засіб вираження прямого об'єкта [Вихованець 1971, с. 10]. Сполучаючись із перехідними дієсловами, знахідний об'єкта зумовлений їхньою валентністю, виражає спрямованість дії на об'єкт.

Об'єктні синтаксичні відношення зумовлені, як і інші відношення при підрядному зв'язку, не тільки валентністю опорного дієслова, а й лексичними значеннями поєднаних слів. Реалізуючи валентність перехідного дієслова, залежна словоформа знахідного відмінка одночасно виражає відношення до нього як об'єкт дії, тобто набуває в цьому зв'язку ознаки синтаксичної форми. Вираження власного відношення залежної словоформи до опорного слова, як зазначає Б. М. Головін [Головін, Березин 1979, с. 201], певною мірою властиве вже словосполученню, яке кристалізується в реченні у синтаксичному відношенні як функція залежного компонента – додатка, означення чи обставини.

Функційне призначення словоформи, яка займає відкриту опорним дієсловом позицію, визначають граматична природа слова, що виступає опорним компонентом словосполучення, та характер запрограмованих у ньому і реалізованих у реченні синтаксичних відношень.

Напр., дієслово бере участь у формуванні предикативної основи речення, реалізуючи свою семантичну і морфологічну валентність шляхом заповнення позицій: прямого об'єкта (перехідне дієслово + словоформа знахідного відмінка); прямого об'єкта й адресата дії (перехідне дієслово + знахідний відмінок + давальний); прямого об'єкта дії, адресата і знаряддя дії (перехідне дієслово + знахідний відмінок + давальний + орудний), або не приєднуючи зовсім форм з об'єктним значенням (неперехідне

дієслово). Закладені в дієслові потенції до сполучення з субстантивами та іншими словами можуть бути передані дериватам, напр., віддієслівні іменники в основному зберігають валентні можливості дієслова. Однак валентність іменникового слова реалізується далеко меншою мірою, оскільки воно в реченні переважно виконує функцію суб'єкта чи об'єкта або уточнює предикат як обставинний поширювач предикативної основи речення чи виступає в атрибутивній ролі. Створювані девербативом словосполучення мають інший характер зв'язку (пор.: *написати лист – написання листа*), а функціонально-семантичні відношення у субстантивних словосполученнях ускладнюються додатковими відтінками [Прокопович 1966, с. 163-169].

Специфіка синтаксичних значень словоформ у придієслівному зв'язку зумовлена тим, що дієслово, орієнтоване на роль предиката в реченні, здатне, за словами О. О. Потебні, виявляти свою енергію з неоднаковою силою. За наявності сильного зв'язку залежна словоформа іменника входить у речення разом із дієсловом, тоді як словоформа, на яку не спрямовано сильної енергії дієслова, не підлягає з його боку строгій регламентації і входить у речення як самостійний поширювач предикативної основи. Напр., у реченні *Це за серце чесне, вогняне Ворог підлий і несамовитий Зарубав сокирою мене* (Д. Павличко) при дієслові-предикаті, що інформує про активну фізичну дію суб'єкта, заповнено позиції прямого об'єкта (*зарубав мене*) і непрямого, який виражає знаряддя активної фізичної дії (*зарубав сокирою*). Дієслово-предикат реалізує також каузативну позицію (*зарубав за серце чесне*). Знахідний прямого об'єкта доповнює семантику перехідного дієслова, він входить до складу речення як конститuent, виражений бінарною групою (*Ворог зарубав мене*). Словоформа орудного реалізує одну із вакантних позицій при дієслівному предикаті, однак дієслово виявляє в цьому зв'язку слабшу енергію. Ця позиція може бути й нереалізованою. Каузативне дієслово зумовлює заповнення позиції обставини причини (з якої причини? чому?) та інших поширювачів у ролі обставин.

Ієрархічна будова речення, отже, має вигляд не ланцюжка, а складної побудови, що постає внаслідок поступового приєднання залежних слів, словоформ і бінарних груп, які розташовуються відповідно до функції ближче або далі від центру, або зовсім на периферії синтаксичної зони. Хоч у вираженні об'єктних відношень у сучасній українській мові беруть участь знахідний та еквівалентний йому родовий, давальний чи орудний, кожен з них займає свою первинну синтаксичну позицію: знахідний – позицію першого об'єкта, на який безпосередньо спрямована дія; давальний – позицію другого об'єкта, а орудний, віддалений від центру двома ступенями, своє відмінкове значення реалізує в придієслівній позиції як третій об'єкт (знаряддя дії: за допомогою чого здійснюється дія?). Тобто з формального боку речення треба розглядати як структуру, центральне місце в якій займають підмет і присудок, що перебувають у зв'язках взаємозумовленості. На семантико-синтаксичному рівні структура компонентів речення може бути представлена такими компонентами: S (суб'єкт), P (предикат), O (об'єкт), Ad (адресат), I (інструменталь), L (локатив). На формально-синтаксичному рівні двоскладне речення може бути представлене у схемі: П – підмет, Пр – присудок, Д – додаток, Обс – обставина (або за функцією відмінків: $N_1 V_f - N_4 (+ N_3 + N_5 + N_6)$). Напр.: *Брат переслав сестрі поштою нові книги ще в Києві, перед від'їздом.*

У процесі історичного розвитку слов'янських мов роль прямого об'єкта цілком закріпилася за знахідним відмінком, який у сучасній українській мові зберігає цю первинну (не зумовлену) функцію, а в інших непрямих відмінках вона є вторинною, семантично і стилістично зумовленою.

Знахідний об'єкта вступає у сильний зв'язок з дієсловом. Цей зв'язок *синтаксичний*, оскільки дієслово реалізує свою валентність через обов'язкове приєднання словоформи з об'єктною функцією. За словами Ю. Д. Апресяна, “мірою сили керування... є допустима імовірність появи цього складу підпорядкованих форм за умови, що вже з'явилося дієслово” [Апресян 1964, с. 36]. Вірогідність появи

залежних словоформ має граматичну природу. Знахідний відмінок з'являється при перехідному дієслові як “закріпленаа” у процесі мовленнєвого вживання форма, тобто спеціалізована функція у відповідному граматичному оформленні субстанції, яка цілком підлягає дії.

Транзитивність / інтранзитивність як одна зі сфер категорії може бути виражена на основі приєднання до дієслова форми знахідного об'єкта незалежно від конкретного лексичного значення поєднаних слів.

На периферії синтаксичної зони прямого об'єкта перебувають інші засоби вираження цієї функції – родовий партитивний і родовий, зумовлений уживанням у заперечному реченні, а також давальний та орудний, прийменникові конструкції знахідного та інших непрямих відмінків.

Родовий відмінок у сучасній українській мові як еквівалент знахідного може вживатися при прямоперехідних дієсловах в уснорозмовному, художньому і публіцистичному стилях мовлення.

Родовий партитивний у сполученні з прямоперехідним дієсловом виражає особливе значення – “не повністю охоплений дією об'єкт” (*насыпать цукру, напустити диму, завезти піску, випити води*). Це об'єктне значення, закладене в семантиці окремих дієслів [Богданов 1977, с. 381-382; Вихованець 1971, с. 27-30], реалізується в поєднанні з іменниками, що позначають речовину, сипучу масу, тобто все те, що передбачає вимір “ціле / частина”. Граматична своєрідність полягає в тому, що родовий партитивний поєднується майже завжди з дієсловами доконаного виду [Кузнецова 1963, с. 18].

Об'єктне значення знахідного та родового в придієслівній позиції відрізняється від об'єктно-суб'єктних значень цих відмінків у структурі безособових речень. Так, у реченнях *Його трусило то кидало в жар, Хлопця не видно було* названі відмінкові словоформи виражають особу, якій приписується незалежний від її волі стан, або особу, що є об'єктом мовлення про неї. На об'єктне значення таких словоформ нашаровано додаткові суб'єктні значення:

позначання об'єкта фізичної дії, носія стану або субстанції – орієнтиру.

Об'єктна функція в інших непрямих відмінках є вторинною, вона розвивається на основі первинних значень і характеризується лексичними, граматичними та стилістичними обмеженнями. Особливо виразно простежується відмінність у силі “тяжіння” до дієслова іменних слівформ, що виконують функцію компонента речення з об'єктно-адресатним значенням опорного слова (посесійним: *хата лісника, слово вчителя, пісні України*) та зі значенням атрибутивно-темпоральним, локативно-темпоральним, особливо у прийменникових конструкціях (*пізнього вечора (читати), минулого століття (подія), далеко від берега (відійти), впритул до дверей (поставити), з першого погляду (здалося), з п'ятого поверху (спуститися)*).

У поєднанні кількісного числівника з іменником знахідний відмінок має іменник. Це словосполучення у ролі складеного підмета представлено в реченні називним відмінком, де кількісний числівник виконує атрибутивну функцію – вираження кількісної ознаки якоїсь частини предметів: *П'ять човнів дісталися берега одночасно*. Так само комплексно (аналітично) виражена обставина чи складений іменний присудок із формою родового відмінка кількісного числівника, що виражає свою функцію не самостійно, а семантично пов'язану з іменником: *Настусі вже чотирнадцять років; П'ять років тому посадили каштани на Хрещатику*.

Отже, родовий відмінок має дві основні функції: вираження об'єкта дії та вираження міри, величини і якісної й кількісної ознаки предмета.

Функції складеного підмета і складеного іменного присудка є вторинними, у яких форма родового відмінка синтаксично не є самостійною, контекстуально зумовленою, якої вимагає мовець в актуальному мовленні.

3.3. Давальний об'єкта як засіб детермінації дієслова

Об'єктно-адресатне значення давального відмінка в слов'янських та інших мовах індоєвропейської сім'ї є наслідком граматизації цього відмінка і перетворення його з семантичного на синтаксичний. Однак, на відміну від багатьох мов, яким властива двох-, трьох- або чотирьох-відмінкова система парадигм іменників, що склалася внаслідок завершення або майже повного завершення нейтралізації опозиції “датов / акузатив” [Ярцева 1961, с. 187; Гухман 1958, с. 122-123], у слов'янських мовах, зокрема і в українській, давальний у своїх основних значеннях функціонує як конкретний, семантичний, слабкокерований відмінок, здатний самостійно поширювати предикат чи предикативну основу речення.

Значення давального відмінка, що обслуговує периферійні позиції об'єкта, дослідники розглядають як первинні, синтаксично і семантично не зумовлені. На відміну від конкретних, семантичних значень, власне об'єктне (об'єктно-адресатне) значення трактують як вторинне, яке виникло внаслідок “внутрішньомовних залежностей” [Андерш 1975, с. 16-17] – сильного керування дієслів, а також віддієслівних іменників і прикметників словоформою давального, яка семантично доповнює опорне слово. Власне – об'єктний давальний є реалізатором морфологічної валентності дієслова (девербатива, прикметника), проявом обов'язкової регламентації об'єктної форми субстантива при опорному слові.

Здатність до детермінації давальним об'єкта в сучасній українській мові виявляють перехідні і неперехідні дієслова. Перехідні дієслова утворюють конструкції з двома заповненими позиціями об'єкта: прямого – у формі знахідного відмінка – і непрямого – у формі давального (*дати другові пораду; дарувати людям сонце; адресувати лист установі*). Неперехідні дієслова керують тільки словоформою давального об'єкта, напр.: *Вклонитися батькові, дякувати друзям, належати людям.*

Як і будь-яка інша словоформа, що приєднується за типом зв'язку сильного керування, давальний об'єкта входить у структуру речення разом з опорним дієсловом, утворюючи з ним двочленний чи тричленний блок, і займає в порівнянні з словоформами давального семантичного ближчі до центру позиції при дієслові-предикаті. Напр.: *Свідоцтво з відзнакою видається... Стражеско почув своє прізвище. Сподіваємося, ви з честю **послужите вітчизні*** (В. Калита).

Словоформа давального об'єкта репрезентує не конкретну семантику (користі, призначання, обмеження та ін.), а зумовлену семантикою дієслова, що вимагає уточнення об'єкта: кому видається свідоцтво? кому, чому служити?

У реченні з заповненими позиціями прямого об'єкта та об'єкта-адресата дії жодна з цих словоформ не виявляє семантичної домінанти. Реалізуючи “праву” валентність дієслова, обидві словоформи утворюють з ним єдиний комплекс і функціонують як обов'язкові компоненти структури речення.

У сучасній українській мові давальний об'єкта як залежна словоформа приєднуються до дієслова із семантикою давання, служіння, догідливості, подяки, співчуття, повідомлення, спрямування мовлення до адресата та ін., які вже в староукраїнський період виявляли властивість сильного керування цією відмінковою формою [Безпалько 1960, с. 62-65; Слинко 1973, с. 141-147].

Основні групи таких дієслів:

1. Найбільшу групу становлять дієслова з семантикою давання, дарування, віддавання, допомоги, що виявляють здатність підпорядковувати два об'єктних відмінки – знахідний прямого і давальний непрямого об'єкта: *дати, надати, віддати, додати, подати, роздати, дарувати, роздарувати, принести в дар, одписати (майно), уділити, приписати, допомогти, пособити, позичити, одпустити (товар), пропонувати, зібрати, відкласти, забронювати, забезпечити, оплатити, купити, присудити* та ін. Напр.: *Колегія правління Спілки письменників України вперше*

присудила літературну премію імені Лесі Українки 1972 року письменниці Наталі Забілі ("Літ. Укр.", 1972, 25 лют.).

Знахідний об'єкта при окремих перехідних дієсловах може заступатися орудним об'єкта, напр.: – *Чим ти йому, Василю, допоможеш?* (П. Гуріненко).

2. Дієслова з семантикою служіння, догідливості, прохання і под. становлять відносно невелику групу: *служити, слугувати, прислужувати, прислужитися, коритися, кланятися (просячи про що-небудь), молитися, лестити, наслідувати, потакати, годити, вторити, кивати, присягати (присягатися), пробачити, змовчувати* та ін. Усі вони керують тільки формою давального відмінка, окремі з них допускають синонімічні заміни прийменниковими конструкціями (молитися кому? і на кого?; присягатися кому? перед ким? на що?). Напр.: *Твоє "Сонце", твоя праця прислужилтиса людям* (П. Гуріненко); *Так, він... молодий фахівець, служитиме вітчизні* (В. Калита); *За все життя вона була навчена змовчувати чоловікові, особливо тоді, коли його місило та гризло всередині, і добре знала, що в такі хвилини йому не можна ні заперечувати, ні потакать* (Гр. Тютюнник).

3. Дієслова з семантикою повідомлення, спрямування мовлення до адресата, умовчання тощо приєднують словоформи знахідного прямого об'єкта і давального непрямого або словоформу давального і прийменникову конструкцію:

а) *слати, посилати, переказувати, ряяти, радити, адресувати, пропонувати, передавати, пояснювати, доводити, з'ясовувати, відповідати, відсилати, відкомандирувати, одписати, одказати* та ін.;

б) *телефонувати, телеграфувати, повідомляти, сповіщати, доповідати, звітувати, рапортувати, відзвітуватися, відрапортувати, відкритися, звірятися, освідчуватися*. Напр.: – *Товаришу капітан, а що, коли Федорові спробувати передати відповідь...* (П. Гуріненко); *Лектор продемонстрував професорам пацієнта з цікавою формою газового набряку: дав глибокий аналіз*

недуги (В. Калита); *Лікарі змушені були відмовити друзям у відвідинах* (В. Калита).

Окрему групу становлять дієслова на *-ся (-сь)*, що керують тільки формою давального об'єкта: *В траві за валом посідали і розмовляли, сповідались один другому* (Т. Шевченко).

4. Словоформою давального відмінка керують також дієслова з семантикою модально-вольових проявів, психічної реакції. Вони здатні керувати двома відмінками або тільки словоформою давального об'єкта:

а) *боронити, заборонити, загрожувати, наказувати, виказувати, обіцяти, дозволити, заказати, заповідати, радити, диктувати, клястися; зичити, бажати; жадати* та ін.;

б) *грубити, шкочити, кланятися (слати уклін), дякувати, заздрити, вірити, не вірити (кому? чому? в що?), співчувати, перешкоджати (чинити зло), радіти; сподобатися, приглянутися.*

Напр.: *Так що завдячуйте, Андрію Івановичу, радистові життям екіпажу* (П. Гуріненко); – *Бути напоготові!* – наказав саперам (В. Калита); *Любов до Батьківщини диктує нам... усю роботу побудувати так, щоб вона була високохудожня, а разом з тим цілеспрямована* (П. Тичина); *Сестра сестрі заздрить в красоті* (Укр. присл.).

Здатність до керування давальним об'єкта виявляють прикметники, хоч їхня сфера функціонування відносно замкнена: це переважно якісні, що позначають позитивне або негативне ставлення до об'єкта: *близький, милий, рідний, дорогий, приємний, неприємний, гарний, бридкий, огидний, осоружний, чужий, цікавий, нецікавий, корисний, дружний, покірний, знайомий, незнайомий, добрий, недобрий, пам'ятний* та ін. Тільки незначна частина цих прикметників виявляє активну валентність, транспоновану від дієслівної основи (напр.: *дякувати комусь – вдячний комусь; віддати комусь (щось) – відданий комусь*). Такою регулярністю характеризуються віддієслівні іменники, а прикметники не утворюють з дієсловами регулярних рядів, оскільки дієслово і

прикметник неоднотипні за своїми синтаксичними функціями [Грищенко 1975, с. 123].

Пор., напр.:

<u>Дієслово</u>		<u>Іменник</u>	
довіряти	кому? чому?	довір'я	кому? в чому?
заважати	кому? чим?	завада	кому? чому?
сприяти	кому? чому? чим?	сприяння	кому? чому? чим?
заборонити	що? кому?	заборона	чого? кому?
продати	що? кому?	продажа	чого? кому?

Прикметник

довірливий	X
завадливий	X
сприятливий	для кого? для чого?
запопадливий	до чого?

Наявність залежної словоформи іменника при дієприкметнику є перепорою переходу його в розряд прикметників, а функціонування дієприкметникового звороту, до окладу якого можуть входити словоформи орудного, давального та ін. відмінків і прийменникових конструкцій, обмежують творення від цих дієслів іменників і прикметників. Зате спостерігається тенденція до утворення дієслів цієї семантики від прикметникових основ, які керують, як і прикметники, словоформою давального об'єкта:

дорогий		дорожчати	
близький	кому?	ближчати	кому?
рідний		ріднішати	
милий		милішати	

Прикметники, здатні керувати давальним об'єктом, поповнюються за рахунок переходу в цей розряд дієприкметників, основа яких виявляє властивість виражати якісні ознаки, напр.: *бажаний, придатний, допоміжний*.

Деяке обмеження в сучасній українській мові уживань давального об'єкта та прийменниково-відмінкових форм [Мельничук 1958, с. 269] при дієсловах зі значенням психічної реакції компенсується зростанням частотності словосполучень, побудованих за моделлю “відприкметниковий іменник + давальний об'єкта”: *вірність принципам, корисність загальній справі, приємність колективу, послуга друзеві, порада малечі, подяка вчителю, освідчення коханій, присяга Вітчизні, вдячність батькам*.

Дієслова зазначених груп неоднаковою мірою виявляють здатність керувати давальним об'єктом. В історичному розвитку української мови зберегли за собою форму давального тільки неперехідні дієслова зі значенням подяки, психічних реакцій та окремі групи перехідних: давання, догідливості, що керують двома об'єктними відмінками” [Тимченко 1925]. Дієслова інших груп можуть допускати вибір між безприйменниковим давальним і прийменниково-відмінковою формою. Особливо помітною в сучасній українській літературній мові є тенденція до заміни давального об'єкта конструкціями “для + іменник у родовому відмінку” та “на + іменник у знахідному відмінку”.

Заміна давального об'єкта прийменниково-відмінковою конструкцією зумовлює конкретизацію значення мети. Давальний об'єкта, прийменниково-відмінкові конструкції “для + родовий”, “на + знахідний” і застаріла – “під + знахідний” різняться відтінками цільової семантики, зумовленої переносним значенням поєднаних слів – опорного дієслова і залежного іменника. Пор.: *дати приміщення гуртку і дати приміщення на весілля (для репетиції); дати приміщення під зерно (зерносховище)*. Давальний виражає адресатний об'єкт як мету дії взагалі; конструкції з прийменником *на* і *під*, вказують на призначення предмета, а з

прийменником *для* – на конкретну мету використання об'єкта дії. Значення конструкції з прийменником *під* цілком збіглося з давальним об'єкта, який поступово витісняє конструкцію “під + знахідний”. Прийменниково-відмінкові конструкції цільового призначення (для кого? для чого? на що?) функціонують як варіанти, що обслуговують синтаксичну об'єктно-обставинну зону. Їхні функції ширші за функції давального об'єкта. Цікаво, що К. І. Ходова на матеріалі старослов'янської мови виявила різний ступінь обов'язковості появи давального другого об'єкта – адресата цільового призначення [Холова 1963, с. 85]. Давальний, який у давні часи не виявляв тісного зв'язку з дієсловом [Правдин 1956; Мразек 1963], у сучасних слов'янських мовах також зберігає цю властивість, розвинену при окремих групах дієслів об'єктної семантики, і має підтримку у сильному керуванні. Прийменниково-відмінкові конструкції зі значенням цільового призначення об'єкта дії характеризують саму дію поза зв'язком з об'єктом-адресатом і функціонують у сучасній українській літературній мові як часткова система структурних відмінкових варіантів, що не збігаються за значенням із давальним. Це potwierджує на матеріалі сучасної російської мови Д. С. Станішева, зазначивши, що кожен елемент має свою мотивацію [Станішева 1964, с. 192], а української мови – К. Г. Городенська [Городенська 1991].

3.4. Орудний об'єкта як засіб детермінації дієслова

Процеси поступової синтаксизації орудного відмінка в слов'янських мовах, що намітилися ще в доісторичну епоху і дістали розвиток у пізніші часи, супроводжувалися, передусім, змінами конкретної семантики відмінка.

На відміну від орудного семантичного (знаряддя, способу дії і порівняння, місця, часу, причини та ін.), різні значення орудного

синтаксичного (предикативного, суб'єкта і об'єкта) кваліфікують у функціонально-семантичному плані як значення контекстуальні – синтаксично і семантично зумовлені [Чешко 1960, с. 50-56].

У сучасній українській мові одним із найважливіших синтаксичних значень орудного відмінка, позбавленого конкретної семантики, є об'єктний у придієслівній позиції.

Орудний об'єкта служить для реалізації об'єктних відношень між дією, вираженою опорним дієсловом, та суб'єктом, вираженим керованою формою іменника (займенника).

Семантичне значення об'єкта (морфологічний план) виражають знахідний і давальний відмінки [Сравнительная грамматика германских языков 1966, с. 267-270]. Знахідний, що є реалізатором об'єкта активної дії, протиставлений давальному, що є формою вираження об'єкта сприймання або відношення. Орудний семантичний – знаряддя і засобу дії – може також виражати значення об'єкта, але, служачи суб'єктові засобом здійснення дії, не тісно пов'язується з нею, виявляє віддаленіший зв'язок із дією. Напр.: *Дід витяг вузлуватими руками якісь... листки* (М. Рильський); *Валинов ретельно замаскував гребінцем лисину* (М. Зарудний).

У наведених реченнях з двох залежних від дієслова слів одно, виражене сильнокерованою формою іменника в знахідному відмінку, є обов'язковим компонентом, друге – у формі орудного – є факультативним.

Орудний семантичний (знаряддя, засобу) у структурі речення займає позицію периферійних зон вираження об'єкта. Він не бере участі в конституюванні структурної схеми (моделі) речення, а виконує роль поширення дієслівного словосполучення, тому при опущенні орудного не створюється синтаксичної неповноти (*Дід витяг листки. Валинов замаскував лисину*). Наявність же знахідного зумовлена семантикою стрижневого дієслова в словосполученні і характером синтаксичної моделі речення: “субстантив у називному відмінку + дієслово активного стану + суботантив у знахідному відмінку”.

Структури речень із факультативним орудним (знаряддя, засобу та ін.) можуть бути трансформовані у спосіб розкладання інформації на два відрізки: перший становитиме єдність конститутивних елементів, другий – додаткове поширення основного ядра із вказівкою на спосіб, умову, причину дії тощо. Напр.: *Дівчина обмітає сніг віником* – Т: *Дівчина обмітає сніг + користуючись віником* (– *використала віник*), *Підричники порушили тишу вибухами* – Т: *Підричники порушили тишу + причиною були вибухи*. *Ти допомагай мені консультаціями* – Т: *Ти допомагай мені + давай консультації*. Структурна схема речення у трансформаціях зберігається як вираження основної інформації, а трансформи орудного змінюються залежно від семантичного значення відмінкової форми.

Семантичні значення орудного реалізуються в реченні у синтаксичних функціях обставин або непрямого додатка [Мразек 1964; Степаненко 2004], який виражає відтінки обставинні (див. приклади трансформацій).

Об'єктна функція орудного є вторинного, що виникла в процесі його синтаксизації. Поступове ослаблення інструментального, соціативного та інших значень орудного, що намітилося ще в доісторичну епоху [Мейє 1951, с. 371], сприяло синтаксизації його: втраті одних значень (напр., соціативного) або заміні іншими (адвербіальних – об'єктними і суб'єктними) [Мельничук 1966, с. 470-483].

У сучасній українській мові об'єктна функція орудного є виявом його граматичної семантики. Орудний об'єкта, позначаючи субстанцію, яка повністю охоплюється дією, виступає засобом детермінації дієслова, і, як і будь-який інший об'єктний відмінок, є сильнокерованою формою іменника (займенника), формально зумовленою дієсловом. Напр.: *Тимко хитає головою і мчить по вулиці* (М. Зарудний); *Брважсixa зосереджено орудує черпаком* (О. Гончар); *Ви ж теж цікавитесь літературою* (М. Стельмах).

У наведених реченнях додаток, виражений орудним об'єкта, позбавлений обставинних семантичних відтінків (способу дії.

причини, місця, часу та ін.). Він передбачений семантикою опорного дієслова і, доповнюючи його зміст, виступає обов'язковим компонентом структурної моделі: $N_1V_fN_5$.

Ще О. О. Потебня вказував на відмінність у вживанні орудного і зміну значень дієслів у структурах типу *рубати дерево сокирою* і *ворушити чим* (*ворушити пальцями, крутити головою і под.*). Якщо в перших орудний позначає “те, засобом чого виявляється транзитивний рух”, то в інших за його допомогою виражено “те, чим помітний рух інтранзитивний” [Потебня 1958, с. 444-445].

Думки О. О. Потебні про особливості вживання орудного знаряддя і засобу дії в тісному і нетісному зв'язку з дієсловом були розвинуті частково у працях О. М. Пешковського [Пешковский 1956, с. 302] і стали основоположними щодо виділення в досліджуваному відмінку окремого його різновиду – орудного об'єкта [Шахматов 1941, с. 341; Мразек 1964, с. 180-206; Мельничук 1966, с. 476-477]. Проте у спеціальних монографічних дослідженнях [Тимченко 1926], в академічних граматиках і вишівських підручниках серед семантичних значень цього відмінка орудний об'єкта не виділяють. У синтаксичному ж аналізі другорядних членів речення доводиться враховувати особливості сполучуваності дієслів і ступінь зв'язку залежного іменника з опорним дієсловом і на цій основі з'ясовувати функційно-семантичні значення відмінків. Функційний синтаксис забезпечує найбільш ефективно дослідження діапазону функціонування граматичних форм. Такий аналіз функцій орудного в системі другорядних членів речення дозволив виявити структурно зумовлене вживання його з об'єктним значенням і відрізнити його від інших (семантичних) у синтаксичній ролі непрямого додатка [СУЛМ 1972, с. 189-192].

Основною ознакою орудного об'єкта є його зумовленість дієсловом, виражена в сильному керуванні. Напр.: *оволодіти технікою, зловживати чуйністю, ділитися враженням, заручитися словом, тішитися думкою, задовольнятися малим*. Рідше орудний

– детермінант входить у тричленне дієслівне словосполучення, як от: *тішити себе (когось) надією, покрити себе славою, наділити когось повноваженнями, оточити когось увагою, захопити когось грою, обійти когось ласкою*. У структурах типу $N_1V_fN_5$ (*Мати керує ланкою*), $N_1V_{ся}N_5$ (*Дівчина захоплюється музикою*), $N_1V_fN_4N_5$ (*Полк покрив себе славою*) форма орудного не піддається трансформації з опущенням її [Уорф 1962, с. 660-661] (*Мати керує. Дівчина захоплюється. Полк покрив*), отже, вона є центральною навіть за наявності знахідного відмінка займенника (*Полк покрив себе славою*), який тут виражає спрямування дії на суб'єкт, а не на об'єкт активної дії.

У сучасній українській мові орудний об'єкта зумовлений дієсловами кількох основних груп:

1. Лексем зі значенням володіння, керівництва. Дієслова цієї групи найвиразніше виявляють здатність формально підпорядковувати словоформу орудного: *верховодити ватагою, відати читальним залом, володіти державою (голосом, мовою), диригувати оркестром, керувати установою, керуватися законом, командувати дивізією, маневрувати військами, орудувати (повелівати) тобою, правити країною, розпоряджатися силами (часом, приміщенням), управляти розвитком* та ін.

Приклади в реченнях: *А подумати, – тихо мовив дід Смик, – всією тією силою страшенною який-небудь сержант молоденький завідує...* (О. Гончар); *Здається, вона й справді володіє гіпнозом або ще якоюсь силою* (О. Гончар); *Керуватиме будівництвом Арсен Климович Турчин* (М. Зарудний); *Христина Савівна уміло диригувала своїми підрозділами* (М. Зарудний).

Цей невеликий кількісно клас дієслів поступово поповнюється новими словами, а також функційно поширюється за рахунок переносних значень уживання абстрактних іменників та віддієслівних утворень типу *володіння, керівництво, керування, командування, управління* та ін. Напр.: *Він взяв на себе керівництво проводами Степка й Платона* (М. Зарудний); *Опанування наукою Мічуріна дало нечувані наслідки в усіх галузях сільського*

господарства (Остап Вишня). Цю здатність приєднувати орудний об'єкта виявляють і субстантивовані дієприкметники активного стану, що вживаються як назви осіб за посадою: *завідувач канцелярією, керівник трестом, командувач фронтом* (донедавна під впливом російської мови цю роль виконували субстантивовані активні дієприкметники). Напр.: *Завідуючий відділом сільського господарства інформує мене про те, що робиться в його хазяйстві* (Остап Вишня).

2. Значно більшу за обсягом і вживанням групу становлять дієслова зі значенням психічної реакції, позитивного або негативного стосунку до об'єкта: *балувати ласкою, брідитися напоями, гидувати приправою, гребувати п'яницею, дорожити честю, жонглювати словами, забавлятися лялькою, зловживати ліками, легковажити довір'ям, нехтувати друзями, тішитися думкою, хибувати експериментом* та ін.

Семантично зближуються із цією групою і дієслова зі значенням вихваляння, прославлення: *биндючитися своєю силою, бравувати вчинком, величатися собою, вихвалятися достатками, гордитися сином, гордувати хлопцем, прославлятися героїзмом, пишатися сином, славитися уміннями, хвалитися успіхами, хизуватися вродою, чванитися багатством і под., а також дієслова зі значенням спрямування інтересу на об'єкт: *упиватися зверхністю, захоплюватися танцями, вражатися красою, жартувати вогнем, жертвувати життям, займатися музикою, захоплюватися театром, користуватися авторитетом, любитися краєвидом, милуватися барвами, обійтися одним підручником, обмежитися виступом, спекулювати чиймсь довір'ям, промишляти (баришувати) хутром, торгувати овочами* та ін. Приклади в реченнях: *І всю ніченьку над нею Витала, не спала. Надивлялась, любувалась княжною своєю...* (Т. Шевченко); *Сосонка дуже пишалася своїм композитором Юхимом Снопом* (М. Зарудний); *А в інституті сама ж, мабуть, обурювалася бюрократами, їхньою черствістю* (О. Гончар); *Обличчя хизувалося бестіально хитрючими очима, грушеподібним носом...**

(М. Стельмах); – *Ніколи не чув я, щоб ти медициною захоплювалася* (О. Гончар); *Михей поцікавився цінами на свиней* (М. Зарудний); *Лікар Остапчук тішився добрим здоров'ям* (Я. Галан); *Дивіться, милуйтеся тут цвітом України – чудовими людьми, гордістю нашою* (Остап Вишня); *...Я змалку бридилася усіма напیتками* (М. Коцюбинський); *Цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю* (О. Гончар).

3. Орудний здатний також детермінувати дієслова з загальним значенням обміну об'єктами, зміни чимось і под.: *відбутися мовчанкою, відкупитися золотом, відділитися смугою, відгукнутися листом, забезпечитися літературою, озиватися (віддаватися) луною, обмовитися словом, платити (заплатити) життям, ділитися (поділитися, розділитися) майном, кидатися (перекинутися) словом, мінятися (обмінятися, помінятися) місцями, перегукуватися гудками, презиратися очима, поступатися чергою, чергуватися зміною.*

Приклади в реченнях: *Син уже жартами відбувається, каже, приїхав з товаришами із своєї частини* (О. Гончар); *Приїдемо додому, збирай комісію й виплачуйте людям готівкою* (М. Зарудний); *Якими ж мільйонами можна відкупитися від Кожухаря і його товаришів?* (М. Зарудний); *Темп роботи такий, що... ніколи жартом перекинутися* (О. Гончар); – *Товариші передовики, сміливо починає старенька, – ми прибули сюди поділитися своїми думками...* (Остап Вишня); *Навіть директор школи... принишк, добровільно... поступився відставникові своїми правами* (О. Гончар).

4. Своєрідну щодо функціонування групу становлять дієслова із загальним значенням надання руху об'єктові. Граматичною ознакою цих дієслів є те, що деякі з них можуть керувати як знахідним, так і орудним відмінками: *крутити головою, махати руками, вертіти хвостом; вертіти колесо – вертіти колесом; хитати кладку – хитати кладкою, кидати пісок – кидати піском; розводити руки – розводити руками, сунути стілець – сунути стільцем, тріпнути ковдру – тріпнути ковдрою.*

У словосполученнях “дієслово + знахідний” іменникова форма є вираженням об’єкта активної дії, а орудний, що детермінує неперехідне дієслово, виступає об’єктом, за яким характеризується дія.

Знахідний об’єкта активної дії, детермінуючи дієслово, на думку О. О. Потебні [Потебня 1958, с. 444], зосереджує увагу на самій дії, тоді як формою орудного увага зосереджується на об’єкті, за яким “дія стає помітною”.

Об’єктне значення словоформи орудного властиве двовалентним дієсловом кількох груп.

Дієслова зі значенням приведення чогось у дію приєднують: а) іменники на означення частин тіла, напр.: *бити крилами, битися головою, виляти хвостом, водити очима, ворушити губами, жестикулювати руками, змахнути бровами, знизувати плечима, кивати пальцем, крутити головою, махнути рукою, моргнути оком, повести бровою, розводити руками, стріпнути спиною, стукати зубами, торкнутися ногою, хитати головою, човгати ногами*; б) іменниками на позначення конкретних предметів, напр.: *вертіти ложкою, водити олівцем, замахуватися ножем, махати молотом, розкидатися грошима, торгати дверима* та ін. Приклади в реченнях: *Туровець перелякувато повів плечима* (М. Стельмах); *Хлопчина бовтав розпучливо ногами й не кричав уже, тільки стогнав* (Я. Галан); *Ярина гойднула станом і зажебоніла самою довірою* (М. Стельмах); *...Рільничий бригадир узяв та до безтарок таких коней дав, що ледве ногами совають* (Остап Вишня); *Валинов сухо попрощався, грюкнув дверима* (М. Зарудний).

Орудний назв частин тіла, пов’язуючись із дієсловом, здебільшого виражає дію, супровідну певному станові людини або іншій дії, як-от: *зневірівшись, махнув рукою; здивувавшись, знизує плечима; кличучи когось, киває пальцем; проходячи, зачепив ногою; замерзнувши, стукотить зубами; не знаючи, розводить руками*. Структури таких дієслівних словосполучень можуть виступати засобом вираження стану людини – здивування, співчуття, невдоволення, розпачу, розгубленості тощо. Напр., у реченнях

Прибув головний лікар, оглянув, вислухав, сумно похитав головою: – Радісного мало... (М. Зарудний); – Механізатори! – Махає кулаком бригадир. – Простойзатори, а не механізатори! (Остап Вишня). Форма орудного сприймається як об'єкт реалізації дії з певною метою – вияву стану людини (співчуття і стурбованості в першому реченні; роздратування, обурення – в другому).

Об'єктний компонент дієслівного словосполучення – орудний назв частин тіла – з плином часу зростається з дієсловом, що призвело до перетворення великої кількості вільних словосполучень на фразеологічні, як-от: *махати (махнути) головою* (знак згоди чи незгоди); *махнути рукою* (перестати звертати увагу на когось, щось); *кліпати очима* (почувати сором за когось або через щось); *крутити носом* (відмовлятися, вередувати); *знизувати плечима* (виявляти незадоволення); *стригти вухами* (насторожено реагувати на що-небудь); *сплеснути руками* (здивуватися чимось); *розводити руками* (виявляти безпорадність у чомусь); *крутити, виляти хвостом* (викручуватися, хитрувати). Напр.: *Піلسудського він [Погиба] ненавидів, більшовиків боявся, на Петлюру махнув рукою* (В. Стельмах); *А ти що, не знаєш? – сплеснула руками Галина. ...Я думала, що ти знаєш, – низала плечима Галя* (М. Зарудний); *Взяв би та й зробив, а то тільки язиком плескати вмієш!* (Остап Вишня); – *Тільки ви теж вухами не хляпайте* (О. Гончар); – *Самі поїдемо чи з причепом? – З “причепом”, нічого не поробиш, – розвів руками Мостовий* (М. Зарудний).

У таких зворотах об'єктне значення стирається і натомість виступає власне предикативне. Деяко зближуються з ними конструкції типу: *вдарити кулаком об стіл, стукнути ногою по відру, втупитися очима в стелю і под.* Напр.: – *І ти проти мене? – гримнув і вдарив кулаком об стіл. – Тепер знаю, хто мені дітей псує!* (Я. Галан); *Кутень зібгав довгими кістлявими пальцями скатерку, бився головою об стіл* (М. Зарудний); *Іван театралью тицьнув пальцем у Богдана* (М. Стельмах); *Трактористка завела мотор, махнула їм рукою на прощання* (М. Зарудний). Пор., у реченнях, де в структурах “дієслово + знахідний + орудний” завжди

чітко виражено інструментальне значення: *І провела очима і загубила в хуртовині свою школярку* (М. Стельмах). – *Усі зібрались? – обвів присутніх носом, бо очей після вчорашніх хрестин не було видно* (М. Зарудний).

5. Дієслова зі значенням наповнення чимось становлять кількісно обмежену групу. Це незворотні і зворотні дієслова, що керують формою орудного відмінка, яка конкретизує значення дієслова-присудка, доповнює його семантично. У складі речення словоформа орудного виражає об'єктне значення, яке певною мірою нагадує значення знахідного об'єкта при незворотному дієслові або родового охоплення об'єкта при зворотному дієслові. Пор.: *повечеряти каші / повечеряти кашею; наїстися цукерками / наїстися цукерок; об'їстися шоколадом / об'їстися шоколаду*. Проте частіше орудний об'єкта при дієсловах зі значенням наповнення чимось зберігає і певні відтінки конкретної семантики, зокрема способу дії, напр.: *годуватися молоком, жититися ягодами, закутити солодоцями, заїсти хлібом, запити водою, затьягнутися димом, ласувати медом, напоїти зіллям та ін.* Приклади в реченнях: *Вечорами... їли виноград і дині, ласували морозивом* (М. Зарудний); – *Повечеряйте у них в'юнами і приходьте до нас* (М. Стельмах); *Запий, Гриню, компотом...* (О. Гончар); *Душе моя убогая! Лишенька з тобою. Уп'ємося отрутою, В кризі ляжем спати...* (Т. Шевченко).

Обставинні відтінки виражає орудний у єдності з атрибутивним словом: *дихати свіжим повітрям, обідати смачними пиріжками, харчуватися пісною картоплею, об'їстися жирним тортом* та ін.

6. Об'єктне значення виражає орудний зі значенням забезпечення або наділення чимось, заповнення великою кількістю, великою мірою. Це дієслова зворотно-середнього стану, значення яких доповнює орудний об'єкта: *забезпечитися боєприпасами, запастися продуктами, запнутися хмарами, обкластися книжками, обсістися дітками (розм.), оповитися (покритися) туманом*, – або дієслова без афікса -ся, що приєднують словоформу

знахідного (рідше давального), як-от: *відзначити (кого) премією, вшанувати (кого) хвилиною мовчання, надихати (кого) власним прикладом, наділяти (кого) вродою, допомагати (кому) порадою, засипати (кого) запитаннями, обкласти (кого) книжками, одарувати (кого) ласкою* та ін.

Меншу групу становлять дієслова без афікса *-ся*, що приєднують лише орудний: *жити дітьми, зарости щетиною, крити фактами, просякнути потом* тощо. Напр.: *Зі сходу Видубицькі гори оточили себе лісами* (М. Зарудний); *Ми й там, між горами чужими, В обіймах голубої мли Боліли болями твоїми, Твоєю радістю жили* (М. Рильський); *Щедро нагородили Теклю оплесками за ці слова* (М. Зарудний); *Потяг стояв довго – все запасався пальним* (Ю. Яновський); *Хутко загін затемнів стернею і вкрився снопами* (Леся Українка).

У структурах речень із присудком, вираженим перехідним дієсловом на позначення наповнення або охоплення великою мірою, кількістю, форма орудного втрачає обставинний відтінок, набуваючи об'єктного значення, зумовленого семантикою дієслова, входить до складу іменного присудка: *зарости споришем, критися туманом, набрякнути вологою, обрости жиром* та ін. Напр.: *Світлиця зароїлась новими людьми, що насилу пробирались через купи уламків* (М. Коцюбинський); *Ясно, що ваше поле захрясне лободою й щирцею так, що нікуди буде сіяти чи то ячмінь, чи то ярову пшеницю, чи щось інше* (Остап Вишня); – *Калікою ж можуть оставити на весь вік!* – з болем викрикнула Варка (О. Гончар); – *Хвора? Їй погано?* – *засипав запитаннями Платона* (М. Зарудний).

У вживанні словоформ орудного при перехідному дієслові, детермінованому родовим (давальним) і орудним, на його об'єктне значення нашаровується значення інструментальне, напр.: *Чи ж то ганьба, що маю серце не скупе, що скарбів воно своїх не криє, тільки гоїно коханого одарувало ними* (Леся Українка);

Інструментальне значення іменників речовинно-предметної семантики виступає при перехідних дієсловах конкретно

окресленої дії: *заповнити водою, завантажити зерном, застелити скатеркою, обнести дротом, обсипати піском, просочити маслом* та ін. Напр.: *Подивись! Женці схилились, потомились І від праці від тяжкої Потом вкрились* (М. Рильський); *Одного ранку районні шляховики ... зрівняли все, вкрили сивим асфальтом* (М. Зарудний).

7. Об'єктне значення виражає орудний у сполученні з дієсловами на позначення вияву психічних станів, фізіологічних процесів людини. Особливістю цієї групи дієслів є їх метафоричне вживання. Образні значення ґрунтуються на основі взаємодії переносного вживання дієслів із семантикою “випромінювати”, “наливатися”, “світитися” з орудним об'єкта іменників на позначення психічних або фізичних станів (*радість, бажання, біль, гнів, доброта, сором* та ін.). Метафоричність словосполучень у реченні передає рефлекси відповідних станів людини – вираз очей, обличчя, усього тіла, єства взагалі: *блиснути усмішкою, вигравати очима, віддавати болем, горіти вогнем, дихати спокоем, налитися млостью (втомою), обпекти вогнем, палати ненавистю, паленіти гнівом, розквітати усмішкою, світитися добротою, спалахнути (спаленіти) гнівом, сяяти щастям, трепетати радістю*. Напр.: *Люди стояли урочисті, обличчя їх світилися добротою* (М. Зарудний); *Коротким життям зірниці жила я ..., освітила усмішкою ваш полігон, сяйнула розливом щастя...* (О. Гончар); *Усе її тіло наливається солодкою млостью* (М. Зарудний); *...Не тільки очі, а й начищенні чоботи спалахнули гнівом* (М. Стельмах); *Радістю серця в нас трепетали* (М. Рильський); *Але пор.: Остапчук машинально підніс руку до шапки, та на половинні дороги зупинив її... І враз щоки його спаленіли соромом* (Я. Галан), де орудний має виразне причинове значення. У дієсловах, детермінованих іменником із залежним прикметником, на об'єктне значення орудного нашаровується відтінок способу дії, напр.: – *Що?! – спалахнули якимсь чорним вогнем Степчині очі* (М. Зарудний); *Хоч лікареві було вже під сорок років, але його щоки палали молодечим рум'янцем* (Я. Галан).

Образне вживання дієслів цього типу на позначення процесів і станів розширює можливості детермінації їх орудним об'єкта. У поєднаннях дієслів з іменниками типу *вигравати барвами, дихати спокоєм, загорітись полум'ям, налитися світлом, палати вогнем, сяти чистотою* і под. образність не така виразна, і орудний виражає відтінок способу дії. Напр.: *Огнем веселчастим ясний бенкет сіяє...*(М. Рильський); *...За ними пашисть черепицею присадкуватий сарай* (О. Гончар); *Буде, може, віднині твоєю палубою оця твердь степова... де на тебе гарячим повітрям хлюпає простір знайомий* (О. Гончар).

8. Орудний об'єкта функціонує при дієсловах, що виражають раптову або бурхливу фізичну реакцію людини як вияв певного психічного або фізичного стану чи процесу, тобто передають предикативну ознаку: *вибухнути реготом, зайтися плачем (кашлем, криком), залитися (зіходити) сльозами, обливатися кровю, розсипатися лайкою (похвалами)* і под. Напр.: *Жінка встала...і, мов водою, залилась дрібними, як горох, сльозами* (Т. Шевченко); *Тоня заливається сміхом, їй дуже подобається, коли він (Віталік) починає отак витівати що-небудь* (О. Гончар); – *Ліворуч! Ліворуч! А вони ні з місця, стоять наче вкопані, а потім враз вибухають реготом...* (О. Гончар); – *Відмовляло, – вискнув по-жіночому капрал Сейда і розсипався п'ятиповерховою лайкою* (Я. Галан); *Генерал не зносив, коли хтось підвищував голос, тим паче – заходився криком* (Ю. Смолич); *Людська трагедія відходила в потаємні куточки душі, щоб...при першій потребі вибухнути новим борінням пристрастей, образ, ревнощів і тривоги* (М. Зарудний).

9. Здатність приєднувати орудний об'єкта певною мірою виявляють також дієслова зі значенням “випромінювати” (*тепло, холод* та ін.), “пахнути”, “відгонити” (чим), “ширити” (*звуки, барви* та ін.), “відливатися” (відтінками барв) і под. Об'єктне значення орудного властиве тільки бінарному дієслівному словосполученню, яке входить до складу речення як маркер предикативної семантики стану, напр.: *відгонити димом, відсвічувати блакиттю, віяти*

прохолодою, тхнути цвіллю, зяяти порожнечою, нести болотом, кишити рибою, повнитися галасом та ін. Напр.: Кволі верби віяли весною (М. Рильський); Кожухарева хата, наче з ляку ... дрібно деренчала шибками. (М. Зарудний); Казано, що після трактора, і земля, і хліб нафтою одгонитимуть (Остап Вишня); Тільки-но зійшло сонце й ударило золотим промінням (Остап Вишня); Цілу весну шкільне подвір'я повниться дитячим галасом... (О. Гончар).

При дієсловах *віяти, нести, пахнути* та ін. в односкладному безособовому реченні відбувається нейтралізація орудного об'єкта і натомість виступає орудний суб'єкта. Так, у реченні *...Пахне просто гарячим лоєм отари батьковим чабанським духом та відкритою настіж сухою кошарою...* (О. Гончар) словоформа орудного вказує на джерело, причину стану, хоча семантично головний член поєднує семи суб'єкта і предмета: *одгонити нафтою – смердіти, ударило золотим промінням – засяяло проміння.*

Орудний об'єкта може детермінувати окремі дієслова з інших семантичних груп, зберігаючи можливість приєднувати ще якусь відмінкову форму, напр.: *поперхнутися водою, подавитися кісткою, відтанути душею, користуватися авторитетом, турбуватися домівкою (про домівку), хворіти грипом (на грип) та ін. Напр.: – Найшов чим турбуватись! (М. Стельмах); ...Метелиця, вітер – скрізняк і горе перехитують ним (М. Стельмах); Навіть у цей вечір... не стала дочка по-справжньому веселою, не відтанула душею... (О. Гончар).*

Отже, можна зробити висновок, що словоформа орудного об'єкта поступово набуває синтаксизації цієї функції, транспонуючись до вираження предикативної або суб'єктної функцій.

Особливо помітна синтаксизація орудного при дієсловах, ужитих у переносному значенні, а також тенденція до розвитку тих його значень, які служать образно-метафоричними засобами характеристики дій, станів, процесів.

3.5. Орудний знаряддя і засобу дії як об'єктно-обставинний компонент речення

Інструментальність є одним з найдавніших значень орудного, з яким генетично пов'язано багато інших значень цього відмінка, що розвинулися пізніше (орудний способу дії, орудний засобу дії, орудний перетворення і предикативний тощо).

У розвиткові слов'янських відмінків орудний знаряддя і засобу дії виявляє найбільшу стійкість: його сучасний стан істотно не відрізняється від того, що засвідчений у найдавніших писемних пам'ятках [Вступ 1966, с. 472]. Особливу стійкість виявляє орудний інструментальний в українській мові, де він зберіг без істотних змін своє безприйменникове вживання при дієслові. Дослідники орудного відмінка зазначають, що в староруських, старобілоруських, староукраїнських пам'ятках орудний знаряддя і засобу дії характеризувався більшими можливостями у порівнянні з сучасним станом виражати інструментальність іменниками-назвами осіб та обмеженим уживанням його в приіменному зв'язку [Сравнительно-исторический синтаксис 1968, с. 228-241].

За традицією в інструменталі виділяють ще значення допоміжного матеріалу або змісту [Станишева 1958], хоч це значення, на нашу думку, перебуває у тіснішому зв'язку з дієсловом і може розглядатися як одне зі значень орудного об'єкта.

У сучасних слов'янських мовах орудний інструментальний виражає значення уможливлення дії, виступаючи переважно обов'язковим елементом синтаксичної структури речення.

При перехідному дієслові словоформою орудного позначають найдавший об'єкт (чим уможлиблюється дія), при неперехідному – знаряддя або засіб, за допомогою якого здійснюється дія. І в тому, і в тому випадкові зв'язок орудного інструментального з дієсловом слабший, пор.: *забивати цвях – забивати цвях молотком; возити зерно – возити зерно машинами; їхати в столицю – їхати в столицю поїздом*. Це дає підставу кваліфікувати цей орудний як

відмінок обставинно-об'єктного значення [Мразек 1964, с. 31]. Функційно-семантичні значення його можна звести до двох типів: орудний знаряддя дії і орудний засобу дії.

Орудний знаряддя дії в сучасній українській мові поєднується з дієсловами перехідними і неперехідними, входячи в неоднакові синтаксичні структури речення.

Значення знаряддя дії здатні виражати іменники з предметним значенням, назви частин тіла і органів людини (або істоти взагалі), а також іменники з узагальненим значенням.

Іменники з предметним значенням пов'язуються переважно з дієсловами, що позначають конкретні прояви діяльності людини, істоти взагалі, явища природи тощо.

Функцію орудного інструментального при перехідному дієслові репрезентує чотиричленна конструкція речення: "субстантив у називному відмінку + дієслово активного стану + субстантив у знахідному відмінку + субстантив в орудному відмінку: "N₁-V_f-N₃-N₅". Напр.: *Батько мовчки помішував ложечкою каву* (М. Зарудний); *Ворог підлий і несамовитий Зарубав сокирою мене* (Д. Павличко); *Ветеринарні руки щипцями рвали з ноги осколок* (А. Малишко).

Оскільки в ролі знаряддя може бути використаний будь-який предмет, то теоретично можна говорити, що в мові будь-яке перехідне дієслово здатне виражати дію суб'єкта, спрямовану на прямий об'єкт, і одночасно допускати вказівку на знаряддя, яким здійснюється дія. У цьому широкому розумінні знаряддям виступає і орган людини чи істоти взагалі, і психічні явища, і явища природи тощо. Тобто при дієсловах конкретної фізичної і психічного стану людини цілком можливе вживання ор. знаряддя іменників з узагальненим значенням, як-от: *налякати вчинком, криком; ударити словом, бездушністю; зупинити ласкою, хитрістю*. Напр.: *Турчин обвів олівцем площу на карті* (М. Зарудний); *Нагаєм збиває сніг з воріт* (М. Стельмах); *Хто наше злото-серебро Плугами кривди переоре, Хто серця чистого добро злобою чорною поборе?* (М. Рильський); *Ні брехнею, ні тупим обухом Не спасти гадючого*

кубла (Д. Павличко); *Ну й перепсували ж ми цим листуванням очі собі* (в буремні роки).

Назви частин тіла та органів чуття людини або істоти взагалі (*рука, палець, лікоть, долоня, кулак, плече, нога, п'ята, коліно, стегно, спина, туловище, око, брова, губа, язик, зуб, ніс, горло, голова, шия, вухо, крило, клюв, дзьоб, хвіст, лапа, клешня, кіготь, ріг; копито, хобот, щелепа, ікла, щупальця, плавник, жало* та ін.) пов'язуються передусім з дієсловами, що позначають процеси діяльності організму людини (іншої істоти): *дихати (легенями, зябрами); дивитися (очима), слухати (вухами), жувати (зубами), нюхати (носом)*. Спеціалізація якогось одного органу як екстралінгвальна ознака закріплюється за певними діями (процесами), що знаходить відображення і в мові: дієслівна валентність обмежена семантикою іменників, які здатні виражати значення знаряддя відповідної дії (засіб сприймання). Разом з тим ці іменники виявляють необмежену сполучуваність з іншими дієсловами. Напр.: *брати (щось) рукою, долонею, ліктем, зубами, хоботом, клешнею, дзьобом, пальцями; вдарили (когось, щось) рукою, долонею, пальцем, нігтем, ногою, п'ятою, коліном, ступнею, литкою, зубами, копитом, хвостом* тощо. Однак семантико-синтаксична структура дієслівного предиката накладає свої семантичні заборони у вживанні тих чи тих іменників зі значенням знаряддя дії. Так, напр., дієслово *поставити* (щось на щось) допускає: *рукою, зубами, пальцем* тощо, але не допускає (у прямому значенні слів): *оком, вухом, легенями*; з дієсловом *водити* (по чомусь, за кимось, чимось) поєднуються словоформи *рукою, пальцем, нігтем, долонею, ногою, п'ятою, оком, вухом* та ін., але обмежені вживанням такі сполуки, як: *водити* (по чомусь) *спиною, животом*. Дієслово може допускати чи не допускати приєднання форми орудного залежно від здатності іменникового слова виражати знаряддя відповідної дії (назви кінцівок, органів слуху, нюху тощо).

Як і орудний назв конкретних предметів, ор. знаряддя назв частин тіла, органів людини чи істоти взагалі властивий

чотиричленній структурі $N_1-V_f-N_3-N_5$ або (при опущенні підмета) у тричленній, де він є необов'язковим елементом. Напр.: *Данило Вигін все-таки пом'яв пальцями халяву* (М. Зарудний); *Під призьбою лежить... і вухом одганяє мух* (М. Рильський); *Легше розтинати грудьми повітря де ясна мета* (М. Рильський); *Зубами скинув рукавицю* (М. Стельмах); *Молодиця рукою заспокоює вірного сторожа* (М. Стельмах); *Ластівка крилом розтинає тінь* (М. Рильський).

Неперехідне дієслово з ор. знаряддя виступає в тричленній структурі: “субстантив у називному відмінку + неперехідне дієслово нульового стану + субстантив в орудному відмінку”: *Іван Михайлович невтомно поцюкає сокирою* (П. Гуріненко); *Хлопчик тупотів змерзлими чоботями на слизькому порозі* (І. Нехода) або “субстантив у називному відмінку + дієслово зворотно-середнього стану + субстантив в орудному відмінку”: *Солдати топталися кованими чобітьми по гіллі сливи* (П. Гуріненко).

Інструментальне значення підтримується у випадку вживання при дієслові інших керованих відмінкових форм, як напр.: *Машина передніми колесами наїхала на солдата* (П. Гуріненко). За відсутності інших керованих відмінків орудний може переходити у сферу вираження об'єктних відношень. Пор., напр.: – *Дай-но, Ганю, перевірю, – водив пальцем по рядках* (М. Зарудний); *Оберлейтенант лягнув пальцями, імітуючи постріл* (П. Гуріненко). З дієсловами руху конкретної дії (*махати, кивати, хитати* тощо) словоформи орудного від назв частин тіла та конкретних предметів пов'язуються сильним керуванням. Цей орудний виступає обов'язковим компонентом речення.

Дієслова *ворушити (ворухнути), хитати (хитнути), махати (махнути)* можуть виступати то з перехідним, то з неперехідним значенням, відповідно змінюється і синтаксичне значення словоформи орудного відмінка: він виражає знаряддя перехідної дії чи виконує функцію об'єкта. Напр.: *ворушити соломую рукою – ворушити рукою; хитати кладку ногами – хитати ногами* (у

значенні махати ногами); *махати ковдру руками (випрушуючи пиліюку) і махати руками.*

Керуючи формою то знахідного, то орудного відмінка (*кинути книжку – кинуту книжкою; сунути (штовхнути) стілець – сунуту стільцем; запустити камінь (у вікно) – запустити каменем; хитати кладку – хитати кладкою*), дієслова руху експлікують неоднакове значення. Формою орудного виражено відношення неспрямованої дії суб'єкта з певною настановою у використанні об'єкта, а формою знахідного – відношення активної, дії суб'єкта, спрямованої на об'єкт. За словами О. О. Потебні, “у першому випадку увага зосереджується на самій дії, яка може бути без мети, а в другому – на додаткові, в якому закладена найближча, цілком визначена мета руху” [Потебня 1958, с. 457]. Наголошуючи на цій особливості, деякі вчені за традицією визнають функцію об'єкта тільки за знахідним відмінком [Станишева 1958, с. 86], хоч орудний є також сильнокерованою словоформою, але з функцією інструментального компонента.

Дієслово разом із сильнокерованою формою орудного входить у структуру речення, а орудний об'єкта входить до змісту предикативного відношення. Напр.: *Ледве ворушив посинілими губами Олександр (М. Зарудний); – Тато на роботу не підуть, бо лежать – шморгнув кирпатим носом маленький Лін (М. Зарудний); Кивала сірими вітами собача рожка (М. Коцюбинський); Отаман тільки помаленьку кивнув головою, кинув горілим оком по всіх бурлаках (І. Нечуй-Левицький).*

Так само окремі семантичні групи дієслів володіння, керівництва, захоплення чимсь поєднуються з орудним, що виражає об'єктне значення, і разом з ним входять до структури речення. Напр.: *Ми не можемо ризикувати життям шановних членів нашої артілі (М. Зарудний); А машини насолоджуються своєю залізною владою (П. Загребельний).*

Орудний засобу дії в слов'янських мовах сформувався на основі інструментального значення знаряддя дії як вираження предмета-засобу в процесі трудової діяльності людини. Виділення

цього значення засвідчується найдавнішими пам'ятками слов'янських мов. У сучасній українській мові специфіка орудного знаряддя й орудного засобу дії виявляється у семантико-граматичних властивостях дієслова, з яким пов'язується форма орудного відмінка. Орудний засобу пов'язується як із перехідними, так і з неперехідними дієсловами. Відмінність між орудним знаряддя та орудним засобу дії при перехідних дієсловах чітко виступає за трансформації конструкцій. Перехідне дієслово здатне виражати дію, активно здійснювану суб'єктом за допомогою певного знаряддя, напр.: *Кораблебудівники ключами розгвинчують блоки, вибивають молотами клинця* (О. Гончар); *Спиною, ліктями, горловим голосом вона відштовхувала людей* (М. Стельмах). Разом з тим суб'єкт дії при перехідному дієслові може бути відсунений на другий план, і основне семантичне навантаження тоді припадає на предмет, що є засобом виконання дії, напр.: *(Шляховики) бульдозерами дорогу прочищали до Косопілля* (М. Зарудний); *І простолюд топтали вони кіньми* (М. Рильський). Семантична домінанта засобу дії тут потверджується можливістю трансформації конструкцій із заміною форми орудного відмінка на форму називного: *Бульдозери прочищали дорогу на Косопілля; Коні топтали простолюд*.

У конструкціях першого ряду хоч заміна орудного називним відмінком і можлива (*Ключі розгвинчують блоки; Молоти вибивають клинця; Спина, лікті, голос відштовхували людей*), однак така заміна не актуальна, оскільки домінантною виступає тут семантика суб'єкта активної дії, спрямованої на об'єкт, а не на знаряддя, яким вона здійснюється.

Позначаючи тварину (людину) чи засіб (механізм), за допомогою яких здійснюється дія, спрямована на об'єкт (при перехідному дієслові), орудний засобу, як і орудний знаряддя, є необов'язковим компонентом у синтаксичній структурі речення. Напр.: *За селом Нечипора наздогнали кіньми. Савка Чемерис і Кожухар* (М. Зарудний). Фразу легко згорнути: *Савка Чемерис і Кожухар наздогнали Нечипора*.

При неперехідних дієсловах зі значенням руху, переміщення формою орудного позначається засіб пересування. Напр.: *Поїдемо поїздом. – Я могла б і машиною, але якщо ви хочете поїхати робочим, то я з вами, – погодилася Слава* (М. Зарудний).

Орудний засобу переважно виражено іменниками, що є назвами тварин (*їхати, добиратися кіньми, волами, ішаками, верблюдом; орати, сіяти кіньми, коровою, волами, кобилою*), або позначають вид упряжки тварин чи предмет, у який запрягають (*мчати трійкою, упряжкою собак, їхати возом, тарантасом, бричкою, саньми*); іменниками, що позначають механічні засоби пересування (*пливти човном, кораблем; летіти літаком, їхати машиною, автобусом, троллейбусом, велосипедом*).

На відміну від російської мови, де орудний засобу майже витіснений прийменниковою конструкцією [Творительный падеж в славянских языках 1958, с. 98-99], у сучасній українській мові основною формою вираження засобу пересування виступає словоформа орудного відмінка. Орудний виражає засіб пересування взагалі, коли потрібна вказівка на вид транспорту, і виступає немаркованим елементом семантичної структури з опорним дієсловом руху, переміщення. Напр.: *Їхали саньми із ярмарку* (М. Рильський); *На села вони виїжджали газиком* (М. Зарудний).

Синонімічні орудному засобу прийменникові конструкції іменника можуть бути семантично невідміченими, але прийменники *на* і *в* вносять відтінки “перебування зверху предмета”, “перебування всередині предмета”:

їхати	поїздом	+ вказівка на конкретний поїзд, про який говорять
	у поїзді	
	на поїзді	не вживають
пливти	плотом	- не вживається
	на плоту	
	у плоту	

летіти	літаком на літаку у літаку	+ вказівка на конкретний літак, у якому летів, разом з кимсь перебував хтось
мчати	велосипедом на велосипеді у велосипеді	- не вживається
переправлятися	човном на човні у човні	+ вказівка на конкретний човен вказівка перебування в лежачому положенні (всередині човна)
прибути	машиною на машині у машині	частіше – із вказівкою на використання вантажної машини, перебування зверху; всередині машини, у кабіні; вказівка на володаря машини

Вибір форми орудного чи місцевого відмінка у сучасній українській мові може зумовлюватися як семантикою стрижневого слова, так і залежного. Так, напр., іменник *кінь* (*коні*), пов'язується з дієсловом *їхати*, *мчати* тощо, частіше вживається з прийменником *на*, коли йдеться про вершника (вершників), а з прийменником *в* не вживається, оскільки семантика іменника унеможлиблює “перебування всередині предмета”. Напр.: *І ще не вийшов князь Лаборець з води, як побачив, що хтось на конях поспішає до них* (П. Угляренко); *Щорс промчав крізь натовп на змиленому коні* (О. Довженко). Форма орудного позначає процес їзди вершника: *Поночі стражник гнав конем на хутір* (Д. Гордієнко), як і будь-якого засобу пересування (воза, безтарки та ін.), коли використовують коня як тяглову силу: *заїхав конем у двір – заїхав на коні у двір; наздогнали кіньми (запряженими) у двір і верхи на конях; наздогнали на конях (верхи), возили кіньми (запряженими у віз); возили на конях (щось клали зверху на коней)*.

Дієслова з префіксом *пере-* (*переїжджати*, *перепливати*, *переправлятися*, *перелітати* та ін.) приєднують прийменникову

конструкцію на позначення долання перепони, рубежу. Напр.: *Княжа дружина на човнах і плотах уже переправлялася через Дніпро* (П. Угляренко). Проте можливі обидві форми: *перепливати річку човном (поромом), на човні, на поромі*. Пор.: *Прийшлося їм переїжджати через річку на плотах* (Панас Мирний). Т.: *Прийшлося їм переїжджати через річку плотами*. За відсутності вказівки на долання перепони, напр., при дієсловах *перевозити, переїжджати*, переважає форма орудного відмінка: *перевезти (речі) машиною, човном, контейнером; переїхати з одного місця перебування на друге велосипедом, візком, човном*. Напр.: *Людей перевозили машиною* (М. Зарудний); *А ліс туди плотами по Дніпру литвини сплавають* (А. Головка).

Орудний засобу звичайно замінюється прийменниковою конструкцією за наявності в структурі речення словоформи орудного з іншим значенням. Пор., напр., із попереднім реченням: *А ліс туди на плотах Дніпром литвини сплавають*.

Для позначення засобу дії при дієсловах зі значенням виду розваги, заняття спортом поширена словоформа місцевого відмінка: *ходити на ковзанах, лижах, спускатися на санках; гребти на байдарці, каное; спускатися на парашуті*. Ця модель закріплюється за іменними словосполученнями: *біг на ковзанах, гребля на байдарці та каное, заїзд на мотоциклі, швидкісний спуск на лижах, політ на дельтапланері* та ін. Така модель властива спортивній термінології.

Орудний засобу може також може бути представлений іменниками, що позначають осіб (птахів), через яких передають якісь вісті, повідомлення тощо. Напр.: *Не забувай же мене, орле мій, в поході... хоть **пташкою перешили** мені вісточку* (С. Васильченко). Проте в сучасній українській мові цей засіб обмежений розмовно-побутовим і художнім мовленням. Як зазначає І. І. Слинко, орудний засобу від назв осіб (істот) широко вживався в живій українській народній мові аж до кінця XVIII століття. Цим можна пояснити наявність цього орудного засобу в українських пам'ятках пізнішого часу (XIX-XX ст.) і в

художній літературі сучасного періоду [Слинько 1963, с. 228-234]. Орудний засобу при дієсловах *передати, переказати, переслати* (щось кимось) витісняється прийменниковою конструкцією “через + іменник у знахідному відмінку”. Поряд з давньою моделлю словосполучення з орудним засобу назв осіб (*передати сусідкою, щоб прийшов; переказати родичем, що хворіє* та ін.), характерного для розмовно-побутового мовлення, продуктивно виступає в усіх стилях модель із знахідним прийменниковим (*передати через сусідку, щоб прийшов; переказати через родича, що хворий; повідомити через уповноваженого про початок засідання*). Напр.: *А внучечка як на пню стала: лікаря та й лікаря! Мусила стара ними переказувати, що лікаря до себе в гостину запрошує* (Марко Вовчок); *Я предам тобі через Калинського всі томи Толстого* (Леся Українка); – *Від Федота нічого не чути? – Переказував через людей, що направили в тил...* (Гр. Тютюнник).

Орудний засобу при дієсловах *передати, викликати, пересилати, сповіщати* і под. може експлікуватися назвами конкретних предметів, що позначають технічні засоби передачі інформації (*телефон, телевізор, радіо, пошта, телеграф, телеграма* та ін.). Поряд з моделлю розгляданого словосполучення уживають синонімічну конструкцію “дієслово + прийменник *по* + форма місцевого відмінка іменника”. Напр.: *З цієї нагоди він викликав батьків телеграмою – “блискавкою”* (О. Гончар); *Тихо, майже пошепки, переказував Марко телефоном на шхуну звістки* (М. Трублаїні); *По ній (електричній апаратурі) приймаються, переказуються програми телебачення* (“Веч. К.”, 1963, 19 січ.).

Орудний знаряддя і засобу дії в сучасній українській мові не виявляє ніяких стилістичних обмежень. Особливу стійкість виражає орудній знаряддя, який зазнав незначних синонімічних замінів. Конструкції “з + орудний відмінок” на місці орудного знаряддя дії (*пишу олівцем, пишу пером*) перебувають на периферії синтаксичної системи південно-західних діалектів української мови. Вони, на думку вчених, можуть бути пояснені впливом говірок угорської та німецької мов, з носіями яких контактувало

населення Закарпаття [Бевзенко 1955, с. 208; Лизанець 1965, с. 117-121; Матвіяс 1974, с. 22].

Отже, об'єктне значення іменника зумовлює сильний придієслівний зв'язок із дієсловом-предикатом. У зоні прямого об'єкта центральне місце займає знахідний відмінок, залишаючи периферійні позиції для родового відмінка. Давальний та орудний, обслуговуючи функціональну зону об'єкта, поєднуються лише з окремими групами дієслів, які вимагають доповнення своєї семантики за рахунок приєднання залежної відмінкової словоформи іменника.

Залежна словоформа іменника (співвідносного з іменником займенника), реалізуючи морфологічну валентність дієслова, виражає і відношення до нього як об'єкт дії (*написати твір, дякувати друзям за допомогу, захоплюватися спортом*).

Специфіка синтаксичних значень словоформ, що перебувають у сильному придієслівному зв'язку (на відміну від приіменного та іншого типу зв'язку) зумовлена тим, що дієслово, орієнтоване на роль присудка в реченні, здатне приєднувати відмінкову словоформу як обов'язкову або, навпаки, не регламентувати появи відмінкової словоформи, яка може вільно поширювати предикативну основу.

3.6. Приймениково-відмінкові форми іменника у позиції об'єктної зв'язаної синтаксеми

Пізнання синтаксичного механізму мови лежить у площині з'ясування правил побудови синтаксичних конструкцій із формальних компонентів. Як справедливо зауважив Е. Бенвеніст, мова завжди містить лише невелику кількість основних елементів, але ці елементи, самі по собі нечисленні, можуть вступати у велику кількість комбінацій. Самі елементи ми виявляємо саме через ці

комбінації. Комбінації формальних елементів потрактовують на основі характеру синтаксичних зв'язків та особливостей семантико-синтаксичних відношень. Найбільш прийнятними на сьогодні є погляди лінгвістів, які в основу визначення функцій компонентів кладуть критерій входження / невходження їх до предикативної основи речення. В україністиці цю концепцію доповнили і розвинули І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. Л. Іваницька, А. П. Загнітко та інші дослідники, які розрізняють семантику елементарного / неелементарного речення на основі внутрішньої організації його складу, наголошуючи на тому, що елементарне речення структурують компоненти позначуваного у реальній дійсності. Дослідники синтаксичної семантики вбачають її специфіку в тому, що “носіями граматичних значень є словоформи (одиниці морфології, які займають у реченні синтаксичні позиції відповідно до відображуваних ними семантико-синтаксичних відношень) і синтаксичні структури (одиниці синтаксису) [Алефиренко 2005, с. 244].

Морфологічні одиниці – форми слів – у складі синтаксичних одиниць словосполучення і речення виконують роль елементарної синтаксичної одиниці. У складі підрядного словосполучення вони виступають стрижневим чи залежним компонентом. У складі речення позиції синтаксем заповнюють словоформи, орієнтовані на виконання функції конститутивних компонентів або виступають ад'єктивним поширювачем іменного компонента чи обставинним детермінантом речення. Кваліфікація словосполучення як поєднання слів, що об'єктивують у мові об'єктні, атрибутивні, обставинні чи інші відношення реальної дійсності, на відміну від речень, які позначають ситуації, дії, події, факти, ґрунтується на характеристиці компонентів його складу та синтаксичних зв'язків.

За словами А. М. Мухіна, словосполучення, виконуючи функцію “будівельного матеріалу” для речення, і в плані взаємодії лексичного та синтаксичного рівнів мови виявляє своєрідність: “розпадається на складові компоненти, кожен із яких... (але не фраза в цілому) вступає у той чи той синтаксичний зв'язок і відтак

– самостійно чи в поєднанні зі службовим елементом (дієсловом-зв'язкою, модальним дієсловом та ін.) – набуває статусу елементарної синтаксичної одиниці” [Мухин 1974, с. 224]. У складі словосполучення вона виступає стрижневим чи залежним компонентом, виражаючи об'єктні, атрибутивні, обставинні відношення. Семантична модель (схема) речення відображає у свідомості мовців типізовану позалінгвальну дійсність. Синтаксичний механізм мови визначає правила побудови синтаксичних конструкцій із формальних компонентів, які заповнюють позиції синтаксем. Однак у поглядах на семантико-синтаксичну структуру речення та заповнення позицій компонентів семантики речення, що відображають конкретну ситуацію, у мовознавстві наявні значні розходження. Суперечливе трактування синтаксичних зв'язків і відношень, неоднозначне використання термінів для позначення опозицій компонентів (центральність / периферійність, обов'язковість / необов'язковість, валентна зумовленість / незумовленість залежних словоформ та ін.) спонукає дослідників до поглибленого осмислення семантики синтаксичних одиниць. Актуальним сьогодні є, зокрема, з'ясування функції синтаксеми як носія елементарного змісту конструктивного компонента речення чи як поширювача його складу на основі аналізу категорійного значення слова, морфологічної форми і здатності реалізуватися у тій чи тій позиції за певним типом зв'язку. Особливий науковий інтерес викликають синтаксеми, представлені прийменниково-відмінковими формами іменних слів.

Характеризуючи погляди лінгвістів на значення речення і значення висловлення, Дж. Лайонз розглядав поняття речення як абстрактну сутність, незалежну від ситуативного контексту, тобто як одиницю певної мовної системи, хоч зауважив, що “не треба ототожнювати значення і використання, а також значення речення і значення висловлення..., тому що значення речень суттєво залежить від їхнього характерного використання” [Лайонз 2004, с. 155].

Орієнтація дослідників на вивчення елементарних (неподільних) морфологічних і синтаксичних одиниць та їх

взаємозв'язків у межах одиниць-конструкцій, більших за слово та словосполучення, зумовлює розгляд речення як багатоаспектної синтаксичної одиниці мови і мовлення на основі вивчення взаємодії лексичного, морфологічного і синтаксичного рівнів мови.

Синтаксема як мінімальна синтаксична одиниця є носієм елементарного змісту і конститутивним компонентом речення. [Селіванова 2006, с. 543]. Іменні синтаксеми кваліфікують на основі синтаксичного односпрямованого зв'язку: придієслівного, присубстантивного, приад'єктивного чи приадвербіального. Г. О. Золотова розрізняє три функційні типи синтаксем: *вільні*, *зумовлені* та *зв'язані*. За визначенням ученої, вільна і зумовлена синтаксеми можуть уживатися: самотійно-ізольовано (перша); як компонент речення або словосполучення (друга) і зв'язано – тільки у прислівному зв'язку (третя). Коло зв'язаних синтаксем невелике, вони відображають індивідуальну лексичну сполучуваність. Основне значення їх – вираження об'єкта [Золотова 1988, с. 3-16].

Дослідники функцій відмінків української мови характеризують об'єктну функцію як дієприслівну, виражену зв'язком сильного керування. Відповідно розрізняють дієслова: ті, що вимагають доповнювача їхньої семантики (об'єктні), та ті, які не вимагають (суб'єктні, абсолютні). Із цих позицій схарактеризовано родовий, знахідний, давальний та орудний об'єкта у працях Й. Ф. Андерша [Андерш 1974], І. Р. Вихованця [Вихованець 1980; Вихованець 1987], К. Г. Городенської [Городенська 1999] та ін.

Опис субстантивних об'єктних синтаксем у придієслівній позиції полягає у виділенні груп і підгруп дієслів, що вимагають об'єкта, вираженого формою певного відмінка, разом із якою дієслово входить у структуру речення, відкриваючи позиції об'єкта, адресата, інструмента. На формально-синтаксичному рівні придієслівними словоформами іменника є моделі:

- 1) присудок + прямий додаток (об'єкт у знахідному відмінку):
Учень розв'язав задачу;
- 2) присудок + непрямий додаток (адресат – у давальному

відмінку): *Я дякую другові;*

- 3) присудок + непрямий додаток (знаряддя або засіб – в орудному відмінку): *Анатолій Авдієвський керував народним хором України;*
- 4) присудок + причина стану особи (об'єкт стану) – у формі родового відмінка: *Дівчина боїться грози* та ін.

В усіх формах із функцією об'єкта завжди окреслено коло іменникових лексем. Наприклад: *керувати хором, оркестром, групою, колективом, установою, театром, університетом, школою тощо, торкатися якогось предмета, частини тіла людини, справи, питання, проблеми; порадити всім, допомогти матері, завдячуючи друзям* та ін.

Зв'язана субстанціальна синтаксема зумовлена лексичним значенням дієслова, яке без об'єктного компонента не здатне самостійно виражати свою реляційну семантику і потребує доповнення, приєднуючи синтаксему, що входить до елементарної структури речення як конструктивний компонент його ядра.

Позицію об'єкта займають також зв'язані синтаксеми, представлені прийменниково-відмінковими формами:

I. Знахідного відмінка з прийменниками *з, за, на, під, перед, до, над, у (в)*.

За моделлю “у + знах.” функціонують:

- 1) іменні синтаксеми з прийменником *у (в)* при дієсловах спрямованої дії *у щось*, всередину предмета: *встрявати, вгрузати, застрявати, втупитися, впадати, вчитуватися, литися, виліватися, стріляти, влучити, одягатися* та ін. Напр.: *Глухов одвернувся до чорного нічного вікна... і втупився поглядом у своє схудле **обличчя*** (М. Рябокляч); – *Ну, як же ж там... дівчино, як вирішилися? – спитав [суддя], пильно **вдивляючись в неї*** (О. Кобилянська);
- 2) іменні синтаксеми з прийменником *у (в)* при деліберативних дієсловах: *грати, гратися, гуляти* та об'єктно-деліберативних: *вірити, повірити (у що?)*. Напр.: *Дід любив **грати в шахи***; *Іван Франко **вірив у свій народ*** (П. Тичина);

Тут дуже хороше гратися в жмурки, бо можна так сховатися, що той, хто жмуриться, зроду-віку не знайде (О. Копиленко);

- 3) іменні синтаксеми, експліковані словоформою знахідного з прийменником **за** при дієсловах дії з метою утриматися за щось (*хвпатися, вчепитися, зачепитися, схопитися*) або дії на користь іншої особи: *заступитися, ручатися, відповідати*. Напр.: *Христя завжди заступалася за Чінку* (Панас Мирний); *За машину відповідали дід Петро... і колишній танкіст Гаврилов* (Ю. Яновський);
- 4) іменні синтаксеми, представлені словоформою знахідного з прийменником **на** при дієсловах із семантикою каузального впливу на когось: *вплинути, подіяти*; дистрибутивності: *розділити, розривати, поділити, подробити*. Напр.: *Особливо гарно впливає море на нерви, сплю добре* (М. Коцюбинський); *На літературу й мистецтво заявили свої права люди... з новим життєвим досвідом* (З журналу).

Активно функціонують синтаксеми цих типів у зв'язках із віддієслівними іменниками: *гра в шахи (у футбол), віра в справедливість, заступництво за бідних, відповідальність за дітей, поділ на частини, вплив на особистість, донесення на сусіда*.

II. Іменні синтаксеми, виражені словоформою орудного з прийменником функціонують:

- 1) синтаксеми, представлені словоформою іменника з прийменником **за** у прислівній позиції з дієсловами догляду за кимось та емоційного стану: *спостерігати, доглядати, пильнувати, стежити, уболювати, скучати, жаліти, плакати* та ін. (за ким?). Напр.: *Оце я провідав свата... та й піду..., бо треба за хазяйством доглянути* (А. Шиян); *Не жалій за минулим – не повернеться* (Нар. тв.);

- 2) синтаксеми, представлені словоформою орудного з прийменником **над** при дієсловах догляду, панування над ким / чим: *панувати, царювати, шефствувати, вивищуватися*, а також при дієсловах збиткування внаслідок негативного ставлення до

когось: *збиткуватися, глузувати, насміхатися, жартувати, глумитися*. Напр.: *Не збиткуйся, чужа мати. Не збиткуйся надо мною* (П. Чубинський); *Не порина та й не порина [Явдоха] та ще й глузує над усіма* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Недоля жартує над старою головою* (Т. Шевченко);

3) синтаксеми, представлені словоформою орудного з прийменником *перед* при дієсловах поведінки суб'єкта, зумовленої ставленням до нього іншої особи: *гнути, згинатися, хилитися, схилятися, запобігати, принижуватися, кланятися* та ін. Напр.: *Шкільний сторож Мартин Іванович був у школі визначною людиною, – його поважали і навіть запобігали перед ним* (О. Копиленко); *Перед сильним не згинайтесь; Хто ж на землю впав без сили, Щоб того нагодували, Щоб його ви напоїли* (Я. Щоголів). У сполученні з віддієслівним іменником іменна синтаксема зберігає об'єктне значення: *схиляння перед хазяїном, запобігання перед начальником, приниження перед класом*.

III. У функції об'єктної синтаксеми виступає форма родового відмінка:

1) з прийменником *до* при дієсловах *долучитися, дотягнутися, досягнути, примкнути, приєднатися, пристати* (до чого). Напр.: *До цього образу долучається ще одне, чисто звукове враження: дзижчання мух* (І. Вільде); *Мстислав ледве дотягнувся до шворки і сіпнув* (А. Хижняк). Значення об'єкта виражає родовий прийменниковий і в зв'язках із віддієслівними іменниками: *прилучення до роботи, залучення до колективу, тяга до знань*;

2) із прийменником *від* при дієсловах *відмовитися, відсторонитися (відгородитися), відрізнятись, відділитися*. Напр.: *Адже, по східному звичаю, гості не повинні відмовлятися від дарунків* (Леся Українка); *Ориська хоче відлучитися од них [подруг]* (І. Вільде); *Хіба од верховіть летючий вітер можна одділити?!* (М. Рильський).

IV. У формі місцевого відмінка функціонують зв'язані об'єктні синтаксеми при дієсловах *зосереджуватися, базуватися, спеціалізуватися, зупинитися* (на чому?); *жити, знаходитися* (при

кому?); *стукати, барабанити* (по чому?); *зізнатися, помилитися, переконатися* (в чому?). Напр.: *Ви можете одержати від нас винагороду, коли чесно в усьому зізнаєтесь* (І. Цюпа); *Може людина помилятися в людині, але не можуть народи помилятися в народах* (О. Довженко); *Він почав роздивлятися, щоб по суміжних будівлях переконатися у власній помилці* (О. Довженко).

За визначенням А. П. Загнітка, у синтаксисі треба розрізняти: 1) реченнєвотвірні, 2) реченнєвомодифікаційні і 3) словосполученнєвотвірні синтаксичні зв'язки, які мотивуються різними чинниками – міжрівневими взаємопереходами, напрямими дериваційних зв'язків, появою вторинних синтаксем, що ускладнюють об'єктивний зміст речення й утворюють неелементарні синтаксичні структури [Загнітко 2001, с. 17].

Морфологічні форми найтісніше пов'язані з актуальним аспектом синтаксису як засоби, які безпосередньо відображають дійсність. Система мови реально існує у її функціонуванні – у мовленні [Лайонз 2004, с. 203]. Слово як лексична одиниця у складі словосполучення і в реченні виражає свою семантику у взаємодії з семантикою синтаксичною – як синтаксична одиниця-словоформа. Характеризуючи особливості вираження змісту речення морфологічними і синтаксичними засобами, Г. О. Золотова зазначає, що форми і значення синтаксем становлять вертикальну координату, а функції і позиції – горизонтальну. Якщо вільна синтаксема ніби замкнена в собі, незалежна від позиційних можливостей, то значення зумовленої і зв'язаної синтаксем (суб'єктної, об'єктної та ін.) похідні від реалізованих ними позицій. Зокрема статус відмінкових форм у дієслівних реченнях не вміщується в рамках дієслівного керування [Золотова 1988, с. 11-12].

На несумісності поняття керування з поняттям синтаксичного зв'язку наголошує й А. М. Мухін: "...Керування взагалі не можна сумістити з підрядністю в понятті синтаксичного зв'язку... Керування йде від дієслівного елемента, тоді як підрядність, або, інакше, субординативний зв'язок, знаменує собою протилежну

спрямованість” [Мухин 1974, с. 115]. Цей підрядний зв'язок, за його словами, властивий об'єктній субстанціальній синтаксемі як залежному компонентові при дієслівному предикаті. Раніше таку думку висловив Л. В. Щерба: заперечивши положення про те, що керування визначається граматикою, він заявив, що насправді воно частіше належить кожному окремому слову, а тому є фактом словника [Щерба 1974, с. 93].

Отже, репрезентація об'єктної синтаксеми ґрунтується на взаємодії лексичного значення дієслова й іменника та синтаксичної функції прийменниково-відмінкової форми як конструктивного компонента речення. Реченнєвотвірний зв'язок словоформ, які займають позицію об'єкта, полягає у взаємодії його із словосполученнєвотвірним зв'язком (керуванням).

3.7. Орудний апозитивний у структурі поліпредикативного речення

Роль парадигми відмінкових форм іменника у створенні парадигми речення і його семантико-синтаксичної структури визначається, з одного боку, статусом класу слів (частин мови), якому належать ті чи ті категорії, а з іншого – природою синтаксичних відношень, у яких беруть участь словоформи кожного класу слів.

У сучасній українській мові серед відмінкових форм, які у структурі простого речення вступають у подвійні синтаксичні зв'язки, виділяється словоформа орудного з темпоральним значенням, як, напр.: *Мене мій батько ще хлопчиком брав з собою на трактора* (М. Зарудний).

Ще О. О. Потебня помітив функційну своєрідність словоформи орудного відмінка, яка, за його словами є позначенням

суб'єктивного минулого, що своєю тривалістю визначає час дії [Потебня, т. I-II, с. 489].

Обстоюючи думку про те, що цей орудний заміняє просту апозицію, а не є засобом скорочення підрядного речення (погляд Ф. І. Буслаєва), О. О. Потебня зазначає, що орудний апозитивний займає середину між присудком та атрибутом і зовсім не передбачає енергії дієслова, залишаючи присудок “самостійним помітно більшою мірою, ніж з предикативного атрибута (при дієсловах. – М. П.) меншої, а тим паче більшої енергійності” [Там само, с. 490]. Однак у дослідженні синтаксичної природи такої словоформи орудного і зараз залишається багато спірних питань. Учені вбачають подвійну залежність словоформи орудного – від присудка і підмета (або додатка) й ускладнене предикативно-атрибутивне значення, що дає підстави віднести їх (разом з іншими словоформами) до так званого предикативного означення [Кгіркоуа 1969; Тимофієва 1970; Кононенко 1975] або виділити його як дублексив з атрибутивно-обставинним часовим значенням [Чеснокова 1973, с. 22-23]. У розмежуванні функцій орудного з темпоральним значенням та інших типів предикативного означення переважно використовують критерій семантичний: атрибутивно-обставинний орудний з темпоральним значенням позначає ознаку предмета як його стан, у межах якого перебігає дія, на відміну від атрибутивно-обставинного супутнього стану, який “виявляється як ознака предмета лише одночасно з певного дією” [Там само, с. 25, 29]. Але недостатність семантичного критерію є очевидною при зіставленні словоформ орудного атрибутивно-обставинного і власне часового, напр.: *Виїхав з села малим хлопцем і Виїхав з села раннім ранком.*

Відмінність між означально-предикативним значенням атрибутивно-обставинним значенням супутнього стану, як і між атрибутивно-обставинним і власне часовим, зумовлена насамперед неоднаковим типом структурної організації словоформ у простому монопредикативному і поліпредикативному реченні.

Так, словоформа орудного часу вступає в слабкий зв'язок із дієсловом-присудком простого речення, беручи участь у поширенні його структурної основи як компонент, який займає факультативну позицію обставини часу. У формуванні смислової структури речення темпоральні відношення є додатковими до предикативних відношень. Часовий параметр може характеризувати будь-яку дію або процес, тому факультативну позицію обставини часу може займати словоформа прислівника, іменника або прийменниково-відмінкова конструкція з часовим значенням при дієсловах різної семантики. Семантичний тин іменників, які включають сему "темпоральність", відповідає типові відношень у реченні [Арутюнова 1976, с. 122], тобто тут діє принцип відповідності лексичного значення слова його семантичній функції.

Інший характер зв'язку виступає в реченні, де словоформа орудного виражає додаткову інформацію. Так, у реченні *Син шахтаря і сам шахтар, ще підлітком кинувся в киплячий казан революції* (О. Гончар) орудний має темпоральне значення, однак функційно відрізняється від орудного часу. Словоформа *підлітком* конденсує в собі суб'єктно-предикативне значення і темпоральне, що простежується при трансформуванні речення: *[Юнак] кинувся в киплячий казан революції* (основна предикація) – *[Він] був (на той час) підлітком* (другорядна предикація) = *Тоді, у віці підлітка, кинувся в киплячий казан революції* (темпоральне обставинне значення).

Зв'язок словоформ орудного в цьому реченні зумовлений характером відношень, у яких вона бере участь. Виражаючи додаткову предикацію, цей компонент вступає у подвійні зв'язки – з підметом і присудком. Слово *підлітком* логічно узгоджує свою форму за значенням роду і числа з підметом, які перебирає на себе і форма дієслова-присудка. Значення словоформи орудного зумовлена ще одним типом відношень: особи / неособи – тут іменник, який позначає вік людини, виражає відповідну цьому значенню роль обставини часу. Однак це темпоральне значення осмислене не в чистому вигляді, а як ознака стану, який

нашаровується на основну предикацію [Кгікоуа 1969, с. 24] – стан особи мислиться одночасно з позначенням часу перебігу дії.

Темпоральне значення реалізується: а) як ознака людини за віком (*дитина, підліток, юнак, дівчина, жінка, баба, молодий, старий, сімнадцятирічний тощо*); б) ознака за родом занять, за певною порою діяльності людини (*пастух, школяр, солдат, студент, аспірант, рядовий тощо*).

Однак апозитивне значення орудного сприймається лише на основі співвіднесеності з основною предикацією як ознака стану, що позначає часовий відрізок, упродовж якого відбувається дія чи характеризувався стан. Пор., напр.: 1) *А який же то парубок був, і веселий, і повновидий, як місяць!* (Марко Вовчок); 2) *Пригадую: маленьким ще хлоп'ям ... куценькі штаненята підкачавши, з торбинкою через плече, заходив у тиховодь романівського ставу із удочкою Дмитрик у руках* (М. Рильський); 3) *Я вийшов з інституту в 1914 році з умінням учити школярів, політично неписьменним і темним юнаком дев'ятнадцяти з половиною років* (О. Довженко); 4) *Коли ж це вона дівчиною встигла стати? Ще влітку плямистим од вітру і міднолицим од сонця підлітком бігала в економію* (М. Стельмах). У перших двох реченнях словоформи орудного (*парубком, хлоп'ям*) виражають темпоральне значення, а в двох наступних – поєднує предикативне й означальне значення: ознака людини за віком (*який вийшов з інституту? і який мала вигляд?*).

Темпоральне значення ослаблюється або зовсім нівелюється в контекстуальному оточенні, де виступають додаткові лексичні компоненти, включаючи сему “час”, “пора”: *Ще влітку ... підлітком бігала в економію. У сполученні з часткою ще і прислівниками зовсім (ще зовсім) темпоральне значення орудного помітно посилюється: Ще зовсім підлітком підвозив влітку воду трактористам* (О. Гончар).

Отже, словоформа орудного вступає в подвійні синтаксичні зв'язки, беручи участь у вираженні двох типів відношень – додаткової предикації та суб'єктно-означальних (характеристика особи за віком). Нашарування кількох значень, які отримали назву

“атрибутивно-обставинних з часовим значенням”, виражається як формою орудного відмінка, так і додатково порядком розташування цієї форми. Контекстуальна зумовленість словоформ із темпоральним значенням є тією перешкодою, що обмежує вживання конструкцій з ними тільки розмовним мовленням, використанням у художньому, рідше – публіцистичному стилях. В інших книжних стилях, особливо науковому, газетно-інформативному, діловому, функціонують конструкції складнопідрядного речення з підрядними часу. Напр.: *А як була ще дівчиною, то огонь була, не дівка* (Панас Мирний); *Дівчиною як була, сміється, щечече* (Марко Вовчок); *Коли вони були ще підлітками, Володька, повернувшись з Уралу, з евакуації, вперше прийшов провідати Івана* (О. Гончар). Такі конструкції є стилістичними синонімами.

3.8. Відмінкова форма як засіб реалізації синтаксичних потенцій прикметника в атрибутивній й предикативній функціях

Словосполучення “як синтаксична одиниця, що виникає на основі реалізації синтаксичних потенцій слова” [Шведова 1971, с. 27], і така, що виконує роль поширення внутрішнього складу речення, характеризується здатністю стрижневого слова приєднувати форми залежних слів. Стрижневе слово може по-різному реалізувати свої можливості приєднанням залежних форм як необхідного контекстуального оточення в реченні, що зумовлено передусім граматичною природою тієї частини мови, до складу якої воно входить, а також семантикою слів, які сполучаються, і характером семантико-синтаксичних відношень.

Прикметник за своєю синтаксичною функцією характеризується як залежне від іменника слово, що виражає

атрибутивні відношення – ознаку предмета. Граматично залежний прикметник в атрибутивному словосполученні не виявляє активних валентних ознак [Грищенко 1978, с. 7], так само як і в структурі речення, виконуючи свою первинну функцію означення. Активну реалізацію необхідних чи можливих синтаксичних зв'язків з іншими словами в реченні прикметник отримує лише у реченні виконуючи вторинні – предикативну і напівпредикативну функції як компонент, який організовує підрядні зв'язки відмінкових або прийменниково-іменникових форм іменників.

Ще О. О. Потебня спостеріг специфіку значень орудного, поєднуваного з прикметником, який позначає якість. Потрактування особливостей синтаксичного зв'язку й синтаксичної ролі прикметника, що керує формою орудного відмінка, у працях О. О. Потебні пов'язане з осмисленням загальної теорії предикативності й ученням про предикативну основу речення. Хоча безпосередньо на предикативну функцію прикметника, який зумовлює вживання орудного, О. О. Потебня не вказував, однак його зауваження щодо аналізу сполучень типу “*високий на зріст*” дають підстави вважати, що орудний при ад'єктиві він розглядав як структурний елемент речення, який перебуває у сфері предикативної (основної або другорядної) ознаки. Учений пише: “*Високий на зріст*” означає, що висота полягає в зрості... Основний фон (тіло) речення полягає в узгодженні прикметника, його мислимості в іменнику, але нове значення орудного деякою мірою віддаляє прикметник від іменника” [Потебня 1958, с. 465].

Думку про зумовленість форми орудного відмінка предикативним прикметником висловив пізніше О. М. Пешковський, визначивши орудний “обмеження” єдиною керованою формою, “спеціально приад'єктивною за значенням” [Пешковський 1938, с. 326]. Однак і в наступних граматиках і дослідженнях приад'єктивного керування наголошувалося передусім на впливові на прикметники словотвірно пов'язаних з ними дієслів, а ад'єктивні словосполучення розглядалися на фоні дієслівних [Шахматов 1941, с. 313; Тимченко 1926, с. 90-91]. На

сучасному етапі дослідження приад'єктивного керування пов'язують із розвитком у прикметниках вторинних (предикативної та напівпредикативної) функцій [Мразек 1964, с. 104-107; Прокопович 1966, с. 216-225].

Як свідчать пам'ятки давньоруського письма, орудний обмеження здавна вживався при прикметниках та іменниках, а також при деяких дієсловах, однак найбільш активно він функціонував у сполученні з прикметниками короткої форми, які виконували роль іменної частини складеного присудка [Сравнительно-исторический синтаксис 1968, с. 261]. Подальший розвиток предикативних функцій прикметників у східнослов'янських мовах позначений неоднаковими тенденціями: у староукраїнській мові широко використовувались у предикативній функції членні форми прикметників, на відміну від староруської мови, де повна і коротка форми прикметників мали різну граматичну спеціалізацію (перша називала ознаку, що мислиться поза часом, а друга – “якісний стан, який виникає і має перебіг у часі”) [Виноградов 1947, с. 263].

У сучасній українській літературній мові коротка форма прикметників майже повністю вийшла з ужитку, а повна вживається як в атрибутивній, так і в предикативній функціях. Ці особливості розвитку предикативної функції в прикметнику позначились і на розвитку ад'єктивних словосполучень із залежною словоформою орудного відмінка. У сучасній українській літературній мові роль стрижневого слова словосполучень цього типу виконують лише повні форми прикметників.

Ад'єктивні словосполучення із залежною словоформою орудного виражають відношення обмеженості вияву ознаки. Сполучаючись із якісним прикметником, словоформа орудного відмінка позначає предмет, який обмежує в прикметнику внутрішню якість (напр.: *норовистий характером, щирий серцем, молодий літами, багатий думками*) або позначає зовні виражену ознаку людини (іншої істоти чи предмета, напр.: *гарний лицем,*

високий зростом, рівний станом, привабливий речами, багатий лісами, великий розмірами).

Словоформа орудного загалом не зумовлена прикметником, тобто не визначена смислом стрижневого слова (пор.: *дівчина гарна – дівчина гарна собою – дівчина гарна лицем – дівчина гарна з лиця; край багатий – край багатий лісами – край багатий на ліс*), проте вона видозмінює зміст предикативної ознаки, доповнюючи його. Це особливо помітно, якщо порівняти значення орудного у наведених прикладах з утвореннями, що стрижневим словом мають коротку форму предикативного прикметника **повен**, напр.: *Цей передатчик повен моєю ніжністю, моєю любов'ю* (О. Гончар). Словоформа орудного відмінка при слові *повен* є облігаторною, вона обумовлена смисловою недостатністю стрижневого слова (*повен чого? або повний чим?*). На думку О. О. Шахматова, орудний при таких словах (*полон, обилен*) виражає завершеність пасивної ознаки відповідного прикметника [Шахматов 1941, с. 347].

У сучасній українській мові прикметники у функції стрижневого компонента словосполучення, що керує словоформою орудного відмінка, нечисленні. Їх можна об'єднати у кілька семантичних груп:

а) якісні прикметники, що позначають ознаку або властивість предметів, внутрішньо осмислених людиною в позитивному чи негативному аспекті: *добрий, дорогий, багатий, бідний, лагідний, мудрий, гарний, красивий, гожий, чистий, щасливий, приємний, неприємний, дурний, огидний, противний тощо;*

б) якісні прикметники, що позначають ознаку зовнішності людини (істоти) або форм (розміру) предмета: *високий, широкий, малий, великий, рівний, товстий, тонкий, великий, глибокий тощо;*

в) якісні прикметники, що позначають притаманні ознаки особи (істоти) або фізичний чи психічний стан: *хворий (слабий), бадьорий, злий, тихий, відвертий, старий, сильний, міцний, веселий, слушний, блідий тощо.*

Розвиток предикативної функції у прикметнику впливає на його валентність та синтаксичну дистрибуцію. У зв'язках

словоформ орудного відмінка з прикметником помітна тенденція до обмеження кола іменників, що виступають у предикативній функції.

У ролі залежного компонента в ад'єктивному словосполученні виступають іменники, що позначають: а) частини тіла людини (істоти): *гарний обличчям, рівний станом, хворий очима, блідий лицем, розумний язиком*; б) конкретні предмети або узагальнені поняття, що характеризують особу: *відомий працями, приємний голосом, хоробрий вдачею, міцний духом, щасливий душею, славний ділами, багатий душевною красою, огидний вчинками, добрий словами (на слова), молодий літами (на літа)*.

Ширші можливості обмежувальних відношень, виражених словоформою орудного відмінка, в іменниках на позначення ознаки. Словоформа орудного може вказувати на обмеження будь-якої спостережуваної ознаки. Напр.: *багатий корисними копалинами, лісом, запасами води край; бідний рослинністю (стен), бідний асортиментом; бідний думками (твір), неприємний запахом (напій); неприємна виглядом (на вигляд) споруда; міцний фундаментом (дім); міцний смаком (на смак) і запахом (відвар); виразний лініями (ескіз); складний змістом (за змістом) і формою (твір мистецтва)*. Однак кожен прикметник утворює словосполучення з іменником вибірково, відповідно до його синтаксичної заданості (напр.: *малий розмірами (обсягом, об'ємом); дорогий вартістю (ціною)*).

Словоформа орудного у приад'єктивній позиції залежно від семантики іменника може синкретично виражати, крім обмеження внутрішньої ознаки, і відтінки обставинного значення: способу вияву ознаки, причини або допусту. Проте ці додаткові відтінки виразно виявляються тільки в структурі речення, якщо прикметник виконує предикативну функцію або виражає значення вторинної предикації. Напр.: *Гострослівний Тихін узяв на сміх Марка... **Собою непоказний**, низькорослий, в юхтових чоботях, задивляється теж на дівчат!* (К. Гордієнко). *Сильні тілом, могутні духом мусять найбільше горе переносити без жодної сльозинки* (Ю. Збанацький).

Орудний обмеження позначає якісну ознаку, що може переходити у значення “якісного стану” у динаміці, оскільки прикметник у предикативній та напівпредикативній функції характеризується граматичним значенням часу. Як зазначає Н. Д. Арутюнова, однією з причин неоднакових норм утворення словосполучень і речень є різна природа виражених у них відношень; “динамічні відношення предикації більшою мірою визначається планом смислу, ніж статистичні відношення атрибутивного типу, що підпорядковані формальним правилам морфологічного характеру” [Арутюнова 1976, с. 12]. Пор. напр., значення орудного обмеження при прикметнику в атрибутивній функції і орудного (а також місцевого) у поєднанні з прикметником у напівпредикативній і предикативній функціях: *Чи не впізнають вони в думках людей, чистих серцем і мудрих у своїх помислах, невтомних у праці і багатих своїми діяннями, власного майбутнього?* (Ю. Збанацький). *Людина, що вбога душею, дрібна умом, чи змогла б осягнути складні прояви людського серця?* (К. Гордієнко).

Субстантивований прикметник у позиції суб’єкта (підмета), керуючи словоформою орудного відмінка, виражає атрибутивно-предикативне значення. Напр.: *Черстві серцем не осягнуть палкої краси слова* (К. Гордієнко). Прикметник у функції підмета або атрибутивного члена речення, поєднуючись зі словоформою орудного обмеження (*черстві серцем люди, черстві серцем*), доповнює предикативне значення, виражене дієсловом *не осягнуть*, значенням причинової зумовленості: *Не осягнуть краси слова люди, які черстві серцем; Не осягнуть краси слова люди, що (бо) черстві серцем.*

Значення причинової зумовленості може виявлятися вже на рівні утворення словосполучення (напр.: *огидний своєю ненавистю, чарівний дитячою наївністю, смішний своєю забудькуватістю*), однак як у словосполученні, так і в реченні це значення завжди виражене на основі домінантного, реалізованого словоформами орудного відмінка, відношення обмеження ознаки. Напр.: *Людина*

кинеться в огонь, незламна волею, щоб перетяти ворожі наміри і загрози (К. Гордієнко).

Словосполучення із залежною словоформою орудного як живий структурний тип у реченні виявляють деякі стилістичні обмеження: вони властиві розмовному мовленню. В інших стилях трапляються варіантні форми родового та місцевого відмінків, прийменниково-іменникові конструкції типу *бідний на ліс край; цікавий за змістом твір*.

3.9. Орудний у синтаксичний у зв'язках із дієприкметником

Пасивні дієприкметники, похідні від перехідних дієслів, у сучасній українській літературній мові є основними формами вираження предикативної ознаки у пасивних конструкціях. Однак їхнє пасивне значення може бути реалізоване в реченні, якщо дієприкметник виступає елементом структури присудка (головного члена односкладного речення) у поєднанні з орудним – номеном особи-діяча. Пасивна конструкція з предикатом, вираженням зв'язкою із дієприкметником, так само як і конструкції з дієсловом-предикатом пасивного стану, функціонує як трансформа активних, тобто виступає на основі опозиції: “активна / пасивна” конструкція. На рівні словосполучення дієприкметник не реалізує своєї пасивної ознаки повною мірою, зокрема у дієприкметниковому звороті, що функціонує у прислівній (присубстантивній) позиції з атрибутивним значенням. Його пасивність частково нівельована, навіть за наявності словоформи орудного, оскільки словосполучення віддаляється від опозиції “активна / пасивна” конструкція.

Смислова структура пасивних дієприкметників в індоєвропейських мовах була зумовлена характером дієслова

(перехідного або неперехідного). Інтранзитивність дієслова виражали тільки видо-часове значення, причому похідні від них дієприкметники були непродуктивними, і тільки в транзактивних була присутня опозиція стану: дієприкметник виражав (на відміну від активних) інактивність граматичного суб'єкта, хоча могло бути й медіально-пасивне значення. Непослідовність вираження, відношень стану у дієприкметників властива не тільки українській мові, а й тим сучасним мовам, у яких активні дієприкметники вийшли з ужитку [Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов 1966, с. 241, 244-245; Жовтобрюх, Волох, Самійленко, Слинько 1980, с. 224].

Активні дієприкметники, в яких це значення не залежить від перехідності / неперехідності, здавна виражали ознаку як наслідок тривалої дії, здійснюваної суб'єктом, напр.: прикметник дієприкметникового походження *працюючий* має вихідне значення – *той, хто працює*. Пасивні дієприкметники, похідні тільки від перехідних дієслів, виражають ознаку як наслідок результативної (іноді багатократної) дії, зумовленої зовнішнім джерелом, без указівки на активного діяча (напр.: *застелений скатеркою стіл; розчинені навстіж вікна; нагріта сонцем земля; зігнуті від вітру куці; виорана нива*).

У приіменній позиції актанта предикативної основи речення дієприкметник здатен приєднувати не тільки словоформу орудного на позначення ознаки, але й інші словоформи. Однак, виражаючи відношення додаткової предикації, дієприкметниковий зворот переважно позначає ознаку як наслідок дії особи діячем або предметом, що став причиною дії. Пор.: *Висаджені кілька років тому, дерева вже дали перший урожай* – *Дерева дали перший урожай* (основна предикація) + *Дерева висадили тільки кілька років тому* (додаткова предикація). *Небо, засіяне зорями, розіслалося над головою* – *Небо розіслалося над головою* = *Небо зоряне* (*Небо всіяли зорі*).

Дієприкметниковий зворот з атрибутивною функцією перебуває в таких конструкціях у подвійних зв'язках і виражає двоспрямовані

відношення: власне атрибутивне (узгоджуючись з іменником-підметом) і відношення другорядної предикації або атрибутивно-предикативне відношення.

На дієприкметниковий зворот, до складу якого входить і залежна словоформа орудного (інструментального, способу дії), а також інших відмінків іменника, прийменникові конструкції, прислівники, нашаровуються значення додаткової предикації, супровідної основній предикативній ознаці, вираженій дієсловом-присудком. Пор. у реченні: *[Тоня] вхопилася рукою за гарячий, напечений сонцем ілюмінатор, – цей теж був заснований павутинням* (О. Гончар), у якому словоформи орудного відмінка при дієприкметнику схожі функційно, але не тотожні, оскільки атрибутивне словосполучення *напечений сонцем ілюмінатор* входить у предикативний зв'язок речення не безпосередньо, а через актант основного дієслова-предиката (*вхопилася за ілюмінатор*), виражаючи додаткову предикативність (*напечений сонцем ілюмінатор* означає: він нагрівся під сонцем, став гарячим). Другий дієприкметник у наведеному прикладі виступає частиною складеного іменного присудка (тобто не перебуває у підрядному зв'язку) пасивної конструкції. Його пасивність зумовлена орудним (суб'єкта у нульовій позиції), що співвідносить дію з діячем: *Павуки заснували ілюмінатор павутинням*. Орудний суб'єкта при пасивному дієприкметнику можна замінити безособовою конструкцією на *-но, -то*, проте цього не можна зробити з дієприкметниковим зворотом у приіменній позиції, який виконує атрибутивну або напівпредикативну функцію.

Одиничний дієприкметник, функціонуючи у приіменній позиції з атрибутивним значенням, тільки у спеціальних умовах контекстного вживання може виражати додаткову предикативну і ознаку. Цьому сприяє інтонаційне виділення його в реченні, зміна порядку слів щодо опорного слова (іменника, співвідносного з займенником), наявність умовно-причинових відношень тощо. Виконуючи атрибутивну функцію, пасивні дієприкметники здатні втрачати дієслівні ознаки і переходити в прикметники. При цьому

нівелюється значення способу і відтінок видо-часового моменту [Потебня 1958, т. 1, с. 459]. Пор.: *завчені дитиною слова – завчені слова; вибрані вчителем твори – вибрані твори.*

У сучасній українській мові дієприкметники з функцією атрибутивною, напівпредикативною і предикативною формально не розмежовуються. Проте вони розрізняються синтаксично: особливостями синтаксичного зв'язку та неоднаковими можливостями вираження атрибутивних, напівпредикативних або предикативних відношень. Відмінкові словоформа орудного вступають у неоднакові зв'язки з пасивними дієприкметниками: структурної зумовленості (орудний суб'єкта дії) або приіменного підпорядкування (орудний зовнішнього джерела), що зумовлено неоднаковими функціями орудного відмінка.

У прислівному зв'язку дієприкметник, не перебуваючи в особливих умовах, зокрема зміни порядку слів, виділення інтонацією тощо, виконує свою первинну функцію. Функція напівпредикативна для дієприкметника є вторинною [Мельничук 1966, с. 176]. Дієприкметникова форма у напівпредикативній функції перебуває у подвійних зв'язках: у прислівній залежності від іменника у формі називного відмінка, додатка у знахідному та інших непрямих відмінках, а також іменної частини складеного присудка й опосередковано у зв'язках із компонентами предикативної основи речення.

Напівпредикативна функція дієприкметника є функцією вторинною, як і функція предикативна. Разом із переміщенням дієприкметникової словоформи у ближчу до центральної позиції змінюється функція орудного у дієприкметниковому звороті. У предикативній конструкції словоформа орудного перебуває у зв'язках взаємозумовленості, в яких обидва члени є конструктивно обов'язковими, їхнє вживання зумовлене конструкцією речення (пасивною). Становлення категорії суб'єкта у пасивній конструкції зумовлено потребою вираження неактивної дії. Орудний зі значенням суб'єкта дії, пов'язуваний із розвитком самої структури речень цього типу, що істотно відрізняються від словосполучень –

дієприкметникових зворотів і речень з ними. Пор.: *Зошити, принесені вчителем – Зошити, які приніс учитель; Вулиці, заметені снігом – Вулиці, які замів сніг*). Значення джерела дії, що виникло на базі інструментального, стало кроком уперед у напрямку синтаксизації орудного відмінка. Повної синтаксизації досяг орудний суб'єкта, що виступає як обов'язковий синтаксичний показник пасивності дієслова-присудка.

У дієприкметниковому звороті (непредикативна конструкція) словоформа орудного зі значенням джерела дії може бути опущена: *підпис, виведений старанно (великими літерами / в кутку / під текстом); освітлені звідусіль (зверху / добре / по-південному) будинки*. Це значення джерела дії спостерігається і в односкладних безособових реченнях, у яких дія мислиться як незалежний від діяча стан. Про первинне (вихідне) значення джерела дії писав О. О. Потебня: “Незважаючи на те, що безособові звороти (*дороги снігом занесло, замело*) близькі за ефектом до пасивних, вони в граматичному відношенні тим не менш відмінні”. Тому, він вважав, що Ф. Міклошич мав рацію, коли орудний у таких випадках зараховував до орудного знаряддя, а не до орудного при пасивному присудку (*дороги занесені снігом*) [Потебня 1958, т. 1-2, с. 449].

У дієприкметниковому звороті позицію зовнішнього джерела дії може займати іменник, передусім, назва істоти, а також іменник, що позначає неістоту, проте словоформа орудного, позначаючи дію істоти, не займає при дієприкметнику позиції суб'єкта, оскільки така позиція може бути реалізована тільки у предикативній конструкції – у реченні. Це дає підстави розмежувати функції орудного суб'єкта у структурі речення і орудного зовнішнього джерела – в структурі словосполучення – дієприкметниковому звороті. Термін “зовнішнє джерело” може бути використаний і для синтаксичного значення словоформ у безособових реченнях, оскільки позиція суб'єкта у них лишається незаповненою: головний член виражає стан як наслідок вияву стихійної сили.

У тісному взаємозв'язку категорії відмінка з категоріями дієслова відображена геніально підмічена О. О. Потебнею

історична тенденція розвитку слов'янського речення у напрямку посилення дієслівного начала за рахунок предикативності імені, – передусім, дієприкметника, що функціонував у минулому як незалежна від дієслова форма.

У становленні синтаксичної структури речення, в організації лексико-граматичних засобів на синтаксичному рівні однією з найважливіших ознак з найдавніших часів було те, що зростання обсягу предикації відбувалось у межах простого речення за рахунок іменних словоформ дієприкметника, а далі – іменника і займенника. Як зазначає А. Мейє, в індоєвропейський період завдяки наявності іменних дієприкметникових форм не було необхідності у ряді випадків використовувати підрядні речення [Мейє 1938, с. 376].

Розвиток поліпредикативної структури простого речення охоплює великий історичний період. На думку вчених, тільки під кінець індоєвропейського періоду з'являється новий структурний тип – складне речення. Така тривалість становлення нової структури речення була зумовлена складною перебудовою синтаксичних зв'язків усередині речення, що безпосередньо відображали зв'язки між дієслівними та іменними граматичними категоріями, і перебудовою елементів синтаксичної структури речення, зокрема і перерозподіл функційних значень між відмінками, з одного боку, і відмінковими словоформами та прийменниково-відмінковими конструкціями – з іншого. У цій складній перебудові речення від простого до ускладненого дієприкметниковим (пізніше й дієприслівниковим) зворотом, а далі до складного, в надрах якого зароджувались елементи майбутнього складнопідрядного, орудний відмінок відігравав своєрідну роль тяжіння іменних форм (дієприкметника, прикметника, іменника) до дієслова, у сферу його енергії. Особливо виразно ця властивість виявилась у формуванні орудного предикативного, поява котрого, на думку О. О. Потебні, належить до найсвоєрідніших явищ слов'янських мов. Невипадково у геніальній праці О. О. Потебні так багато уваги приділено поясненню заміни інших (узгоджених)

відмінків орудним іменника і прикметника. Розглядаючи процес становлення орудного предикативного, вчений підкреслює сильний зв'язок його з одними дієсловами і слабший – з іншим залежно від більшої або меншої енергії з боку дієслова і пов'язного з цим більшого або меншого спротиву іменних словоформ орудного у функції предикативного означення, а також інших використань орудного [Потебня 1958, т. 1-2, с. 487-488].

На можливість ускладнення речення за рахунок іменних засобів вираження предикації звертали увагу багато вітчизняних учених. У сучасних наукових дослідженнях аналізується роль іменних компонентів у структурі речення української та інших слов'янських і неслов'янських мов; значна увага приділена відмінковим словоформам, що перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках. У процесі аналізу увага дослідників зосереджується передусім на особливостях цього зв'язку – так званого тяжіння (О. О. Булаховський), на характері семантико-синтаксичних відношень (Л. Д. Чеснокова), на своєрідності інтонації, пов'язаної з виділенням другорядних членів речення. Найменш дослідженим лишається аспект структурно-функційний, спрямований на виявлення вторинних функцій відмінків, що обслуговують периферійні зони предикативної семантики, і тенденцій розвитку поліпредикативного речення. Суперечливе питання про те, чи зміни у структурі ускладненого речення є наслідком “скорочення” цілого речення в окремий член (погляди Ф. І. Буслаєва), чи воно розвивається шляхом “ускладнення” і виділення іменних конструкцій (К. С. Аксаков, О. О. Потебня, О. О. Шахматов), не може бути вирішене однозначно. Формальний аспект граматичних значень розглядався і розглядається у тісному зв'язку з удосконаленням самої структури речення. Розвиток пізнавальної діяльності людини сприяє актуалізації багатьох (відношень, що не були важливими або не були властивими у попередні періоди розвитку мови. Поява потреби для вираження раніше не актуалізованих відношень сприяє активізації граматичних засобів, викликає зміну їхніх функцій або ускладнення

новим семантико-синтаксичним відношенням. Аналіз конструкцій із дієприкметниковим зворотом potwierджує, що поліпредикативні відношення у простому реченні ускладнювалися компонентом семантично складним. Семантичне накладання означального та предикативного значень супроводжувалося формально-граматичною перебудовою цього компонента: він отримує певну самостійність і утворює свою конструкцію, виявляючи двоспрямований зв'язок. Відмінкова форма компонента, що формує синтаксичний зворот, узгоджується з формою опорного слова, з яким поєднується дієприкметник. Натомість у внутрішніх зв'язках залежних від дієприкметника словоформ головну роль відіграє та, на котру переноситься семантика діяча, джерела дії, знаряддя тощо.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз категорій суб'єкта і об'єкта в структурі речення дозволив диференціювати їхній субстанційний зміст, схарактеризувати семантичний статус і закономірності реалізації на основі відмінкової системи сучасної української мови, виявити специфіку функційних варіантів суб'єктних та об'єктних синтаксем, зумовлених семантичною і морфологічною валентністю предиката як облігаторних чи факультативних компонентів речення.

Субстанціальність як поняттєва категорія об'єктивної предметності і значення іменникових слів (граматична предметність і властивість функціональної семантики) об'єктивується в реченні у ролі непередикатних знаків його структури: суб'єкта – лівобічного актанта предиката – та об'єкта – правобічного компонента, зумовленого його валентністю.

Вираження семантичних категорій суб'єкта і об'єкта в структурі речення морфологічними і синтаксичними засобами мови має складний характер. Кожна семантична категорія може бути виражена не одним, а кількома мовними засобами – відмінковою формою, прийменниково-відмінковою конструкцією, словосполученням.

Грамматичні значення іменникових форм, об'єднані категорією відмінка, мають функціональну природу. Кожен відмінок становить комплекс ознак призначення іменника у механізмі складнішої, ніж слово, одиниці мови і мовлення – в реченні-висловленні. Комплекс граматичних значень характеризується постійним співвідношенням однієї відмінкової форми з іншими відмінковими формами.

Відмінкові форми, що є реалізаціями часткових значень категорії відмінка в структурі речення, виражають взаємну спрямованість формальних і смислових зв'язків поєднаних слів. Беручи участь у вираженні семантичної структури речення, категорія відмінка виявляє відношення до синтаксичного рівня, а оскільки відмінкові форми здатні варіювати свої функції, то виявляє відношення і до висловлення (тексту).

У структурі речення на значенні кожного компонента речення лежить відбиток граматичної семантики певної конструкції. Основні функції відмінків як компонентів складу семантично елементарного речення представлені на формально-граматичному рівні субстантивами в позиції суб'єкта та об'єкта, які відкриває семантичний (пропозитивний) предикат.

Семантичний суб'єкт об'єктивується на функційно-смисловій основі у співвіднесеності дії з реальним суб'єктом судження.

Відмінкова словоформа може брати участь у вираженні предикативних відношень, для яких характерна двобічна спрямованість взаємопов'язаних компонентів структурної основи речення, і непередикативних, яким властива одnobічна спрямованість компонентів, тобто функціонує як компонент предикативної основи речення або виступає у прислівному зв'язку як комплексна одиниця в складі речення чи як самостійний поширювач предикативної основи речення, чи входить у подвійний синтаксичний зв'язок у семантично ускладненому реченні.

Суб'єктна синтаксема в сучасній українській мові закріплена за словоформою називаного відмінка, спеціалізований на цій функції у двоскладному реченні. У суб'єктну позицію здатні переміщуватися словоформи непрямих відмінків, для яких ця функція є вторинною. Вибір тієї чи тієї словоформи для заміщення суб'єктної синтаксеми зумовлений статусом семантичного предиката, представленого на формально-синтаксичному рівні дієвідмінюваною формою або

інфінітивом, предикативною формою на *-но*, *-то*, дієприкметником, прикметником, предикативним прислівником (словом категорії стану) із допоміжним дієсловом (зв'язкою).

Формально-синтаксичні зв'язки вокатива-звертання відрізняються від зв'язків узгоджуваних і керованих словоформ. Двоплановість комунікативного акту в реченні із звертанням зумовлює і двопланове спрямування синтаксичних зв'язків форми кличного відмінка: до дієслова-присудка або іншої форми, що займає позицію предиката, у функції звертання до адресата, і до *ти*-суб'єкта, який залишається часто формально не вираженим (імпліцитним).

В односкладному означено-особовому реченні із формально не вираженим суб'єктом особовим займенником *ти* головний член еплікує його особовим закінченням дієслова (семантичного предиката). Аналогічно функціонують і речення з імпліцитним суб'єктом *Я*, у яких головний член позначає мовця закінченням першої особи одними (або *ми* – першої особи множини). Форма дієслова третьої особи множини як головний член односкладного речення експлікує імпліцитного неозначеного суб'єкта, а другої особи однини або множини – узагальненого суб'єкта. У структурі таких речень взаємодіють категорійні значення персональності, означеності / неозначеності, адресатності та синтаксичних категорій дієслова: особи, числа на основі координації з відвідними формами особових та особово-вказівних займенників.

Односкладні безособові та інфінітивні речення (за винятком тих, у яких головний член виражено безособовим дієсловом) характеризуються відсутністю в них словесно вираженого суб'єкта, але не відсутністю відношення дії до діяча взагалі. Основним засобом вираження семантики суб'єкта в них є словоформи давального та орудного відмінків. На периферії суб'єктної функційної семантики перебувають родовий (із суб'єктно-об'єктним значенням) і місцевий (із суб'єктно-обставинними значеннями). Формальне вираження

/ невираження суб'єктного компонента видозмінює стилістичний аспект представлення ситуації. Синтаксичну позицію давального суб'єкта визначає структура безособових речень, де він є обов'язковим елементом, позначаючи особу як пасивного сприймача ситуації, інертного або емоційного стану, та інфінітивних, де діяч завжди мислиться як активний учасник дії.

Суб'єктне значення орудного відмінка зумовлене особливостями активних і пасивних конструкцій речень; характером семантико-синтаксичних відношень; семантико-структурними особливостями дієслова (детермінованого чи недетермінованого відмінковою формою об'єкта) та ін.

Значення суб'єкта в пасивних конструкціях у сучасній українській мові осмислене на фоні активних конструкцій. Орудний суб'єкта є обов'язковим компонентом пасивної конструкції: дієслова пасивного стану, похідні від перехідних, так само як і пасивні дієприкметники в ролі предиката, виявляють пасивність не самотійно, а в єдності зі словоформою орудного, яка займає позицію суб'єкта.

Основною сферою функціонування об'єкта як залежної відмінкової форми іменника є прислівний зв'язок однобічного спрямування – сильний або слабкий. Сильний прислівний зв'язок є засобом реалізації морфологічної валентності головного слова в словосполученні, яка виявляє себе в реченні як необхідне оточення (поширення) його (облігаторний компонент).

Об'єктні відношення зумовлені семантикою головного слова (переважно дієслівного), його семантичною і морфологічною валентністю. Залежна словоформа іменника (співвідносного з іменником займенника), реалізуючи валентність дієслова, виражає відношення до нього як об'єкт дії.

Позиції суб'єкта та об'єкта (прямого, адресата, знаряддя, засобу) заповнюють відмінкові словоформи іменників як інваріантні за призначенням. Це відповідає основному

протиставленню: називний – прямий відмінок, а родовий, давальний, знахідний, орудний та місцевий – непрямі відмінки. Форма називного відмінка призначена для ролі підмета на формально-синтаксичному рівні двоскладного речення; форма знахідного – для ролі прямого об'єкта, давального – для вираження функції адресата, орудного – для ролі знаряддя або засобу дії. Кличний відмінок іменника, називаючи особу адресата, не входить до складу структурної схеми речення, виступаючи у ролі апеляції до адресата, виділяється в окрему синтагму інтонаційно (на письмі – розділовими знаками – оклику або комами).

Семантичний об'єкт доповнює семантику предиката як перший, той, на який спрямована дія, чи той, що виражає категорійні відношення кількісного вияву, міри вияву речовинності. У висловленні парадигматичні форми іменників (займенників) знахідного і родового відмінків чітко регламентовано. У зоні прямого об'єкта центральне місце займає знахідний відмінок, залишаючи периферійні позиції для родового відмінка.

Давальний відмінок, обслуговуючи зону об'єкта, поєднується лише з окремими групами дієслів, які вимагають доповнення своєї семантики за рахунок приєднання залежної відмінкової форми датива, яка в цій функції є вторинною.

Орудний знаряддя і засобу дії за характером синтаксичного зв'язку стоїть ближче до об'єктних відмінків, ніж до конкретних (семантичних), які виражають обставинні відношення і служать засобом детермінації всієї структурної основи речення. Займаючи третю (після знахідного та давального відмінків) об'єктну позицію при дієслові-присудку. Словоформа орудного знаряддя та засобу дії є не обов'язковим компонентом структури речення. Дистрибутивний максимум дієслова, реалізований у реченні через заповнення об'єктних позицій на третій позиції, зумовлений інформативною потребою у вираженні об'єкта, який виступає інструментом діяння на інший об'єкт. У

більшості випадків на значення орудного знаряддя нашаровується значення якісної характеристики дії, особливо виразно виявлюване в орудному засобу дії.

Орудний засобу більшою мірою, ніж орудний знаряддя, допускає синонімічні заміни прийменниково-відмінковими формами іменника.

Розвиток напівпредикативної конструкції, якій передують практична потреба у вираженні суми інформації, відображає перебудову граматичних форм у реченні та структурних схем. Дієприкметниковий зворот формується за законами номінативної одиниці словосполучення. У міру зростання у попередні епохи дієслівності у цій іменній словоформі і розвитку її здатності до поширення за рахунок інших словоформ шляхом поступового підпорядкування (керування) у цей зв'язок передусім потрапляв орудний інструментальний, здатний виражати не тільки пряме знаряддя дії, але й предмет, що став причиною (джерелом) дії. Ця особливість орудного інструментального могла стати умовою вживання його при пасивному дієслові у функції суб'єкта.

Динаміка речень, видозміна функціональної перспективи висловлення у процесі мовленнєвої діяльності – явище закономірне. Комунікативні варіанти вираження суб'єкта чи об'єкта відображають розмаїття конкретних ситуацій і можливості мовців щодо вибору відмінкової форми для синтаксичної семантики структурної схеми у поєднанні з семантикою комунікативною.

Мовленнєва реалізація висловлення із синтаксичним структуруванням не завжди збігається, що пов'язано, насамперед, із комунікативно-прагматичними інтенціями мовця, які визначають прагматичний зміст речення у процесі відображення денотативної ситуації.

В аспекті комунікативного облаштування висловлення і тексту актуальною постає проблема об'єктивації суб'єкта синтаксичними словосполученнями (аналітично) та словами

різних лексико-граматичних класів слів у вторинних функціях, що характеризує своєрідність розчленування речення-висловлення на семантичний предикат і семантичний суб'єкт як відношень семантичної форми предикатності і модальності, що відображають динаміку синтаксичного ладу української літературної мови.

SUMMARY

The categories of subject and object in the structure of a simple sentence are comprehensively investigated in the monograph, their substantival content, semantic status are characterized, patterns of implementation based on the case system of modern Ukrainian language are found, the specifics of functional options of subjective and objective syntaxemes caused by intention of speaker in building a statement focusing on the model type to display one or other denotative situation are revealed.

Substantivization as a conceptual category of objective subjectivness and the meaning of the nominal words (pragmatic subjectivness and attribute of functional semantics) is objected in the sentence as non-predicative signs of its structure: subject – left-branching actant as a right-branching component caused by its valence.

In semantic-syntactical structure of sentence the imprint of grammatical semantics of a particular design characterizes the meaning of each component of the sentence. The components which make up predicative base of the sentence and perform a major role in the semantics expression and in the design of internal structure of sentence have brightly expressed conditionality of the clause structure.

Subjective syntaxem in modern Ukrainian language is fixed by the form of word in the case is called in which is specialized on this function in two-member sentence. Word forms of indirect cases are able to move in subjective position and this function for them is secondary. The choice of one or other word form to replace subjective syntaxem is caused by the status of semantic predicate represented at the formal semantic level by conjugation form of

verb or predicative form -no, - to, participle, adjective, predicative adverb (word category of voice) with the auxiliary verb (copula).

The formal syntactic relationships of vocative-appeal are different from the links of government and agreed linkage of the word forms. Two-planning of communicative act in the sentence with appeal is caused the two-planned direction the syntactical links of the form of vocative case: to verb-predicate (or other form which occupies the position of the predicate) and to *you*-subject, which may remain not formally pronounced (implicit).

In one-member sentence with not formally expressed by the subject of personal pronoun *you* the principal member explicates its by personal inflection of the verb (the semantic predicate). The sentence with implicit subject *I* in which the principal member means the speaker by the inflection of the first person singular (or *we*-first person plural) functions similarly. The third person form of the verb plural as the principal member of one-member sentence explicates the implicit indefinite subject, and the second person singular or plural – generalized subject. Categorial meaning of personality, definite/indefinite, addressee and syntactic categories of verb: person, number based on the coordination of derivation forms of personal pronouns interact in the structure of such sentences.

The structure of the impersonal sentences determines the syntax position of dative subject where it is a necessary element denoting a person as a passive perceiver of situation, inert or emotional state, and the infinitive sentences where the figure is always conceived as an active participant of action.

Subjective meaning of the instrumental case is always caused by the features of active and passive constructions of sentences; by the nature of semantic-syntactical relations; by the semantic-structural features of verbs (determined or non-determined case form of the object) etc.

Objective attitude are caused by the semantics of a predicate (mainly verb predicate) and its valence. Dependent word form of noun (pronoun which relative of the noun), implementing the

valence of a verb, expresses the relationship to it as the object of the action. The accusative case takes the central place in the area of direct object leaving peripheral position for a gender. The dative case serving the area of the object is matched only by the individual groups of verbs.

Distributive maximum of the verb realized in a sentence through the filling of the third object position stipulated by need for informative in terms of the object advocates tool acts on another object. In most cases the meaning of qualitative characteristics of the actions especially distinctly manifested in instrumental means of action accumulates on the meaning of instrumental tools.

The development of half-predicate structure which predates the practical need in terms of the amount of information also displays the restructuring of grammatical forms. The ability to spread the functions by the gradual subordination (government) also develops in the previous era of predicativeness in the nouns word forms and primarily instrumental gets into this relationship because this case is able to express not only the direct tools of action, but the subject that became the cause of (source) actions. This feature of instrumental tool could become a condition for the use of it in the passive verb in the function of the subject.

Speech implementation the expression of syntactic structuring is not always the same as that associated with the communicative-pragmatic intentions of speaker which define the content of the sentence in the process of displaying a denotative situation.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Beličova H. Sémantická structura věty a kategorie pádu / H. Beličova. – Praha : Vyd-vo Československé acad.viěd, 1982. – 160 s.*
2. *Danes Fr. Sémantická structure větného vzoroe. – Otázky slovanské syntaxe, XI. – Brno, 1968. – 45 s.*
3. *Dulewiczowa Irena Wokatywna forma rzeczowników w języku polskim i rosyjskim // POLONICA. – 1983. – IX. – S. 195–209.*
4. *Miko F. Rod, číslo a pád podstatných mien / F. Miko. – Bratislava : Vyd-vo Sloven. akad. viěd, 1962. – 254 s.*
5. *Milewski Tadeusz. Językoznawstwo / Milewski Tadeusz. – Warszawa : Panstwowe wydawnictwo Naukowe, 1975 – 273 s.*
6. *Oravec J. Vázba slovíes v slovenčine / J. Oravec. – Bratislava : Vyd-vo Sloven. akad. viěd, 1967. – 389 s.*
7. *Ozavec J. Slovenska predložki v praxi / J. Ozavec. – Bratislava : Vyd-vo Sloven. reč, 1968. – 229 s.*
8. *Pauliny E. Poznámky k pomocnym slovesam a k významu pádov / E. Pauliny. – Vyd-vo Sloven. reč, 1980. – № 3. – s. 165-174.*
9. *Ružička J. O vetách s nulovým gramatickým subjektom / Jozef Ružička // Otázky slovanské syntaxe II: Sborník symposia “Struktumi typu slovanske věty a jejich vývoj”. Brno 20-22. X. 1966. – Brno : Universita J. E. Purkuně, 1968. – S. 115-117.*
10. *Skalička V. Infinitiv / V. Skalička. – Praha : Sbornik slavistických prací věnovaných IV mezinárodnímu sjezdu slavistu v Moskvě, 1958. – S. 3-12.*
11. *Абрамов Б. А. Синтаксические потенции глаголов в сопоставлении с другими частями речи / Б. А. Абрамов // Филол. науки. – 1966. – № 3. – С. 34-44.*
12. *Адмони В. Г. Основы теории грамматики / В. Г. Адмони. – М.; Л. : Наука, 1964. – 105 с.*
13. *Адмони В. Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка / В. Г. Адмони // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л. : Наука, 1979. – С. 6-36.*
14. *Алексеев М. Н. О соотношении логических и грамматических категорий / Алексеев М. Н., Колшанский Г. В. // Вопр. языкознания. – 1955. – № 5. – С. 3-19.*

15. *Алефиренко Н. Ф.* Спорные проблемы семантики : монография / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
16. *Алисова Т. Б.* Сеанτικο-коммуникативный субстрат безличных предложений / Т. Б. Алисова // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М. : Наука, 1969. – С. 27-36.
17. *Андерш Й. Ф.* Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах / Й. Ф. Андерш. – К. : Наук. думка, 1975. – 134 с.
18. *Андерш Й. Ф.* Типологія простих дієслівних речень у чеській мові у зіставленні з українською / Й. Ф. Андерш. – К. : Наукова думка, 1987. – 191 с.
19. *Арват Н. Н.* Семантическая структура простого односоставного предложения / Н. Н. Арват. – Черновцы : Черновиц. гос. ун-т, 1974. – 66 с.
20. *Арват Н. Н.* Стилистика безличных предложений / Н. Н. Арват. – Чернов : Черновиц. гос. ун-т, 1969. – 46 с.
21. *Арутюнова Н. Д.* Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Просвещение, 1976. – 283 с.
22. *Арутюнова Н. Д.* Семантическая структура и функции субъекта / Н. Д. Арутюнова // Изд. АМ ССС. – 1979. – Т. 38. – № 4. – С. 323-334.
23. *Бабайцева В. В.* Односоставные предложения в современном русском языке / В. В. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1968. – 160 с.
24. *Баган М. П.* Категорія заперечення в українській мові. Функціонально-семантичні та стилістичні вияви : [монографія] / М. П. Баган. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
25. *Баранник Д. Х.* Два рівні граматичної структури речення / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 13–19.
26. *Барчук В. М.* Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис: [Монографія] / В. М. Барчук. – Івано-Франківськ : Сімик, 2011. – 416 с.
27. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
28. *Белошапкина В. А.* Современный русский язык. Синтаксис / В. А. Белошапкина. – М. : Высш. шк., 1977. – 248 с.
29. *Бенвенист Э.* Уровни лингвистического анализа / Э. Бенвенист // Новое в лингвистике. – М., 1965. Вып. IV. – С. 434-449.
30. *Березин Ф. М.* Общее языкознание / Ф. М. Березин, Б. Н. Головин. – М. : Просвещение, 1979. – 416 с.

31. *Богдан М. М.* Значення і синтаксичні функції родового присубстантивного відмінка: Безприйменникові конструкції / М. М. Богдан // Укр. мова і література в школі. – 1975. – № 6. – С. 35-46.
32. *Богданов В. В.* Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
33. *Бондарко А. В.* Грамматическая категория и контекст / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1971. – 116 с.
34. *Бондарко А. В.* Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1978. – 175 с.
35. *Бондарко А. В.* Системные и коммуникативные аспекты анализа грамматических единств / А. В. Бондарко // Проблемы функциональной грамматики: Категории морфологии и синтаксиса. – СПб : Наука, 2000. – С. 9-35.
36. *Бондарко А. В.* Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1976. – 255 с.
37. *Борщ Е. Г.* Граматична особа і персональність / Е. Г. Борщ // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 50-59.
38. *Будагов Р. А.* К теории синтаксических отношений / Р. А. Будагов // Вопросы языкознания. – 1973. – № 1. – С. 3-15.
39. *Булаховський Л. А.* Клична форма (вокатив) / Л. А. Булаховський // Вибр. праці : в 5-ти т. – К. : Наук, думка, 1977. – Т. 2. – С. 281-284.
40. *Ван Дейк Т. А.* Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. Ван Дейк. – М., 1989. – с.
41. *Вахек Й.* (при участии Й. Дубокоо). Лингвистический словарь Пражской школы / Й. Вахек (Под ред. и с предисловием А. А. Реформатского). – М. : Прогресс, 1964. – 350 с.
42. *Вейнрейх У.* О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в лингвистике: Языковые универсалии. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. 5. – С. 163–248.
43. *Виноградов В. В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М.; Л. : Учпедгиз, 1947. – 784 с.
44. *Висоцький А. В.* Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові: [Монографія] / А. В. Висоцький. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2013. – 326 с.

45. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 367 с.
46. *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
47. *Вихованець І. Р.* Родовий чи знахідний відмінок? / І. Р. Вихованець // *Культура слова.* – 1989. – Вип. 3. – С. 93-95.
48. *Вихованець І. Р.* Теоретична граматики української мови. / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; за ред. І. Р. Вихованця. – К. : Вид-во Пульсари, 2004. – 400 с.
49. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови: Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
50. *Вихованець І. Р.* Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1971. – 120 с.
51. *Вихованець І. Р.* Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
52. *Вінтонів М. О.* Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви : [монографія, відп. ред. А. П. Загнітко] / М. О. Вінтонів. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2013. – 327 с.
53. *Всеволодова М. В.* Уровни организации предложения в рамках функционально-коммуникативной прикладной модели языка / М. В. Всеволодова // *Вестник Моск. ун-та.*, 1997. – Вып. 1. – Сер. 9. – С. 53-56.
54. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1936. – 595 с.
55. *Гак В. Г.* К проблеме семантической синтагматики / В. Г. Гак // *Проблемы структурной лингвистики.* – М., 1972. – С. 337-395.
56. *Галкина-Федорук Е. М.* Безличные предложения в современном русском языке / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1958. – 332 с.
57. *Галкина-Федорук Е. М.* Обращение как семантико-стилистическое средство выразительности в стихах С. Есенина / Е. М. Галкина-Федорук // *Проблемы современной филологии. Сб. статей к 70-летию акад. В. В. Виноградова.* – М. : Наука, 1965. – С. 63-67.
58. Георгиева Е. За употребата на местоименията ти и вие като форми на обращение в intersubjectно общуване / Е. Георгиева // *Български език.* – 1991. – Кн. 5. – С. 62-71.

59. *Гнатюк Г. М.* Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / Г. М. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1982. – 248 с.
60. *Головин Б. Н.* К вопросу о парадигматике и синтегматике на уровнях морфологии и синтаксиса / Б. Н. Головин // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 73-87.
61. *Городенська К. Г.* Дери́ваційна природа даваленого адресатної посесивності / К. Г. Городенська // Лінгвістичні студії. – Донецьк : ДонНУ, 1999. Вип. 5. – С. 19-22.
62. *Городенська К. Г.* Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 191 с.
63. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколов, за ред. К. Г. Городенської]. – К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017. – 752 с.
64. *Грищенко А. П.* Прикметник у функції головного компонента в словосполученні / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 120-131.
65. *Гуйванюк Н. В.* Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць: [Монографія] / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
66. *Гумбольдт Вильгельм фон.* Избранные труды по языкознанию / Гумбольдт Вильгельм фон. – М. : Прогресс, 1984. – С. 356-363.
67. *Гухман М. М.* Грамматическая категория и структура парадигмы / М. М. Гухман // Исследования по общей теории грамматики. – М. : Наука, 1968. – С. 117-174.
68. *Грещук Василь.* Студії з українського мовознавства: Вибрані праці / упор. Р. Бочкур. – Івано-Франківськ : Місто, 2009. – 520 с.
69. *Дейк Т. А. ван.* Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк ; пер. с англ. ; сост. В. В. Петров. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
70. *Дешериева Т. И.* Структура семантических полей чеченских и русских падежей / Т. И. Дешериева. – М. : Наука, 1974. – 300 с.
71. *Дудик П. С.* Синтаксис українського розмовного літературноо мовлення (Просте речення; еквіваленти речення / П. С. Дудик. – К. : Наукова думка, 1973. – 288 с.

72. Дудко І. В. Займенникове вираження категорії означеності – неозначеності в українській мові : [Монографія] / І. В. Дудко. – К. : Довіра, 2011. – 232 с.
73. Ельмслев Л. О категориях личности-неличности и одушевленности-неодушевленности / Л. Ельмслев // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М. : Наука, 1972. – С. 114-152.
74. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М. : Издательство иностранной литературы, 1958. – 400 с.
75. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1982. – 210 с.
76. Жовтобрюх М. А. Відмінкові форми в “Розмові” XVI ст. / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 32-43.
77. Загнітко А. П. Взаємодія іменних і дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 19-29.
78. Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису / А. П. Загнітко. – Ч. 1. – Горлівка : ГДПШМ, 2004. – 228 с.
79. Загнітко А. П. Проблема односкладного речення у сучасній лінгвістиці / А. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць, 1997. Вип. 3. – Донецьк : ДонНУ, 1997. – С. 12-26.
80. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова / А. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 51 с.
81. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис: [Монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
82. Зализняк А. А. Русское именное словоизменение / А. А. Зализняк. – М. : Наука, 1967. – 369 с.
83. Золотова Г. А. К вопросу о типах падежных значений / Г. А. Золотова. // Русск. язык в нац. школе. – 1970. – № 4. – С. 74-76.
84. Золотова Г. А. К типологии простого предложения / Г. А. Золотова // Вопр. языкознания. – 1978. – № 3. – С. 49-61.
85. Золотова Г. А. О субъекте предложения в современном русском языке / Г. А. Золотова // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки., 1981. – № 1. – С. 33-42.
86. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
87. Ильенко С. Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности / С. Г. Ильенко // Теоретические проблемы

- синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л. : Наука, 1975. – С. 154-159.
88. *Іваницька Н. Л.* Двоскладне речення в українській мові / Н. Л. Іваницька – К. : Вища школа, 1986. – 168 с.
89. Історія української мови: Синтаксис. – К. : Наук, думка, 1983. – 503 с.
90. Історія української мови. Синтаксис / (Г. П. Арполенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Г. Ф. Щербатюк] ; відп. ред. А. П. Грищенко. – К. : Наук, думка, 1983. – 501 с.
91. Категория падежа в структуре и системе языка // Материалы конференции / отв. ред. Розенберг Я. Я. – Рига, 1971. – 172 с.
92. Категория субъекта и объекта в языках различных типов. – Л. : Наука, 1982. – 189 с.
93. *Кацнельсон С. Д.* Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
94. *Кершиене Р. Б.* Дательный падеж / Р. Б. Кершиене // Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков: Члены предложения. – М. : Наука, 1938. – С. 178-205.
95. *Клименко О. В.* Типи неозначеного суб'єкта-діяча в англійській та українській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Зіставно-історичне та типологічне мовознавство» / О. В. Клименко. – Донецьк, 2003. – 21 с.
96. *Ковалик І. І.* Логіко-лінгвальна природа категоріальних значень частин мови / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 3-10.
97. *Ковтунова І. І.* Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – М. : Просвещение, 1976. – 237 с.
98. *Кодухов В. И.* Мышление и языковые значения и функции / В. И. Кодухов // Язык и мышление. – М. : Наука, 1967. – С. 102-115.
99. *Кокорина С. И.* О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке / С. И. Кокорина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 77 с.
100. *Колшанский Г. В.* Логика и структура языка / Г. В. Колшанский. – М. : Высш. шк., 1965. – 240 с.
101. *Кононенко В. И.* Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков / В. И. Кононенко. – К. : Высш. шк., 1976. – 208 с.

102. *Кононенко В. І.* Подвійні синтаксичні зв'язки / В. І. Кононенко // Укр. мова і література в школі. – 1975. – № 11. – С. 31-42.
103. *Костусяк Н. М.* Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : (монографія) / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2012. – 452 с.
104. *Кочерган М. П.* Парадигма / М. П. Кочерган // Українська мова: Енциклопедія. – Вид. друге, виправл. і доповн. – К., 2004. – С. 457-458.
105. *Кротевич Е. В.* О связях слов в словосочетании и в предложении / Е. В. Кротевич // Рус. яз. в шк. – 1958. – № 6. – С. 16-25.
106. *Кротевич Е. В.* Члены предложения в современном русском языке / Е. В. Кротевич. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1958. – 38 с.
107. *Кулагин А. Ф.* Вокативные предложения в современном русском языке / А. Ф. Кулагин // Вопросы синтаксиса и стилистики русского литературного языка. – Куйбышев, 1963. – С. 139.
108. *Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – Ч. 2 / Б. М. Кулик. – К. : Рад. шк., 1965. – 283 с.
109. *Кульбабська О. В.* Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 672 с.
110. *Курилович Е.* Проблема классификации падежей / Е. Курилович // Очерки по лингвистике. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 175-203.
111. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – Ч. 1. – 172 с.
112. *Кучеренко І. К.* Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – Ч. 2. – 159 с.
113. *Кучман Ігор.* Суб'єктна синтаксима в каузативних конструкціях із дієсловом-прединантом *будити* / Ігор Кучман // Вісник наукових праць. Вид. 7. – Черкаси, 2008. – С. 263-270.
114. *Лайонз Дж.* Введение в теоретическую лингвистику / Дж Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 543 с.
115. *Левицкий Ю. А.* Аспекты семантических преобразований предложений / Ю. А. Левицкий // Семантика и производство лингвистических единиц. Проблемы деривации. – Пермь, 1979. – С. 92-100.

116. *Лекант П. А.* Синтаксис простого предложения в современном русском языке / П. А. Лекант. – М. : Высш. шк., 1974. – 159 с.
117. *Леута О. І.* Структура і семантика дієслівних речень в літературній українській мові : монографія / О. І. Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 205 с.
118. *Лингвистический энциклопедический словарь.* – М., 1990.
119. *Ломтев Т. П.* Основы синтаксиса современного русского языка / Т. П. Ломтев. – М. : Учпедгиз, 1958. – 136 с.
120. *Ломтев Т. П.* Структура предложения в современном русском языке / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 198 с.
121. *Лошманова Л. Т.* Влияние функции обращения на семантику слова / Л. Т. Лошманова // Вопросы синтаксиса и лексикологии русского языка. – Смоленск, 1975. – С. 48-55.
122. *Мановицкая А. Я.* Грамматические взаимосвязи сказуемого с подлежащим и обращением в украинском литературном языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Я. Мановицкая. – Днепропетровск, 1973. – 22 с.
123. *Мартинс А.* Основы общей лингвистики / А. Мартинс // Новое в лингвистике. – М. : Изд-во иностр. Лит, 1963. – Вып. III. – С. 366-566.
124. *Масицька Т. Є.* Граматична структура дієслівної валентності / Т. Є. Масицька. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 208 с.
125. *Матвіяс І. Г.* Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Рад. школа, 1974. – 184 с.
126. *Матезиус В.* О системном грамматическом анализе / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 228-238.
127. *Матезиус В.* О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок : сборник статей. – М. : Прогресс, 1967. – С. 239-245.
128. *Мединська Н. М.* Ознакові слова в українській мові : Семантична та граматична диференціація : [Монографія] / Н. М. Мединська. – Рівне : Видавн. О. Зень, 2018. – 420 с.
129. *Мединська Н. М.* Реалізація категорійних значень особи в односкладних дієслівних реченнях у сучасній українській мові / Н. М. Мединська // Intercultural Communication. – Vol. 2 (3). – 2017. – Р. 57–72. (Польща)

130. *Межов О. Г.* Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : [Монографія] / О. Г. Межов. – Луцьк : В мін. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2012. – 464 с.
131. *Мейе А.* Общеславянский язык / А. Мейе. – М. : Изд-во иностр. лит., 1951. – 491 с.
132. *Мельник І. А.* Транспозиційна граматика українського дієслова : [монографія] / І. А. Мельник. – Луцьк : Надстир'я, 2015. – 476 с.
133. *Мельничук А. С.* Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках / А. С. Мельничук. – К. : Изд-во АК УССР, 1958. – 64 с.
134. *Мельничук А. С.* Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках / А. С. Мельничук. – К. : Изд-во АН УССР, 1958. – 64 с.
135. *Мельничук О. С.* Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові / О. С. Мельничук // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 261-295.
136. *Мельничук О. С.* Речення. Зовнішньо-синтаксична структура речення / О. С. Мельничук // Сучасна українська літературна мова. За ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. Думка, 1972. – С. 118–148.
137. *Мельничук О. С.* Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наук, думка, 1966. – 324 с.
138. *Мещанинов И. И.* Соотношение логических и грамматических категорий / И. И. Мещанинов // Язык и мышление / отв. ред. член. кор. Ф. П. Филин. – М. : Наука, 1967. – С. 7-16.
139. *Милославский И. Г.* Морфологические категории современного русского языка / И. Г. Милославский. – М. : Просвещение, 1981. – 254 с.
140. *Мірченко М. В.* Структура синтаксичних категорій. – Вид. 2-ге, перероблене / М. В. Мірченко. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ін-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
141. *Мойсієнко А. К.* Сучасна українська мова. Синтаксис простого ускладненого речення: посібник для студентів вищих навчальних закладів / А. К. Мойсієнко. – К. : ДП “Вид. дім “Персонал”, 2009. – 208 с.
142. *Мразек Р.* Синтаксис русского творительного: Структурно-сравнительное исследование / Р. Мразек. – Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1964. – 285 с.

143. Мухин А. М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы / А. М. Мухин. – Л. : Наука, 1976. – 282 с.
144. Мухин А. М. Парадигматический и синтагматический аспекты в трактовке падежных форм как синтагматических элементов / А. М. Мухин // Научн. докл. высш. шк.: Филол. науки. – 1964. – № 4. – С. 3-13.
145. Мухин А. М. Функциональный анализ синтаксических элементов: На материале древнеанглийского языка / А. М. Мухин. – М., Л. : Наука, 1964. – 292 с.
146. Мухин А. М. Структура предложений и их модели / А. М. Мухин. – Л. : Наука, 1968. – 230 с.
147. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [Монографія] / В. М. Ожоган. – К. : Ін-т української мови НАН України, 1997. – 231 с.
148. Панфилов В. З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. Серия проблемы языкознания / В. З. Панфилов. – М. : Наука, 1982. – 357 с.
149. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. / А. М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
150. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення / М. Я. Плющ ; відп. ред. В. І. Кононенко. – К. : КДПУ, 1978. – 108 с.
151. Плющ М. Я. Семантико-синтаксичні значення відмінків в українській мові / М. Я. Плющ // Синтаксична будова української мови. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 103-108.
152. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Підручник / М. Я. Плющ. – К. : Видавничий дім “Слово”. Вид. 2-ге, 2010. – 328 с.
153. Плющ М. Я. Категорія відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення : [Монографія] / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. – 252 с.
154. Плющ М. Я. Кличний відмінок у парадигмі іменника / М. Я. Плющ // Мова у слов'янському культурному просторі. – Умань, 2002. – С. 35-38.
155. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вид. 2-ге, 2013. – 423 с.

156. *Попова З. Д.* Синтаксическая форма как предмет синтаксиса / З. Д. Попова // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л. : Наука, 1975. – С. 109-114.
157. *Попович Н. М.* Категорія означеності / неозначеності іменника в контексті теорії актуалізації Ш. Баллі / Н. М. Попович // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 58-66.
158. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
159. *Почепцов Г. Г.* Конструктивный анализ структуры предложения / Г. Г. Почепцов. – К. : Вышш. школа, 1971. – 191 с.
160. *Правдин А. Б.* Дателный приглагольный в старославянском и древнерусском языках / А. Б. Правдин // Ученые зап. Ин-та славяноведения. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 13. – С. 3-121.
161. *Ревзина О. Г.* Об одном виде взаимодействия категории падежа с глагольными категориями / О. Г. Ревзина, Н. В. Чанишвили // Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков. – М. : Наука, 1973. – С. 68-86.
162. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – К. : Артк, 2001. – 322 с.
163. *Русанівський В. М.* Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
164. *Русская грамматика* : в 2-х т. – М. : Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.
165. *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
166. *Скаб М. С.* Граматика апеляції в українській мові: [Монографія] / Мар'ян Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
167. *Скаб М.* Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови / Мар'ян Скаб // Мовознавство, 1990. – № 5. – С. 30-33.
168. *Слинько І. І.* Синтаксис сучасної української літературної мови. Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
169. *Слинько І. І.* Парадигматика простого речення української мови (двоскладне речення) / І. І. Слинько // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 23-30.

170. *Слинько І. І.* Історичний синтаксис української мови / І. І. Слинько. – К. : Вища шк., 1973. – 215 с.
171. Словник української мови (в 11 т.). – К. : Наук. Думка, 1971 – 1980.
172. *Смагленко Ф. П.* Про предикативне означення в українській мові / Ф. П. Смагленко // Укр. мова і літ. в шк. – 1954. – № 1. – С. 20-24.
173. *Соколов О. М.* Имплицитная морфология русского языка : [Монография] / О. М. Соколов. – Нежин : Гідромакс, 2010. – 184 с.
174. *Соколова С. О.* Граматична категорія особи дієслова (функціональний аспект) / С. О. Соколова // Лінгвістичні студії [Зб. наук. праць]. – Черкаси : БРАМА УСУЕП, 1999. – С. 86-94.
175. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков: Члены предложения. – М. : Наука, 1968. – 297 с.
176. *Станишева Д. С.* Винительный падеж в восточнославянских языках / Д. С. Станишева. – София : Изд-во Болг. АН, 1966. – 295 с.
177. *Станишева Д. С.* Творительный инструментальный / Д. С. Станишева // Творительный падеж в славянских языках / под ред. С. Б. Бернштейна. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – С. 76-126.
178. *Степаненко М. І.* Взаємодія формально-синтаксичної і семантичної валентності у структурі словосполучення і речення : [Монографія] / М. І. Степаненко. – К. : Український мовно-інформаційний фонд, 1997. – 216 с.
179. *Степаненко М. І.* Просторові поширювачі у структурі простого речення / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 437 с.
180. *Степанов Ю. С.* Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
181. *Степанова М. Д.* Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. шк., 1978. – 258 с.
182. *Супрун А. В.* Грамматика и семантика простого предложения / А. В. Супрун. – М. : Наука, 1977. – 263 с.
183. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. [За заг. ред. І. Н. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.
184. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
185. *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса : пер. с франц. / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.

186. *Тимченко Є. К.* Вокатив і інструменталь в українській мові / Є. К. Тимченко. – К. : Вид-во Укр. АН, 1926. – 118 с.
187. *Тимченко Є. К.* Номінатив і датив в українській мові / Є. К. Тимченко. – К. : Вид-во Укр. АН, 1925. – 64 с.
188. *Фердинанд де Соссюр.* Труды по языкознанию / Фердинанд де Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
189. *Филлмор Ч.* Дело о падеже / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1981. – Вып. 10. – С. 369-495.
190. *Филлмор Ч.* Дело о падеже открывается вновь / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1981. – Вып. 10. – С. 496-530.
191. *Ходова К. И.* Система падежей старославянского языка / К. И. Ходова. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 159 с.
192. *Чейф У. Л.* Значение и структура языка / У. Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.
193. *Чесноков П. В.* Семантическая структура предложения / П. В. Чесноков // Семантическая структура предложения. – Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1978. – С. 3-20.
194. *Чеснокова Л. Д.* Конструкции с предикативным определением и структура предложения в современном русском литературном языке : материалы для спецкурса / [матер. для спецкурса] / Л. Д. Чеснокова. – Ч. 1. – Ростов-на-Дону : Ростов. пед. ин-т, 1972. – Ч. 1. – 136 с.
195. *Чешко Е. В.* К вопросу о падежных корреляциях / Е. В. Чешко // Вопр. языкознания. – 1960. – № 2. – С. 50-56.
196. *Чирва Г. М.* Синтаксическая структура безличных предложений украинского языка: На материалах литературы 50–70 гг. XX в. : автореф. дис. ... канд. филолог. наук / Г. М. Чирва. – К., 1977. – 24 с.
197. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – [под ред., с предисл. и коммент. Е. С. Истриной ; вступ. ст. Е. В. Клобукова ; изд 5-е]. – М. : Издательство ЛКИ, 2011. – 624 с.
198. *Шведова И. Ю.* Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? / И. Ю. Шведова // Вопр. языкознания. – 1968. – № 2. – С. 39-50.
199. *Шведова Н. Ю.* Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения [Н. Ю. Шведова] // Вопр. языкознания. – 1964. – № 6. – С. 77-93.

200. *Шведова Н. Ю.* Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии) / Н. Ю. Шведова // Русский язык: Грамматические исследования. – М. : Наука, 1967. – С. 3-77.
201. *Шведова Н. Ю.* Дихотомия “присловные – неприсловные падежи” в ее отношении к категориям семантической структуры предложения / Н. Ю. Шведова // Славянское языкознание: VIII Международный съезд славистов. – М. : Наука, 1978. – С. 450-467.
202. *Шелякин М. А.* Функциональная грамматика русского языка / М. А. Шелякин. – М. : Изд-во “Русский язык”, 2001. – 288 с.
203. *Шинкарук В. Д.* Категорії модусу і диктуму в структурі речення: [Монографія] / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.
204. *Шитик Людмила.* Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові: [Монографія] / Л. Шитик. – Черкаси, 2014. – 473 с.
205. *Штерн Т. Б.* Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник / Т. Б. Штерн. – К. : Артк, 1998. – 335 с.
206. *Щерба Л. В.* Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.
207. *Юрченко В. С.* О выражении субъекта в простом предложении / В. С. Юрченко // Русск. яз. в шк. – 1976. – № 1. – С. 90-94.
208. Языковая номинация: Общие вопросы. – М. : Наука, 1977. – 359 с.
209. *Якобсон Р. О.* Избранные работы / Р. О. Якобсон. – М. : Прогресс, 1985. – 456 с.
210. *Ярцева В. Н.* О синтаксической роли прямого дополнения в языках различных типов / В. Н. Ярцева // Члены предложения в языках различных типов. – Л. : Наука, 1972. – С. 4-19.
211. *Ясакова Н.* Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові: [Монографія] / Наталія Ясакова. – К. : НАУКМА, 2016. – 228 с.

Наукове видання

М. Я. Плющ

**КАТЕГОРІЇ СУБ'ЄКТА І ОБ'ЄКТА
В СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ**

Монографія

Технічний редактор – Т. М. Ветраченко

Макетування – Т. С. Меркулова

Підписано до друку 27 червня 2017 р.
Формат 60x84/16. Папір офісний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. др. арк. 12,68. Об.-вид. арк. 9,28.
Наклад 300 прим. Зам. № 294
Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 1101 від 29.10.2002 (044) 234-75-87
Віддруковано в друкарні Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (044) 239-30-26